

Г ъ а к и м К ъ у р б а н

К Ъ И Л И Н Ж К Ъ Е М Е Р

Р о м а н

Махачкала – 2009

ББК 83.3 (Лезг.)

А-35

Рецензент – **Джамалов Дж.Н.**, филолог, Заслуженный учитель РД.

Гъаким Къурбан. Къилинж Къемер: Роман. – Магъачкъала: Мавел, 2009.-

310 ч.

Хаким Курбан. Сабля-Кемер: Роман. – Махачала: Мавел, 2009. – 310 с.

Гъаким Къурбанан «Къилинж Къемер» романда ХУ асирда Лезгистанда кыле фейи вакъиаяр, халкъди вичин азадвал патал чӀугур къати женгер, яшайишдин гегъенш шикилар къалурнава. Абурун бинедал алаз эсердин кылин игитрин: зарри Къемеран, адан адахли Султалидин, Муграгъпара магъалдин къази Агъмад-эфендидин, эмир Тартадин, Дагъларан, Суванаян, Мердагъадин, Гъасанбеган ва масабурун жанлу къаматар ганва.

Романдин гъерекатар Лезгистандин Муграгъ, Арцах, Муьшкуьр, Сирт, Шабран ва маса хуьрера, шегъерра, магъалра кыле физва. Эсердиз кӀелзавайди чӀугвадай сюжет ва дуьзгуьн композиция хас я, ам литературадин девлетлу чӀалал кхъенва.

**Автор выражает благодарность *Низами Абдулгамидовичу*
Абдулгамидову за спонсирование настоящего издания.**

Хаким Курбан, 2009 г.

Союз лезгинских писателей.

Издательство ООО «Мавел», 2009 г.

Сад лагъай къил

ЭБЕШ ТАРАН СЕРИНДИК

1.

1440-йис. Самур дeрeдa зулун рaгъ гъaтнaвa. Дaгълaрeхъaй aгъaдeхъ зaрбдeз тeпeлмeш жeзвaй вaцлун лeпeйрeлaй сeрeн шaгъвaр къaрaгъзaвa. Тaрaрeз, тaмaрeз eнлaй-aнлaй хвaжaмжaмдeн рaнгaр янaвa. Гyнeйрeкaй, шeмeдeн тeпeйрeкaй къушaрeн, нeчхeррeн вaнeр къeзeвa. Яргъaй Гъуцaрсувун¹ куклуш хкaтзaвa. Лeжбeрдeн цлeл хъeз, aлчуд хъaнвaй вaцлун эрчлe пaтaй, цeк хкъaз-хкъaн тeйeз, дaр рeхъ фeнвa: aм гaгъ мeгъyн, гeйeн вa къaвaх тaрaрeн сeрeнрeк aкaтзaвa, гaгъ, чкaл aлaдaрнaвaй шyмъaгъдeн тлвaл хъeз, рaкъeнaл нур гyз aкъвaзнaвa. Дeрe, вaцл вa рeхъ къe пaтaхъaй къaкъaн тeпeйрe, сeнeрe, рaгaрe чyкъeзeвa. Къeблe пaтaхъaй сaд-сaдaн клулa aвaй, сaдa-сaдaн къyнeлaй кeлeгзaвaй Къaф дaгълaрeн цлeргъeр, дeвлeр хъeз, aкъвaзнaвa.

Лeкъвeр aвaй шyккyш рeкъeй Бaкyдeн нaфтлaдeн цeлeр, Кaспeдeн къeл, Шeрвaндeн дyгyш, Пeрсeядeн пaрчaйр, aрaндeн яр-eмeш дaшмeшзaвaй дeвeйрeн кaрвaн явaш-явaш вeнeлдe фeзвa. Клeнклe aвaй дeвeдeн гaрдeндeкaй кyрc хъaнвaй кeркeдaндe гъaр къeдe-пyд къaдaмдeлaй кaгъулдaкaз зeгрeнгaрзaвa. Ярaкълy кaрвaнчeйр дeкъeтдeвдe тaмyн къaлeн гaплaрeз, дaр клaмaрeз вa мeчлe хъeткъeррeз кeлeгзaвa: eхътeн чкaйрa къaчaгъaр чyнyх жeзвa, aбyрy тaжeррaл хaбaрсyз вeгъeзвa. Лeзгeстaндeн эмeррeвaй, хaнaрeвaй вa кaвхaйрeвaй къaчaгърeн-къyчyгърeн вeлeк пaд къaз жeзвaч.

Кaрвaндeн гyгъyнa сa тeлeт eтeмaр aвa: aбyр Мyшкyрдaй, Шaбрaндaй, Шeрвaндaй вa мaсa вeлaятрaйнe мaгълaрaй чпeн хyрeрeз хъфeзвaй дaгъвeйр я. Лeзгe, фaрс вa тyрк кaрвaнчeйрeкaй дaяx клaнзaвaй eнсaрeн сa пaй яхдeз фeзвa, сa шyмyл кeрeчeйрeн фyргъyнрa aцyкънaвa, сaд-къeдeнe чпeн хсyсe бaлклaнрaл aлa.

¹ Чeтeн гaфaрeн вa твaрaрeн мaнa ктaбдeн эхeрдa aчyхнaвa.

Лацу чухва ва лацу хъицикьдин бармак алай жегьил вичин кияр балкІан карвандилай алуниз алахъзава, амма жезвач: рехъ дар я, девейрин парар гъяркьуб. Рекьин юлдашриз и куьруь спелар квай къумрал жаван Муграгъви Шагъабудинан хва Султали тирди, ам Яргундал яшамеш жезвай чпин мирес

Серкер имидал кьил чІугуна, ватандиз хъфизвайди чир хъанва. Рекъе-хуьле дуьшуьш хъайи инсанар таниш хъун, абуру чпикай чирвилер гун, хванахварь кьун, ахпа сад-садаз илифун лезги вилайтрани магъалра къадим вахтарилай авай хъсан адетрикай сад я.

Султалидик тади ква, адан рикІи хуьруьхъ ялзава, вилерикай Эбеш тар, адан кІаник квай булахдал къезвай гуьзел руш Къемер карагзава...

Гъа и гатфариз... Эбеш таран кІурукІар дакІунзава, абур къе-пака хъиткьиндайвал жезва. Тара вичин атир гъар патахъ чукІурзава. Султалиди, рикІе Къемер аваз, гатфарин либас алукІзавай тІебиатдикай, лирлийралди авахъзавай Эбеш булахдикай, пеле акъазвай Гъуцарсувун шагъвардикай лезет хкудзава. Гъа и декьикъайра хуьруьхъай хъуьрез-хъуьрез, Каспи гъуьлуькай хкечІзавай рагъ хъиз, жегьилди гуьзлемишзавай гуьзел атана. "Къемер, вун фикъадар аярди я?!" -- гъарай акъатна жегьилдай: адавай вичин гъейранвал къалур тавуна акъвазиз хъанач...

Къе Султаназ вичин рагъ мад аквада: "Зун муьгъуьббатди дили авунва", - фикирзава ашукъ хъанвай гадади. Ам мад секинсуздаказ цавуз килигна: "Рагъ цавун юкъваз акъатнава... Зун ахгакъда... Чуьлда авайбур хуьруьз хкведалди зун Эбеш булахдал жеда", - рикІиз живи регъят хъана.

Султали карванчийриз рехъ къалурзавай ва вичин мални тухузвай муграгъви тажир Демирахъ галаз суьгъбетрик эхкечІна.

- И чи дерейриз, чан хва, - лугъузва муграгъви тажирди вичин жегьил ватандашдиз, - акъван девирар, ислягъ йисарни къати дявеяр, акъван инсафсуз пачагъарни эмирар, чапхунчи шагъларни сердерар акуна хъи... Ягъияр, чапхунчийр къез

хъфизва, амма алпан дереярни алпан халкъар амукъзава... Вучиз лагъайтIа чун жуван бубайрин чилел ала, чна ам хуъзва, вучиз лагъайтIа чун ина, -- яшлу тажир къуд патаз килигзава, – ханва, хва... Им чи хайи ватан я! Хайи ватан, диде хъиз, хвена кIанда!

Жегъилдин япара Демиран суьгъбет гъатзава, вилерикай тарихдин агъвалатар, шикилар карагзава: и чилерал цIуд-цIукъуд асир идалай вилик лезги тайифайрин Алпанистан тIвар алай зурба гъукумат хъана; адан сергъятар агъадихъай Арас вацIув, винидихъай ЧIурал къеледив агакъзавай... Арабрин къушунри ам чукIурна, алпанрин дин, кIелун-кхъин, ктаб-дафтар тергна, гужуналди ислам къабулиз туна... Халифар зайиф хъайи асирра лезги чилерал персерин, магъулрин, туьрке-рин... чапхунчи къушунар атана...

- Чи хуьрерни шегъерар Чингис хандин хтул Хулагудин, ахпа Тохмамышан, адалай гуьгъуьниз Тимур-ланкъан къушунри дарбадагъна, - лугъузва Демира. - Чи чилер къилди-къилди вилаятриз, ханлухриз ва азад магъалриз элкъвена, абур, гъар душманар пайда хъайила, сад жезва ва чпин азадвал хуьз алахъзава... Къецепатан душманрин гъужумар куьтягъ жезвач, хва, гъавилияй гъар са хуьрел, гъар са шегъердал къеле ала, рекъерин гирвейрални къаравулкъелеяр эцигнава... Чун, лезгийар, са гъиле яракъ, муькуь гъиле туьрез аваз, яшамиш жезва.

- Эхъ, халу, - тестикъарзава Султалиди. – Чи ватан къаз кIанзавай ягъийрикай гзаф суьгъбетар чаз, медресадин сухтайриз, Агъмад-эфендидини ийизва.

- Чи Агъмед-эфенди дерин алим я. Ада зазни тарсар гайиди я, - тажирди алхишарна.

Садлагъана карвандин вилик, чилияй экъечIайди хъиз, къакъан къаравулкъеле пайда хъана. Элкъвей, пуд-къуд мертебадин кIвалер къван авай, яру-цIару къванерикай чарх гана эцигнавай битав цларин, анжах вини къилияй дакIаррин эвез шуькIуь вилер-хъиткъерар тунвай, мягкъем дарамат ва адан къавал алай, хъиткъеррай тамашзавай яракълу къаравулар акурла, карванчийриз шад хъана. И кар къатIай девеяр ва балкIанар чеб-чпелай ял ягъиз акъвазна.

- Им Къала-Куьредин къаравулкъеле я, - лагъана Демира рекъин юлдашриз.

-- Чи, Муграгърин, къаравулкъеле атІангъе-е! – Султалиди Гъуцарсувухъ къамчи тукІуърна, чІулав чархун кІаняй аквазвай рагъул кІунтІ къалурна.

Яргъал виляятрай сифте атанвай савдагарар къуд патаз, рикІе кин ва тажубвал аваз, килигзава: таму басмишнавай къузада Къала-Куъре хуър алай чка са гу- жуналди къатІуз жезва; вацІун чапла патай Чиле магъалдин хуърер, иллаки кІунтІал алай Филер ачухдаказ аквазва; вацІун къерелай муъжуъд лагъай асирда арабрин къушунри чукІурай Тарса шегъердин харапІаяр килигзава; абурун къи- лихъ, рагак кукІурнавай чубарукдин муг хъиз, Гъепцегърин хуър акъвазнава; гуь- нейризни къацу сувариз хиперин суъруъярни маларни нехирар, хъипи, яру ва чІулав кагърабайрин цІиргъер хъиз, чкІанва; абурун кукІвални чІулав минара хътин Гатун дагъ акъвазнава, на лугъуди, ам дагъ туш, Самур дере хуъзвай пагъливан Шарвили я.

Карван иглеш жез акурла, къарай хуъз тахъана, Султалиди юлдашривай багъишламишун тІалабна, балкІан вилик тухвана, зирингдаказ адал акъахна, ла- гъана:

- За куън, халуяр, Муграгъа къаршиламишда! Сагърай!

- Сагърай, хва! Гила хаталу рехъ амач, чи эмир Тартадин игитри Муграгъ магъалда секинвал хуъзва. Ахлад! –ихтияр гана Демира.

Къирмаж хкажна, балкІан алай чкадилаи къудра туна, Султали, лекъ хъиз, дагъларихъди сухулмиш хъана.

Са арадилаи карванни юзана. Самур вацІук Чехи вацІІ какахъзавай хивел, Муграгърин къаравулкъеле алай чкадал, Демира вичин деве чапла патяхъ элкъуърна, чІулав шимедин рагарин арада авай дар даркалдиз гъална. Къилер цава къунвай эйбежер гъайванарни абурун мандаврик ккІанвай савдагарар зурба ги- мидиз ухшар авай дередиз гъахъна.

- Им Муграгъ дере я, иниз Самсам дерени лугъузва, -- малумарна Демира. -- Исятда чаз вини Гъуцарсувун кІаняй, -- къамчи эрчІи патяхъ тукІуърна, -- Муграгъ шегъер аквада. Ам и магъалдин меркез я, ана чаз герек гъафте базар ава... Анаг, стхаяр, къадим вахтарилаи инихъ къеле галай шегъер я. Чна адаз хуърни лугъузва...Муграгъ шегъер зи ватан я. Ватан авачирди авара жеда, лугъуда. Дуъз

гафар я. Зун бахтлу я, стхаяр: ватан -- зи кІвал я, халкъни -- зи хзан. Захъ са дерт-дуюгуьмни авач!

Савдагаррин фикир каф кьилел алаз, гьургьур ацалтна, агъадихъ катзавай, хвахвар хьтин къванер сад-садахъ галукъариз, цавар рахадай хьтин ванер акъудзавай дили вацІу желбна. Вич гъвечІи ятІани, муграгъвийри адаз Чехи вацІ нубат алаз лугъузва къван! РикІерик кин акатнавай савдагарар, сивер ахъайна, къуд патахъай аквазвай, махарикни квачир хьтин, ЧІурал шегьердин къеледин цлар хьиз эцигнавай, шишкІукІ сенгерриз -- Экуьн, Нисин, Рагъдан, Гьуцарин дагълариз килигзава, амма вилер тух жезвач -- абур гьакъван гьейбатлу, гьакъван гуьзел, гьакъван такабурлу я.

- Им Лезгистандин гуьзел, гуьрчег, ажайиб мензерайрикай сад я, стхаяр, -- гъавурда твазва Демира. -- Инаг микІар тайифадин макан я. Чун азад магъал я. Исятда Ширван ханлухдик кватІани, чун азад я. Ширвандин шатІиярни чун са халкъ я, сад садан гъавуда акъазвай са алпан халкъ. Чи халкъдивай масадан лукІвал эх жедайди туш!

Савдагарри кьилер галтадзава, мецерив "тІ-тІ" сесер акъудзава. Девеяр ва балкІанар, яру-цІару къванер авай тик рекъай, парар мадни залан хъана, тамук акатиз-хкатиз, мукъаятдаказ физва. Абурун иесийрин вилер къуд пата къекъезва. Нубатдин сефер тамукай хкатайла, савдагарриз эрчІи патахъай, къакъан тепедин кьилелай, Гьуцарсувун кІаняй, цавун аршдиз хкаж жезвай шуькІуь гумар, къеле галай Чехи хуьр -- тамам шегьер акуна.

- АтІангъе-е-е! Чан зи Муграгъ шегьер! -- Демира яргъи миш галай къамчи рагъ акІизвай патахъ туькІуьрна. -- Зи диде ватан! -- дамахдивди тестикъарна. Чулав чархун кьилел, гъа ихьтин рангунин къванерикай къакъан цлар акална, дегъ эманайрин къеле ала. Ам, куьнуьдин вирт янавай рехъ хьиз, игисна эцигнавай сад-къве мертебадин кІвалерай ацІанва. Абурукай, суьруьдикай крчар алай къунар хьиз, къве дарамат, жуьмя мискІинни адан минара, хкатзава.

Чехи вацІалай элячІна, "Чуь ятар" тІвар алай гуьнедай хкаж хъана, карван Вегьрен тІулав агакъна. Инсанрилай ва гъайванрилай дерин нефесар алахъна. Рагъ Гьуцарсувук чуьнуьх жезва, адан билбилжегьре нураи къаншарда

акъвазнавай Нисин дагъдин яру рагар ишигълаван авунва, абурув рапрапар гуз тазва. Минарадилай мижевирди нянин азан гузвай ванер акъатна: "Аллагъу акбар!" Савдагаррикни Аллагъдив чпин хиве авай ферз вахгуз тади акатна.

Къе Муграгъиз гзаф мугъман-итим къвезва: пака базардин югъ я. Хуъруън къеледин варарал алай яракълу къаравулар мукъаят я: савдагаррик какахъна, абурун гуъгъуъналлаз душманрин жасусар атай дуъшуъшарни жезва.

Къибледихъай пайда жезвай халифрин, султанрин, шагъларин къушунри Алпанистандин-Лезгистандин Ширван, Шеки, Арцах, Къуба, Самур, Муграгъ, Куъре ва маса магъларив секинвал вугузвач: датІана гъжумарзава, кукІварзава, тарашзава, муътуъгъариз алахъзава; гъарда вичин чІал, дин, меденият, къанунар твазва...ГъакІ хъайила, са гъиле яракъ, муъкуъ гъиле туърез аваз яшамиш жезвай халкъ мукъаят я.

Муграгърин эмирди, кавхади ва базарганди савдагарар къаршиламишзава, хуш-беш ийизва, ксудай карвансаяр, девеярни балкІанар хуъдай чІуарар ва тевлеяр къалурзава. Гъелбетда, адет хъанвай гъахъни къачузва: Муграгъ магъл эмирди уъзденривай, савдагарривай, карчийривай ва тахсиркарривай къачузвай харжарин, жермейрин куъмекдалди идара ийизва.

Муграгъ фадлай савдагарринни муъштерийрин, алимринни сухтайрин, мазанринни сазандаррин рикІ алай, абур мукъвал-мукъвал илифзавай меркездиз-Меккедиз элкъвенва. Ина диндин ва тІебии илимрал машгъул алимар, яргълал вилятрай къвезвай цІудралди сухтайри кІелзавай медреса, манийризни макъамриз яб гуналда тух тежезвай уъзденар, къуърен карчни жагъидай гъафте базар, туъквенар, чатар, заргарринни чекмечийрин карханаяр, карвансараяр, хуърекханаяр ва чайханаяр ава. Инай къуд патахъ: Ахцегъихъни ЦІахурдихъ, Гиярдихъни Куъредихъ, Шекидихъни Къарабагъдихъ, Бакудихъни Ширвандихъ, Къубадихъни Шабрандихъ, ЧІурал шегъердихъни Яхул шегъердихъ рекъер фенва.

Дагъларин къужахда авай хуър икІ гурлу хъунин сир адан чІулав накъвадин никІерив, мегъуън тарар авай тамарив, къежел векъ авай яйлахрив, куък хперин суъруъйривни маларин нехиррив ва, гъелбетда, зегъметдал рикІ алай инсанрив гва. Муграгъвийри са кап гъалаллу фу, чандал цІай кана, къазанмишзава, чпин

азадвал, чапхунчийрин аксина акъвазна, хуъзва. Тебиатдин мишекъат шартлариз, ягъийрин гъжумриз ва девирдин дар гьалариз дурум гана, муграгъвийрилай мугьманар жумартдиз къабулизни, мани-макъамдикай лезет хкудизни, лазим хъайи декъикъада, гъиле яракъ къуна, хайи макандин азадвал хуъзни алакъзава.

2.

Гад-гъарай акъатна, зул-берекат алукъна. Хиб вацран рагъ Гъуцарсувун хци гапуарар хътин куклушрив агакъиз са кIам-шам ама. Гила-ахпа Муграгъ дерада югъ куътягъ жеда. Рекъе-хуъле, никIе-векъе авайбурук тади акатнава.

Муграгъ хуъруън рагъэкъечIдай патахъ эки хъанвай зурба мизрейрин вини къиляй, юкI эцигна, къелемдал цIар чIугур хъиз, дуъм-дуъз рехъ фенва. Адан къве патани чIуру ичин, чуъхверин, мегъуън, гийин ва верхи тарар ава. Абур, билбил-жегъре, къацу, хъипи ва маса ажайиб рангар янавай пешер гъарнихъ чуклуриз, суъгъбетрик квайбур хъиз, гапIал-гапIал хъана, акъвазнава. Дар рекъяй хуъруъхъди къуълуън цуълер ва векъер алай алерар, арабаяр, балкIанар ва ламар хквезва; абурун гуъгъуъна иесияр: итимар, дишегълияр, жегъилар, аялар ава. Улакъ авачирбуру векъин залан шалаяр чпин кIулара къунва. Карвандин са къил хуъруъв ахгакъзава, муъкуъ къил пуд-къуд верс яргъа, Хириг кIама, ама.

АкIизвай ракъинал вилер алай лежберри тади къачузва: дагъ, гъав, гъиш лугъуз, балкIанрик тIвал экъзава, пиле яцарилай къамчияр чIугвазва. Гъар къамчи галукъайла, гъайванрин гатун руг гъатнавай далуйрал, маргъвар-маргъвар хъана, рагъул гелер аламукъзава. Карвандин юкъва Агъмад-эфендидин хва Дагъларан хзанни ава: бубадини адан хва Къумрала, тик крчар алай яцарин виликай къуна, гъарда са алердин рабатвалзава; дидедини къве руша векъин парар алай балкIан-рин залпандар чпелди чIугвазва.

- Тади ая! -- Дагъларан векъи ван акъатна. -- Чун гилани Рушун кIамал алама, йифе гъатди гъа! Куън вучиз абсун я, я балаяр?! -- алеррал ва балкIанрал алай девлет акваз, адан рикIиз регъят жезва: "Са бязи уъзденар хъиз, зун ризкъи жагъуриз я базардиз, я арандиз физвач... Зи раж гъамиша зи кандуда ава". Адаз чизва: тIвар уъзденар ятIани, хуъруънвияр фадлай девлетлуйризни кесибриз, азадбурузни аслубуруз, пай хъанва.

Кесибрин гьал квердавай четин жезва: гумай сад-кве никни девлетлуйри къахкъудзава... Кесибрив гагь эмирди, гагь кавхади, гагьни фекьиди чпиз гъавая кВалахариз тазва. Югъди зегьмет чУгурдаз мухан фуни тугъ я гун, я тагун. "Кесибар къекъверагрис элкъвезва", - кьил галтадзава Дагълара.

- Тади ая, я балаяр! – гуьгъуьна авай рушарихъ элкъвена, тикрарзава Суванай дидеди. - Буба чахъ галаз мад уьж жеда гъа! Я Къемер! Я чан руш, вун къе гъакъван галат хъанани?

Амма Къемераз дидедин ван къевезвач: ам, ири чУулав вилер яргъай аквазвай хуьруьн къеледал алаз, рикъе агъзур хиял къекъвез, кьил квахъна, япиз-япиз физва. Вилерикай вичин рикъе ацукънавай, вичи ярвиле хкъянавай жегьил: къакъан, шумал, гъяркъуь къуьнер алай, къумрал, чУулав вилерни шуькълуь спелар авай... Султали карагзава. Рушан ярни лаз какахънавай чиниз курум-курум гъекъ акъатнава. Пелен юкъвал ва эрчли хъуькъвел алай чУулав халари, гъекъекъри хъиз, нур гузва. Шуткъудикай яру къечлем хкатнава. Яру некъияр хътин пУзарри "Султали" тВар тикрарзава.

- Къемер, я вах, ваз тади ая лугъузва, -- дидедин эмир эзберна, гъвечли вах Ципезана фикирна: «Къе зи вах, гъамиша дили дивана руш, семе хъанвайди хъиз, ава. Яраб адахъ вуч хъанватла?» - Ви чанда аж амачни, я вах?

- Вуч? -- Къемераз вилик квай балкандин залпанд къунвай гъвечли вахан къаралту акуна. -- Тади?! -- вичиз хас зирингвал кумачиз, ам кагъулдаказ инихъ-анихъ килигна, вич-вичик рахана: – Гъеле рагъ акланвач, тади тавуртлани жеда...Султали гъеле рекъе ама, - вилер Гъуцарсувал хкажна. - Я чан гъуцар, зун вучиз пелеш хъанва?.. Тади авуна кланда, члехибур гъахъ я: рагъ аклин кумазни чи дерада мичли жедайди я.

- Эхъ, тади ая, рагъ аклизва, - тикрарна Ципезана. - Тади ая, я чан мазан Къемер!

"Зун мазан Къемер жедалди Султалидиз масан Къемер хъанайтла хъсан тир", -- хиялдай жаваб гана, Къемер, вичин чУулаз вилер агажна, Гъуцарсувун кукълвал, зардин хунча хъиз, акъвазнавай ракъиниз килигна. Са легъзеда адан рикъай хиял фена: "Яраб рагъ Гъуцарсувун рагарихъ галкланаватла? - хъуьрена. - Бес ам вучиз

акІзвач? Ваъ, ваъ, рагъ акІин тавурай... Рагъ акІун хъсан кар туш. Зи рагъ аму-
кърай! -- рикІик зурзун акатна. И гатуз Къемеран цѳувад йис тамам хъана, таяр-
туъшер гъуълериз фенва, бязибуру са-са аяларни ханва. - Зи къисметдин югъ
атанвач... Белки, и зулуз мехъерар жен. Я гъуцар! – Къемер вилик квай пак
дагъдиз килигна. - Квекай са куъмек! Зи бубадин рикІиз регъим ягърай, ада Сул-
талидин илчийриз ваъ лугъун тавурай... Шихмурад лугъудай вакІаз зун
къейитІани фидайди туш, - рушан бедендик зурзун акатна. - Чан Атар, вуна заз-
ни Султалидиз гъамиша гъа икІ ишигъ це ман!"

- Чехи вацІун дѳереда мичІи жезвайвал аку, чан вах, -- мад Ципезанан шуъкІуъ
сес акъатна. -- Тади ая! Чна Эбеш булахдал ял яда! Ядни кІан хъанва. Дагъ, чан
гъайван, амач, са тІимил рехъ я. Я вах, тади ая!

- Эбеш булахдал?! -- хабар хкъуна, Къемера фикирна: "Яраб Султали хтан-
ватІа? Ам Эбеш тарак къведатІа?!" Руш чапла патахъ килигна, дѳередай хуъруъз
хкаж жезвай рекъе инсанар ава. Агъадихъ вил вегъейла, ам са легъзеда тажуб
хъана амукъна: дѳередин кІан цІулав жезвай, тар-там квай къузаяр мичІи хъанва,
амма Рушун мезреда рагъ ама, хъипи дуъдгъвер хътин рагъ.

- Вувв, им вуч аламат я?! Я чан Атар, ракъинин гъуц! Я фелек – цавар! Чи дѳе-
дин са къиле йиф хъанва, муъкуъ къиле югъ ама... Ципезан, чан вах, вун атІа су-
вариз килиг. Абурун гуъзелвал аку! Рагъдан сув, чинай яру дуъгуър авадарнавай
свас хъиз, аквазва. Гъар сув са куъпдикай хкуднавайди хъиз ава. Гъикъван гуъзел
я! Яни?! Я аллагъ, бес им аламат тушни?! – руш гагъ мажуси гъуцарихъ, гагъ му-
сурман аллагъдихъ элкъвезва. - Экуън сув къацуни махъ хъанва, Нисин сув яру-
ни жегъре хъанва. Килиг, я Ципезан!

- Я чан вах, абур гъамиша гъахътинбур я: Экуън дагъ, кукІвал векъ алаз, къа-
цуди я, Нисин дагъ, рагар яру яз, яруди, -- галатнавай сесиналди жаваб гана
Ципезана. - Вуна тади ая.

- Э-э-э, вунни вилер аваз буъкъуъ я, - Къемеран кефи хана. - Тади ая, чан гъай-
ван, - балкІандин залпанд ялна, кам экъана. – Ибуруз чидайди кІвалахунни тІуън я,
- Къемера такабурдиз къил далудихъ вегъена, суъгъуърдин куъпдикай хкуднавай
хътин дагълариз килигун давамарна. - Эй, са дертни, са гъам-хажалатни авачир

бахтаварар, - мад вилерикай Султали карагна, и сефер ада, кве гыл кве эчез яна, "Айшатар" макъамдил зарбдиз кьулзавай. "Жеда, жеда! Чи мехьер жеда!"

- фикирна, Къемерай гъарай акъатна:

- Жеда!

- Вуч жеда? - жузуна гъвечи ваха.

- Мехьер!

3.

Чуьлдин девлетар хуьруьхъди хъфизва: Эбеш таран кIаник квай булахдал чин-гыл чуьхуьз, къайи яд хъваз, ял ягъиз, инсанар десте-десте виликди физва.

Нубатдин сефер дидеди гъарай авурла, хиялрикай кватай арада Къемеран вилер Къалан кIамун кьерехдал алай зурба бачIах бармак хътин чуьхвер тарце акъуна.

- Эбеш тар! - рушаз шад хъана, ада къилихъ галай фите бушарна: гарданди, хуру нянин серинвал гъиссна.

И тарци инсанар фадлай вичелди чуьгъвазва: адан сериндик къайи яд авай гъамга булах ва галат хъанвай инсанар ацукъдай чебрекьан къванерин цIиргъ-ким ква. Инаг къадим вахтарилай ашукьал-машукь хъанвай жегьилар хатадай хъиз гуьруьш жедай мескен я.

Эбеш тарак Къемерни са шумудра Султалидин патаватанай. "Яраб ам Яргун-дилаи хтанватIа? Яраб ам кве инал къведатIа?" -- рушан рикIик теспачавал акатна, ада къатIайвал, булахдин цин ни атай балкIандин еришни йигин хъана. "Эбеш тар! Къе вуна заз вуч багъишда?!" -- руш вичин, чуьхверар хъиз, хкис хъанвай хуруйрал гыл эцигна, виликди фена.

- Яраб ам кве?!

- Вуч?! Вун нихъ галаз рахазва, я вах? - виликай жузуна Ципезана. – Ви байух-да вуч ава, - «вуж ава?» хабар хабар къаз кIанзавай, амма жуьрэтнач.

- Са затIни, - Къемераз хъел атана: адаз вичин вилерикай карагзавай Султали квахъиз кичIезва. - Тади ая! Зи виликай хкечI!

- Вак тади акатна хьи, я вах? - Ципезана амалдар хъверна.

Къемера са жавабни ганач. Булахдив агатзавай рушар акурла, Суваная шаддаказ лагъана:

- Аллагъдиз шукур хъуй, эхир квез зи ван хъана, чан балаяр. Чин-гъил чуьхуьх, ял акъадара!

Дагъларан карван Эбеш тарав агакъайла, инал са гъвечли хуьруьн жемят къван инсанар ял ягъиз акъвазнавай. Абурун гъарай-эвер квай шад рахунар, хуьруьнар яргъариз акъатзавай, на лугъуди, булахдал мехъер къурмишнава.

- Чнани ял ядани, Къумрал? - адет патал жузуна Дагълара хчивай.

- Ун, я ба! Бес яцарин язух тушни?! -- гадади вич галатнавайди хиве къунач. -- Агмад бубади лагъайвал, кIвалахизни алакьна кIанда, ял ягъизни, - хуьрена. -- Зи къулан тарциз гъекъ акъатнава. Ял ягъин... Вувв-гъа, чан гъайванар! -- яцар акъвазарна, ада булахдал чукурна.

Бубадин сивикай хъвер фена.

- Акъваз, чан гъайванар, -- Дагълара вичив гвай алеррик квай яцарни акъвазарна, абуруз къулухъ хих гана, гуьгъуьнай къвезвай балкIанар гуьзлемишиз акъвазарна. -- Тади ая, я мусурманар! Чи гуьгъуьна мад инсанар ава, -- ван хкажна, ада папакни рушарик юзун кутуна. -- Дишегълияр хъиз, абурув гвай балкIанарни лама-рилай кагъулбур жеда къван, гъавилай куьне рекъе гзаф вахт къена, - вичин наразивал къалурна.

- Тахсир ви рушаринди я, я итим, - Суванай гъуьлуьн патав агатна.

- Рушар дидединбур тирди рикIелай ракъурмир, паб, -- туьнтдиз лагъана гъуьлуь. -- Вуна абурув бабли вугумир.

- Абуру лагъай гафуниз яб гузвани къван?!

- Лагъай гафуниз яб гузвачтIа, ви гъиле къамчи ава, - туьнтдиз лагъана Дагъларбега.

- Рушар дидединбур ятIани, абур бубадиз гзаф ухшар жеда, -- ви кIегъвилелди жаваб гана Суваная. -- Амма зун къамчи гъиле къадай чкадал атанвач, итим. Чи рушар гъар сад са итимдик квайбур я. Ваз къе абуру авур къван кIвалах акунани? Гвенни гвена, никIерин къерехра авай векъерни гвена. Ингъе чаз къве балкIандин пар векъер хъана.

- Бес я, бес я барбияр, жуван рушарин тарифармир, жемьтди айибарда, - Дагълара паб акъвазарна.

И арада рушарни ахгакъна.

- Я буба, чи къуншийрин папари лугъузвай, бес зун ви нерин хиляй аватнавайди я, - Ципезан атана, бубадин виликай акъвазна. – ГъакІ яни, чан ба?

- Алат залай, шей..., - хъверни хъел какахънавай жаваб гана, Дагълар вичелай нарази хъана... Къакъан буйдин, къумрал якІарин итим, лацу бармак гъиле къуна, тванвай къилелай бугъ алахъиз, вилера хъвер аваз, куърпе рушаз килигзава: адаз вичин кстах баладиз «шейтІан» лугъуз, адан кефи хаз кІанзавачир, ятІани гафунин са къатІ сивяй акъатна, ам гила элкъуър хъижедач.

- Яни, чан ба? – мад жузуна гъвечІи шейтІанди.

Дагълара, вичин адет тирвал, спелриз винелди эвер гана, лагъана:

- Я жеди, бала, - адаз вичин аялар, иллаки эхирдай хъхъанвай Ципезан гзаф кІанда: туънт дагъви итим и аялдин вилик гъамиша хъуътуъл жезва.

Вичив гвай балкІандин залпанд бубадин гъиле вугана, Къемер чукъни тавуна булахдал фена. Адан вилер Султалидихъ къекъвезва: гада пуд югъ вилик рушаз и булахдал акунай... Амма рахаз хъаначир. А чІавуз Дагълар Султалидиз вилера хъел аваз килигнай. "Яраб ам исятда гъина аватІа? Яраб ада закай фикирзаватІа? - руш, къил хкажна, инихъ-анихъ килигиз жезава, адаз вичин рикІяй физвай хи-ялрикай вири инсанриз хабар авай хъиз я, амма Къемераз абуруз фикир гудай мажал авач. – Аквазвач... Хтанвач жеди. Агъ, ажуз кас! Итим икъван пелеш же-дани? Яраб адаз зун кІанзаватІа? Бажагъат. КІанзаватІа, ам пуд юкъуз Яргундал ксудачир, инал жедай", -- рикІиз тІар хъана.

Бирдан Къемеран хурал тарцелай аватай чуъхвер алукъна, ам чилел гадар жез са кІам-шам амай, руша тадиз хкъуна, хурув игисна. "Я чан Атар, вуна заз вуч хъсан савкъват ракъурначни?" - руш чуъхвердиз къуд патахъай килигна, пІузар-рикай шиирдин цІарар хкатна:

Машмаш хътин хъипи чуъхвер,

Женнет атир галай чуъхвер,

КІуъгъуъ чуъхвер, магъи чуъхвер,

Зи къисметдиз атай чуьхвер...

Гъа и арада Къемеран хурал мад са чуьхвер алуькна, ам булахдиз аватна. Тажуб хъайи руш цавуз килигна -- адай "вагъ!" гъарай акъатна: тарцин кукIва, хилер къалин чкадал, Султали ацукънавай. Къемеран рикI хурун къефесдай акъатна, Эбеш тарцин кукIваз гадар жез са тIимил амай, белки, гъакI женни ийидай, амма руша тадиз хурал гъил эцигна - вилик диде-буба квай, къуд пад инсанар тир.

Къемера и легъзейра вич сергъят авачир къван бахтлу инсан яз гъисабна: ам ирид цаварал хкаж хъанвай, малайикрин арада аваз, бушлухра алчуд жезвай... Къати гъиссерин сел са бубат яваш хъайила, руша мад тараз са вил яна – хъипи чуьхверрин арадай Султали хъуьрезвай. Къемеран рикIи дилидаказ хъутхъутзава: руш вичин къисметдила, ихътин вафалувал къалурзавай ярдила гзаф рази я. Адан рикIяй мад шиирдин цIарарин сел фена:

Я чан АтарI! Я чан Тавар!

Им вуч бахт я?! Им вуч тахт я?!

Я чан гъуцар! Я чан гъуцар!

Им вуч бахт я?! Им вуч вахт я?!

Къемер булахдин къилихъ акъваз хъанва. "Я чан гъуцар! Куьне зи мурад къилиз акъудна хъи! Зун квелай пара рази я", -- руша хъипи чуьхвердиз кузвай темен гана, ам, булушкадин хев бушарна, хурудик вегъена, бизмеяр туькIуьр хъувуна. Гъуцарсувухъай къвезвай къайи гъава чIугунвай емиш Къемеран парламиш хъанвай къве хурудин арада, барка муказ аватай нуькIрен шараг хъиз, фери къат хъана. Къемера эрчIи гъил явашдиз хурал илисна: ада, гурп-гурп ийиз, иви язавай къве кIвенкI ва абурун арада динж хъанвай Султалидин савкъват гъиссна. Са легъзеда руша вичин хурал алайди Султалидин гъил тирди хиялдиз гъана. Къудгун хъана, руша и фикир вичивай яргъаз авуна, чиниз яр акъатна: адаз регъуь хъана. "Ихътин кар заз Султалиди садрани ийич... Бес гъуьлуьз тухвайлани ийидачни? Зун бубади адаз гузвани?... Гузвач? Вучиз гузвачта?.. Адаз Султалидин буба кесиб яз аквазва... Бес гила зи хурудал масадан гъил къведани?! Ваъ! Садрани!"

Къемеран далудай къайи зурзунар фена. Ам элкъвена хъел авай вилерай бубадиз, дидедиз, стхадиз ва вахаз килигна. "Ваъ, -- тикрарна ада хиялдай. -- Зи хурал, Султалидилай гъейри, садрани садан гъилни къведач!"

Карван юзана. Къемер мукъвал-мукъвал къулухъ килигзава: адаз Султали гуьгъуьнай хтана, бубадин хъиляй вичив рахана кІанзава... Амма гада аквазвач. "Им кичІедай чІут хътинди я, -- рушан гуьгъуьл чІур хъана. -- Бес за вучда? Бес зи къисмет гъикІ хъуй?" Къемера хиялдай мад са чІал туькІуьрна:

РикІ алай яр хару я, вах,

Бубадин къаст чІуру я, вах...

Вичин цІийи чІал пІузаррикай манидалди лугъуз-лугъуз, Къемер, вилерал накъварин стІалар алаз, авайдалайни цузмиш хъана, на лугъуди, цІай къуна, кузва. Дарихмиш хъанвай рикІ секин хъун патал ам Нисин дагъдиз килигна. "Дагъ нурламиш хъун ракъинивай, руш пузмиш хъун гададивай я, -- фикирзава Къемера. -- И кар Султалидиз бес вучиз чизвач? Я Султали!" -- ам къетІинилелди къулухъ элкъвена. Амма гуьгъуьна Султали авачир, -- рушан кефи михъиз хана, рикІ мичІни чІулав хъана. Ам и легъзейра балкІандин залпанд гадариз, Эбеш тарак катиз гъазур тир...

Къемера вичиз сабур гана, галачир уьгъуь яна, фикир дегишарна. Са арадилай адан вилерикай хуьр, медреса, Агъмад буба... карагина. Мад Султали вилик хтана, ам хъипи чухверрин арадай хъуьреза.

4.

Къемеран гуьгъуьлар гагъ шад, гагъ пашман жезва. Адан рикІел, вич кІвалив гъикІ ахгакънатІа, аламач -- вири фикирар-хиялар Эбеш тара ацукънавай жегъилдикай, вичин гъелелиг тайин тахъанвай гележегдикай, тайинсуздаказ къвезвай къисметдикай я.

Нянин хуьрек тІуьна, рушар ксуз чпин утагъдиз хъфена. Ципезана нафтІадин чирагъ куькІуьрна: кІвалин юкъ экуь хъана, пипІера элкъвей ишигъар къекъвена. Ахпа сандухлин винелай месер къачуна, рангарин рух экІянавай чилел вегъена, гъил ягъиз, туькІуьриз башламишна.

Шуткъу хтІуна, яцІу яргъи кифер хурудилай авадарна, Къемер мад хиялрик

акатна: "Султали... Ада зун гуъзлемишзава!" Вилерай цѐлхемар гадар хъана, ада бирдан лагъана:

- Ципезан, къецел ша!

- Къециз?! - гъвечи вах тажуб хъана.

- Ун, - тадиз парталар ахлукѐна, къе вахни гъаятдиз эвичѐна. Вацра къуд пад ишигълаван авунва. Секин я. Хуър ксанва. -- Вун инал акъваз, -- вах варарал акъвазарна, Къемер кицѐни галаз куъчедиз экъечѐва. Кимин пипѐивай са къаралту аквазва. "Ам зи Султали я!" Катна фена, жегъилдив агатна. -- Вун инал акъвазна-ва хъи?!

- Вун акваз кѐанзавай, - лагъана Султалиди.

- Эгер зун экъечѐначиртѐа?!

- Пакамахъ вун булахдал фидалди акъваздай.

Къемер хъуьрена: адаз Султалидин къастунал кѐевивал, вафалувал бегенмиш хъана. Вилералди, нефесралди, жигеррин деринрай акъатзавай гъиссералди булдалди суьгъбетарна, жегъилар, бахтлу яз, чара хъхъана.

- Гила къатук, зи вах, - амалдар хъверна, теклифна Ципезана.

- Зун са мани лагъана, ахпа къаткида, чан вах, - хкунилай чуьнгуьр къачуна, Къемер месел ацукъна.

- За ваз яб гуда, чан вах, - Ципезана эрчи гъил къамук кутуна. -- Лагъ, мазан Къемер!

Чуьнгуьрдай ширин сесар акъатна. Къемер яваш сесиналди лугъуз эгечѐна:

- Сувун тѐулал, цуьквер юкъва,

Зи къаншардиз атай гада,

Гъуцарсуву нуьсрет гуй ваз,

Шарвалдин суй авай гада...

- Цийи чѐал яни, чан вах? - жузуна Ципезана. Адаз чѐехи вахан муьгъуьббатди-кай хабар ава, я Къемерани вичин гъиссер хзанрикай чуьнуьхзавач. Амма къе чуьнуьхна - Эбеш тарцяй Султалиди вегъей чуьхвердикай икъван чѐавалди гъвечи вахаз лагъанвач: Султалидикай рахайла, бубадиз хъел къвезва, им са се-

беб; вичиз ван хъайи гъар са гаф Ципезана гъасятда дидедивни бубадив ахгакъар-зава, имни къве себеб.

- Цийи чІал?! - Къемер тажуб хъана. - Ваъ. ЧІана жуван мецел атай гафар я ман лугъузвайбур.

- Вакай, чан вах, халис мазан хъанва: вилик улуб, дафтар квачиз, мецел атай чІалар лугъузва, абурни чеб-чпелай, сел хъана, къвезва. Мазандин мецелай хъиз, - Ципезана вилер акъална, къил галтадна.

- Мазанарни инсанар я, анжах абуруз чуьнгуьр ягъиз ва чІалар кутІуниз чизва. Мазанриз гъуцари, худади гъахътин пай ганва, вах. Тажуб жемир.

- Эхъ, вах, мазанар гъуцари пай ганвай инсанар я. Алакьунар авай инсанар. Вунни гъахътин инсан я, чІаларбаз, мазан Хиневе Зайнаб хътин.

- Зунни алакьунар авай инсан я?! - Къемеран сивикай гуьзел хъвер фена. -- Чизвачир.

- Эхъ, чан вах.

- А мазан Зайнаб ваз гъинай чизвайди я?

- Вавай ван хъана... Агъмад бубади суьгъбетнай... Вуна кІелзавай медресада за-ни кІелзава.

- Зайнаб зурба мазан тир. Я руш, завай хътин чІалар-карапатияр нивай хъайитІани туькІуьриз жеда, - лагъана Къемера. – Зун Зайнабав агакъдач...

- Ваъ, чан вах, нивай хъайитІани ваъ... Вун мазан тирди чи вири шегъердиз чир хъанва. Ви алакьунриз, чан вах, еке къимет Агъмад бубадини гузва. Инсариз ви виКІегъвални бегенмиш я. Гъавиляй ваз "Мазан Къемер", «Тур хътин Къемер» лугъузва. Зун хътин къад руш хъайитІани, чавай вавай хътин чІалар туькІуьриз жедач.

- Ципезан, вун са виКІегъ жегъилдал ашукъ хъайила, вакайни мазан руш жеда, чан вах. Тади къачумир, ви дили йикъарни мукъвал жезва.

- Вувв, -- Ципезаназ регъуь хъана, ада чинал лацу капачар эцигна. - АкІ лугъумир, чан вах, зун гъеле аял я.

- Сад-къве йисалай вун зи яшариз акъатайла, ахпа вав ихътин гафар гумукъдач. Вунни за хътин манияр лугъуз эгечІда, - чуьнгуьрдихъ тІуб галуькарна, Къемера мани хкажна:

- Хъуьрез-хъуьрез залди къведай,

Ви къве вилин нур хъурай зун...

РакІари чІиргъ авур ван акъатна. Мани акъвазарна, Къемер къулухъ элкъвена.

- Я балаяр, куьне вучзава? -- кІвализ диде гъахъна. - Вун гилани месин къиле амани, я Къемер? Къатук, экуьнахъ фад къарагъна кІанзавайди я. ЦИ чи никІера хъсан бегъер хъанва. Гад геж агакъна, шаз и чІавуз чна югарар куьтягънавай. Зулун марфар башламишдалди вири кІвалахар агудна кІанзава. Къатук, чан балаяр, куьн галатнавайбур я.

- Хъуй, диде, - Къемера чуьнгуьр хкуникай куьрс хъувуна.

- Ахварар ширин хъуй, хабарар-хийир, зи гъвергъвешар. Амин! - Суванай рушарин кІвалаяй эхкъечІна, итим ксанвай кІвализ хъфена.

- Амин! - са сивяй эзберна вахари.

Ципезан эрЧИ къуьнуьхъ элкъвена, ксуз гъазур хъана.

Булушка хтІундайла, Къемеран хурудикай чуьхвер аватна.

- Вувв! Вун иник кумайди тирни?! -- Къемерай шад сесер акъатна.

- Вуч хъана, вах?! Вун нихъ галаз рахазва?! Ам вуч я?! – Ципезан месин къилиз хкаж хъхъана, къве виликай къуд вил хъана, чІехи вахаз килигзава. -- Вуч я?!

- Чуьхвер!

- Вуч чуьхвер?! Гъайаман маса затІ я жеди гъа?! – пІиритІдин ашвай экуьнал Ципезаназ чІехи вахан гъилевай емиш бегъем аквазвач.

Къемер, вахаз вилера сирлу хъвер аваз, килигна.

- Лагъ, чан Къемер, - минетна гъвечІи ваха.

- Бубадив ахгакъардайвал? – тугъмет кваз жузуна чІехи ваха. – Агъ, иблис, агъ, чулава гъантер...

- Ви гъерекатрикай за бубадиз мад са гафни хълагъдач, чан вах. Зи тахсирдилай гъил къачу, - Ципезана къил хура туна, гъутарин кІвенкІвералди вилернакъвари-

кай миxъна. – Садрани са гафни, за Гъуцарсувал кьин къазва, - ам дагъ галай патахъ метІерал акъвазна.- Кьин хъуй, чан гъуцар!

- Ви кьин за къабулзава...

Ципезанан чина нур гьат хъувуна, ада вегъена вахан гардан къуна, адаз теменар гана.

- Ваз къе, чун мизредай хкведайла, Эбеш тарак вуч хъанатІа, чидани? -- хъуьрез-хъуьрез жузуна Къемера.

- Ваъ, лагъ ман, - вахан сир чир жедалди давам гуз тахъана, Ципезана кІвачер кІвачеривай гуьцІна, месел къуьруьгна. -- Зи рикІ акъудмир тІун!

- Хтана ахгакъна чун Эбеш булахдив, - Къемера анал хъайи дуьшуьшдикай чІагуриз-чІагуриз суьгъбетна.

- Агъ, бахтавар, - Ципезаналай, яшар хъанвай дишегълидилай хъиз, пехилвиллин нефес алахъна: адаз вичизни Султали хътин викІегъ жегъил къисмет хъун кІанзавай къван. – Султали туш, са пагъливан я: гъакъван зирек, гъакъван иер... Къала, чан вах, за ам гъиле къан, - вахавай чуьхвер къачуна. - Вагъ, им чимизва хъи?!

- Бес ам икъван чІавалди зи хурудик квай эхир! -- Къемера чуьхвер къахчуна, цІузарив агудна, яргъалди чІугур темен гана. – Шагъ!

- Ша, чна ам нен, - теклифна Ципезана.

- Ва-аъ! - Къемер рази хъанач: адаз вичивай Султалидин савкъват икъван фад къакъатна кІан хъанач. – Вун лап давал я хъи, я руш.

- Бес вучда?

- Ам Султалидин савкъват я, вах. Савкъват хуьдай адет авайди я. За ам жезмай къван вахтунда хуьда.

- ГъикІ хуьда?

- ИкІ хуьда, - Къемера чуьхвердин тумунихъ сун гъал кутІунна, хунгаг авуна, ам къулан къилелай янавай хкуникай куьрсарна. – Ингъе икІ! – ам вичи авур амалдилай рази тир.

- Иер аквазва, - Ципезана вилер акъална, къил галтадна.

Къемерни Ципезан, вилер инихъ-анихъ юзазвай хъипи чуьхвердал алаз, гъар сад вичин фикиррик акатна, яргъалди кисна, амукъна.

- Гила, вах, ксайтIа жеда, - лагъана, Къемера чирагъ хкадарна.

Месик къаткайла, Къемеран пIузарри пуспусзавай:

- Заз аманат атай чуьхвер,

Султалиди ракъай чуьхвер...

- Агъ, бахтавар, -- лагъана Ципезана. – Гъикъван аяр я?!

- Ви сивяй - гъуцарин сивиз, чан вах. Вунни бахтлу хъуй, чан вах.

- Хъурай, чан вах.

- Ксус, я рушар! -- ракIарихъай гъарайна дидеди.

Вил ахварикай кватай Дагъларан ван акъатна:

- Абур гилани къатканвачни?!

- Къаткизва.

- Заз Къемеран кефияр авачир хъиз аквазва. Адахъ вуч хъанва? - жузуна гъуьлуь вичин къвалавай яргъи хъайи папавай.

- Вуч жеда къван? Рушаз кIанзавай жегъил ваз бегенмиш туш, - хъел кваз жаваб гана Суваная.

- Ам са кесибдиз гудалди кавхадиз гун пис яни?

-- Шарвал хъайитIани, такIандахъ галаз уьмуьр акъудун уьлуьм я, итим. Къемераз жемьтдин вилик вичи хкъанавай, вич хкъанавай яр ава. Вични гъихътин игит жегъил я хъи!

-- А гафар заз ван хъана. Бес я, зи ахвар хамир!

5.

Хурушумар алуькъзава. Эбеш тарак мичIи жезва. Булахдал ял язавай инсанарни къери хъана... Султали тарай эхвичIна, тик жигъирдай хуьруьз хъфизва. Адан вилерикай Къемер карагзава, рикIяй ам рушахъ галаз рахазва...

Къилихъ магъледин кимел акъвазна, Султалиди вичин таярихъ-туьшерихъ галаз яргъалди суьгъбетарна. Жегъилар яваш-яваш чкIана, ам тек

амукъна. "Къемер такуна, зун санизни хъфидач," -- фикирзавай арада руш атана...
И дар ва мичи жезвай уламда ашукъал-машукъ хъанвай жегъилри гзаф сирлу
субъбетар авуна, сада-садаз вичин рикин гъиссер къалурна.

Султали, хазина жагъай тажир хъиз, уфтуьнал илигна, къугъваз-къугъваз
къвализ хтана... Къула цай кузма, ван ацалтна, чикъни кузва.

- Вун гъинихъ алатнавай. я бала?! - жузуна ацукъай чкадал ахварал феи дидеди.

- Гишин хъаначни, я рикі бала?! Икъван чавал къене ризкъи авачиз къвачел
акъвазиз жедани?! - Кисай тажуб хъанва.

- Гадайрихъ галаз авай... Заз гишин хъанвач, - Султалиди вичин чехи ратари
гъвечи ратар незвайди хиве къунач, анжах сивиз атай царан яд туьтуьни ван
тийидайвал хъуткъуьнна.

- Суфрадикай са кап фу къачуна, неъ, гетледа къатухни ава. Са сихил сергни
къачу. Сиверчи хъуй. Исятда за ваз хинклар чими хъийида, - лагъана милаимдаказ
дидеди. - Къачу! Ваз гишин хъанвайди заз ви вилерай аквазва, чан хва, - кир
экъисна, хъуьрена. – Чна вун галачиз туьрди я.

- Хинклар?! - Султалидин иштягъ ачух хъана. - Хъсан я. Белки, Демир халу
илифнани?

- Ваъ. Ам масанихъ алатна жеди. Ви бубади къе кимелай таза келен як къачуна.
"Къе чаз са хинклар ая, къари!" -- лагъанай. Гъамни гъафте базардиз къведай ва
чахъ илифдай хванахвайрикай рахазвай. Атурай, лагъана за, чи рак ахъа я, канду-
ни дулу.

- Буба гъинава?

- Тавдин къвале. Месин капзава. Зи патахъайни авурай, - дугъри хъверна Ки-
сая.- Заз а капі саклани чир жезвач.

Муграгъ шегъердин агъалияр вири мусурманар-субнуьяр яз гъисабзавайтани,
гзафбурув мажуси дин гумай, абуру гъуцариз ибадатзавай, куьгъне адетрал амал-
завай. Ахътинбурун тварар мисклиндин имамди гъар жуьмядин вязда къазвай,
абуроз кафир тахъуниз, михъи мусурманар хъуниз, шариатдал амал авуниз,
Къуръандиз ва Мегъамед пайгъамбардиз ибадат авуниз эвер гузвай.

Султалиди дастархандал алай хунун суфрадикай мухан хьукъвай фу къачуна, ам кIарасдин мудада куьлуь авуна, кап гана, винелай цуру къатух илична, ахпа тIур хуькуьрна, иштягъдивди нез, серкедин силихдизни кIас ягъиз башламишна. РикIяй бубадин гафар тикрарзава: "Фан къафун гишинвал я".

РакIарай къуьнуьхъ квар галай Шагъни хтана.

- Нянин хийрар хьуй, - салам гана шек руша стхадиз.

- Абат хийир, бике руш, еке руш, - зарафат кваз салам къуна стхади. – Тфу-тфу!

Вили ягъ тавурай. Валлагъ, диде, чи Шагънидикай бегъем руш хъанва.

- Эхъ, чан хва. Вич аллагъри хуьй!

- Бес ви рикI алай гъуцар квел машгъул хьурай, я диде ?

- Гъуцарини хуьрай!

- Я руш, вун булахдал икъван геж вучиз фенвай?! – стха шаклу хъана: «Яраб им нихъ галаз раханатIа?!»

- Яд амачир, чан хва, - гъавурда туна дидеди. – Ам за къуншидин рушахъ галаз ракъурайди я.

- Мад геж вахтунда - санизни! – Султалиди тIуб юзурна: вахан намус хуьн стхадин хиве ава.

- Хьуй, чан тха, - Шагъниди муьтIуьгъвилелди къил агъузна.

- Вич квар къван авач, вичи яд авай квар ялзава. Назар тахъуй зи вахаз. Са дигинда ква: и дандакI перем алаз, вун, бике, девекъуш хъиз, аквазва, - Султали хуьурена: къе аданн рикI гзаф шад тир.

- Зарафатамир, чан тха, - Шагънидин чиниз яр акъатна.

- Зал алай чан, чан хва, гъа и ви ваханди я, - дидеди рушаз алхишар авуна. – Вун бахтлу хьуй, чан бала.

Регъуьвал акатай Шагъни кIвал сириштада тваз эгечIна.

- ЦIуз килиг, чан руш, - лагъана Кисая.

- Исятда, - Шагъниди цIал кIарасар эхцигна. – Диде, гила за къапар чухуьн хьийидани? – жузуна ада.

- Эхъ, чан бала. Нянихъ авур кар пакамахъ гъавая жагъай хъиз жеда. Къабкъажах садрани къацIана тамир. Пака вун чарадан кIвализ физвай руш я, бубадин

кІвале амаз жуваз вири крар чира, бала. Ахпа къавумри чаз себ-сив тавурай, - лагъана диде Султалидихъ элкъвена: - Къе ви вах дуърдаягъдихъ ацукъна, чаз хинкІар гъада авуна.

Тавдин кІваляй Шагъабудинан угъуьдин ван акъатна, са арадилай рак ачух хъайила, кІарасдин кукуцІулди чІигъна, рикІ цІудхундай сес авуна. Буба хзандин кІвализ атана, Султали гъасятда кІвачел акъалтна, Кисайни Шагъни хкажна хъана, ахцукъна.

- Чи жегъил хтанвани? - жузуна кІвалин иесиди наразивилелди. – Гила, хуър ксайла, хинкІалар незвани?!

- Эхъ, итим, - явашдиз жаваб гана Кисая.

- Ацукъ, хва, вун къе гзаф галатна жеди, - сивик ягъанатдин хъвер кваз, буба вичин чкадал, къулан эрчІи патахъай, хъуьцуьгандал ацукъна.

Султалиди бубадин къаншарда вичин чка къуна, тІуьн давамарна.

- Нисинихъ заз вавай бегъем хабарар къадай мажал хъаначир, хва. Ахпа ви липирни квахънай... Гила къванни суьгъбетар ая кван, - теклифна бубади. – Яргундал чи миресар гъикІ авай?

- Я буба, за вири суьгъбетар авунай хъи... Серкер ими хъсан хъхъанвай. Зун атунал ам гзаф шад хъана... Адан хзанарни хъсанзавай. Вири дири тир... Ваз вирибуру саламар гузвай... Кимерал гзаф итимри вун хабарар къазвай, зун гъавурда акъурвал, абурун вил бубайрин хуьруьхъ, чи шегъердихъ, гала, - куьрелди куьтягъна Султалиди.

- Саламар ракъурай чебни сагърай, хва, абур хкай вунни.

- Азарлу имидал вуна къил чІугуна, чан хва, хъсан кар хъана, - лагъана дидеди. - Ви буба виринриз агакъзавач. Гад агудна кІанзава: гад чи диге я.

- Гатукай хабар авайтІа, къари, ви хва къе гел галачиз квахъдачир, - бубадин сесиник хъел кумай. - Ам вил хкІадай чкайра амачир... Чи гад агатнаватІани, зулун кІвалахар ама эхир! Къе зегъмет чІугун тавурла, хъуьтІуьз вуч неда?! Инсанда эх-абур зегъметди гъизва, хзанар!

- Багъишламиша, буба, зун гадайрихъ галаз тамуз фин хъана, - Султалиди тах-сир хиве къуна, амма вич фейи чка чуьнуьхна, мажбури табна.

- Зун ви гъавурда ава, хва. Юлдашрихъ галаз тамаризни фена кІанда, кІамаризни, булахрални фена кІанзава, амма гъар са кардихъ вичин къадар авайди я. Чавай ваз, тамам жегъилдиз, тукъазар эцигиз жедач.

Султалиди кьил куърсна, и арада жаваб гун герек авач: гъихътин жаваб гайитІани, бубадин хъел артух хъун мумкин тир, вучиз лагъайтІа ам гъахъ тир.

- Я итим, пака мехъерар авурла, ви гада мад санизни хъфидач. Жунгав къацаз фидай адет я. Гзаф фена, тІимил ама, чи къавални къавалри сегъерар ягъда, - Кисаяз гъуьлуьн хъел явашариз, хзандин гуьгъуьлар ачухариз кІанзава.

- Вуна дуьз лугъузва, къари: хуьре кІаниди авай игитдиз кІвале къарай къведач; гзаф фена, тІимил ама. Раж регъвена куьтягъ хъайила, зун сад-къве миресни галаз Дагъларан кІвализ фида.

- Гъуцари чаз рехъ ачухрай, итим.

- Аллагъди лагъ, я паб.

- Аллагъдини ачухрай.

- И зулуз, Аллагъди гайитІа ва гъадан куьмекдалди, - буба, рикІе Аллагъ аваз, къавуз килигна, - чна Султалидиз мехъерарда, - малумарна ада.

Султалидин хъуькъверин кьилер садлагъана яру хъана, адаз са вуч ятІани лугъуз кІан хъана, амма мецел са гафни атанач. Къиле гувдин ван гъатнава, виле-рикай сад-садак какахънавай къаралтуяр, шикилар ва марекаяр карагна, абурун къулухъ, са гъина ятІани, лап яргъа Къемер акъвазнава, ам тарце авай Султалидиз ваъ, вилик квай булахдиз килигзава.

- Регъуь жемир, чан хва, - бубадиз хцин гъал аквазва. - Са вахтара зунни ви жуьнда хъана... Ваз мехъердай вахт хъанва. Вуна къапар хазвачтІани, -- хъверна, - гъадаз ухшар амалар акъатзава... Анжах ви бубадихъ гъазурвал авачир. Гила, и гад агатайла, мумкинвал хъанва-а-а! -- и кар вичин кьилин винивал яз къейдна Шагъабудина. -- Ви дидедин машрафда сусаз герек парталарни ава, пака базардай мад къачуда, чан хва. Са фикирни мийир, чун акъван кесиб туш. Са къас гъалалу фу чна жуван зегъметдалди къазанмишна, чарадан гаф-чІал галачиз, чарадаз гардан кІир тавуна, уьзденди хъиз, незва. Ваз мехъер авурла, чан хва, чи гъал-агъвал мадни хъсан жеда: никІе-векъе кІвалахдай, кІвалихъ гелкъведай са кас артух же-

да. Вуна хкянавай рушни, -- адан фикирда Къемер ава, - як-чан авай, гьар са кар алакьдай, кьирмаждин буй авай гуьзел я.

- Тур хьтин руш я, валлагь, - тестикьарна Кисая. – Заз гьуцар кьалум хьуй, гьакI я.

Шагьабудинан гафари хзандик еке шадвал кутуна. Гьуьлуьн тереф хуьн яз, Кисая лагьана:

- Къемеракай чаз лап хьсан свас жеда, хзанар. И гатфариз, Султалиди яйнахра ам хкягьайдалай гуьгьуьниз, заз Къемеран акьулар ва алакьунар акунай, -- ада вич Дагьларбеган кIвализ рушаз килигиз фейидакай мад сефер суьгьбет хьувуна. -- Дидедихъ галаз адан тубу рушар, Къемерни Ципезан, кардик квай: абуру чешнедин гуьлуьтар хразвай. Зун абуру еке гьуьрметривди кьабулна, хьуьтуьл хьуьцуьгандал ацукьарна, жузунар авуна. "Зун, -- лагьана за, -- чан Арцах свас, вуна хиве кьур гьалар дегешариз атайди я". "Лап хьсан кар авуна, чан вах Кисай", -- лагьана, ада чIехи рушав кIвалин юкьвал рангунин гьалар авай тапрак ва терезар гьиз туна. Са хиле за гьанвай лацу гьалар, муькуь хиле заз кIанзавай кьацу, яру ва жегьре рангарин гьалар эцигна, зи пад залан жедайвал алцумна, вахгана. Ахпа зи вилик фу-яд гьана. Ризкьидин хатурдай са кIус тIуьна, пара кьадар сагьрай, куьн бахтлу хьуй, куь девлетар артух хьуй, лагьана за. "Арцах свас, ви рушариз аферин, ибур рушар туш, гьар сад са кьизил я, якьут я, - рикIивай тарифарна за. -- Зи Султалидиз ви Къемер вичин ярвиле хкягьунал чун гзаф шад я. И муьквар чун лишанар кутаз кьвзвайди я". "Ви хвани Аллагьди хуьй, зи рушни, чан вах, - лагьана Суваная. - Кьисметар ачух хьайитIа, абур туькIуьдай кIвалахар я". Чун вичикай рахайдайла, Къемераз регьуь хьана, ам кьарагьна кIвалай эькьечIавайла, хатадай терезрилай кам кьачун хьана. И кар акур дидедай гьарай акьатна: "Я чан бала, гунагь хьана хьи! Кам кьулухъ кьахчу, тахьайтIа ваз кьецIи руш жеда!" Чак хьуьруьн акатна. "Заз акуначир, чан диде, -- лагьана, Къемера, акьулла инсанди хьиз, кьадам кьулухъ кьахчуна, терезарни гьалар авай тапрак муькуь кIвализ хутахна. Аферин вичиз, Къемер инсандин шараг я!

- Чаз кIанзавай свасни гьахьтинди я, кьари, - тестикьарна Шагьабудина.

- Килиг гъа, итим, ахътин илчияр вуна Дагъларан кІвализ тухуда хъи, адавай гаф атІуз тежедайвал! Ахътин мехърни вуна чи хъиз ийида хъи, яргълди инсанрин рикІел аламукъдайвал!

- Ам завай, къари, - хиве къазва Шагъабудина. - Анжах вак жуьшт акатмир, рикІиз пис жеда гъа! - ам кефсуз папан сагъвал хуьз алахъзава.

- Шагъни, чан бала, йифен къулар жезва, месер вегъ, жувни къатук, - дидеди рушаз къилин ишара авуна.

- Я бала, вуна бегъем тІуьнач хъи? - жузуна дидеди Султалидивай.

- Я къари, къе-пака свас къачузвай жегълдин рикІи хинкІар тухудани?! - бубади хъверна. - Вун це лугъудай йикъара зани затІни тІуьрди туш.

Шагъни, пу-пу авуна, гъл сивел эцигна, хъуьрена. Султалиди са гафни лагъанач.

- Чиф цуз, - са арадилай тІалабна ада.

- Исятда, чан бала, - Кисая кІарасдин кавча къачуна, хъинин куруниз хъипи вилер алай икъи шурпа цана.

- Элгъемдулагъ, за жуван мудадай зафт акъудна, - Султалиди хъверна, буш къаб суфрадал эхцигна. – Сагърай, диде.

- Вунни сагърай, бала, ви бубани. И хинкІар куь зегъметдин бегъер я, - Кисай вичин хзандиз, къил куьрсна, килигна: и декъикъайра ам вичин къадаркъисметдилай, уьмуьрдилай гзаф рази тир.- Зегъмет чІугвазвай куь чанар сагърай!

- Зегъмет чІугурвиляй, хзанар, цІи чи гадни фад агатна. Бязи лежберри чпин никІерай цуьлер ратІарал къени хкизма, югарар гатазма. Зиди абур темпел я лугъун туш, ятІани, туштІани, зегъмет чІугуна кІанда, къе жедай кар пакадал вегъин дуьз туш. Эгер чи цуьлер ратІрахъ галамайтІа, чаз къе хинкІалди ихътин тІеам гудачир.

- Бубади дуьз лугъузва, балаяр, - Кисая гъиле авай маша хкажна. - Чи балаяр, итим, зегъметдикай кичІедайбур туш, абур яд алай зеригъатар я, - хъверна.

- Зун абурулай рази я, къари.

- Рази ятІа... Зани Шагъниди къвед-пуд йикъалай къуълер, мухар михъна куътягда, раж регъвезни чаз са гъафте герек жеда, - лагъана папа. - Ахпа, итим, нубат вал къвезва -- илчивиле физ гъазур хъухъ, - Кисая вичин рикІик квай месэла мад арадал хъивегъна.

- Гаф садра жедайди я, - Шагъабудиназ папан яргъияр хуш хъанач.

- Чи балаяр бахтлу хъуй! - Кисая вилер къавуз яна. - Я гъуцар! Я ребби!

- Амин! - вичиз хабарни авачиз, лагъана Султалиди.

Вири хзан хъуьрена.

6.

Берекатлу зул... Яйлахрай хиперин суьруьяр, калерин нехирар, балкІанрин рамагар ва абур хуьзвай чубанар, нехирбанар, рамагбанар, къарияр, къужаяр, аялар хтана, хуьр ахцІана. КІвалерин гъаятра къванерикай къулар туькІуьрна, цІаяр хъувуна, къарийри чІехи къажгъанра чІемер цІурурзава. ЧІемердин винелай къачур кафар ва кІанер къилди къапара кІватІзава, абурукай авур фу иситІа къуншийриз пайзава. Чуьлдиз фидай кас авачир хзанриз къурурнавай сандукъар, гъеферар ва ялтан кІарасдин дувуларни гузва. Кесиб-кусубни, етимарни рикІелай ракъурзавач.

Зул яцІа гъатзава. Хуьре мехъерар башламиш жезва. Медресадиз сухтаяр хкъвезва. Арандиз къишлахрал физ гъазур жезвай терекамайри кимерал ял язава. Жегъилри гъар нянрихъ булахрин рекъера сейрзава ва чпин адахлияр гуьзетзава.

Лацу чухва ва лацу хъицикъдин интигъа бармак алуькІна, юкъва гимишдин тум галай гапурни кутІунна, Султали куьчедал экъечІна. Диде вичин хциз - къумрал якІарин, чІулав вилер ва куьруь спелар авай, чиник сад-къве цІегърен гел квай жегъилдиз - къару вилерай килигзава. "Тфу, тфу, назар тахъуй, - фикирдай лугъузва Кисая. - Акуна, такуна накъан аялдикай тамам жегъил хъанва. Вун гъуцари хуьй, чан бала!"

РикІе жуьреба-жуьре хиялар аваз, Султали инихъ-анихъ килигзава: адаз гагъ медресадиз, гагъ Урун тІулал женгинин устадвилер чирзавай жегъилрин патав, гагъни Латарин булахдал физ кІанзава. Сифте гъинихъ фидатІа чизвач, къве рикІин хъанва. Эхир къекъвей уьфт яна, шаламдин кІуф рекъел алай ккІалра

эцяна, ам кьетГивилелди Къилихърин кимел фена. Инал, фикир авурвал, адан дустар, Пеленгни Къумрал, исте акъвазнавай.

- Гадаяр, чишегъерда вуч хабарар ава? – салам гана, жузуна шад хъайи Султалиди.

- Хабарар хийир я, стха, - лагъана Пеленга.

- Гъихътин, месела?

- Мисалар гафарин къадакъар я, стха. Мисал, кье чи кІвале сарубугъдадин калар авунвай, ма, жувани неъ, - Пеленган зарафатдал Къумрал хъуьрена, Султалидиз жаваб хуш хъанач, ятІани ада калар къачуна, са шумуд твар сивиз вегъена.

- Сухтаяр хтанва, - лагъана Къумрала. - Им ваз маса хабарни, дуст.

- Мус?! - Султалидиз шад хъана.

- Кье, нисинрихъ.

- Ша, чун гъуьжредиз фин, абуруз хуш-беш ийин, - теклифна Султалиди.

- Ша, - жегъилар сад-садалай алатиз жуьмя мискІиндихъ фена.

Дар ккІай хкаж хъайила, абур зурба дараматдин вилик акъатна. Муграгъ шегъердал абур гъизвай жуьмя мискІин гуьнедихъай кье мертебадин, къузадихъай са мертебадин, бинейар чахлам къванерикай, цлар чепрекъан къванерикай эцигнавай зурба, мягъкем дарамат я. Адав игисна, кьелечІ къванерикай къуд пипІен, вадругуд мертебадин кІвалер къван къакъан минара хкаж хъанва. Адалай мижевирди гузвай азандин ванер никІе-векье авай лежберрив, чулда мал-хеб хуьзвай терекамайрив ва гъатта Экуьн дагъдин кІане авай КІелетрин хуьруьн жемьтдивни агакъзава, са гафуналди, вири каинатдиз чкІизва.

Аял чІавалай аквазвай ва чизвай дарамат ятІани, жегъилар са легъеда акъваз хъана ва, рикІера гъуьрметни кичІ какахънавай гъиссер аваз, ислам диндин михъивал, къанунар хуьзвай, абур лезги миллетдиз истеклу ийизвай ибадатханадиз килигзава.

МискІиндин сад лагъай мертебада медреса ва сухтайрин кІвалер - гъуьжреяр ава. Са кІвализ булак гъанва, гъавиз авунва, аникай фадлай къулла хъанва. Гъар купІунин вилик ина хуьруьз атанвай мугъманри, савдагарри, кимелай кІвалериз хъфиз агакъ тийизвай итимри чин, гъилер ва кІвачер чуьхуьзва - дастамаг къачу-

зва. Гатун вахтунда кьулладикай Муграгърин итимриз ва жегъилриз кьайи гьамамни жезва.

МискИиндин кьвед лагъай мертебада халичайралди, рухаралди ва литералди безетмишнавай Аллагъдин зурба кIвал-ибадатхана ава; адан кьулухъ кьиле, лангатрикой цал кьуна, дишегълияр патал са кIвал кьван чка чара авунва, амма аниз, сад-къвед хъайитIа, жеда, мад къведай кас авач: Аллагъдин тIвар гзаф къадатIани, абур диндин шартIари ва шариатдиз акси я.

Жуьмя мискИиндин имам лезги вилаятра тIвар-ван авай алим Агъмад-эфенди я. Ада медресада тарсарни гузва.

- Куьн акъваз хъана хьи? Ша тIун, - Султалиди юлдашрик тади кутуна.

- Валлагъ, гьар и мискИин акурла, зак зурзун акатзава, - хиве кьуна пагъливандин буй алай Пеленга.

- Вучиз?

- Низ чида, - жегъилди кьуьнер чуькьвена.

ГъвечIи дакIаррай зайиф эквер аватзавай дарискъал кIвале вад жегъил чпин ктабрал машгъул тир. Мугъманар атайла, абур са-сад кIвачел акъалтна.

- Салам-алейкум, дустар! Куьн хтана - ракъар, варцар атана! - Султалиди сухтайрин гъилер къаз, абуруз хуш-беш авуна. Адан гафар ва гьерекатар Пеленгани Къумрала тикрарзава.

- Пара къадар сагърай, Муграгъ ситхаяр! - нер яру жегъилди хци ванцелди атIай-атIай жавабар гузва.

Суалар ва жавабар, суьгъбет-сала яцIа гъатна. Зарафатри ва хъуьруьнри гьуьжредин къавар зурзурзава.

- Муграгъ шегъерда вуч цIийи хабар ава? - жузуна нер яру зарафатчи Самбура.

- Ахътин къариб хабар авач, - Пеленга кьил галтадна. – Гатуз вуч жеда кьван? Гатун кIвалахар авуна.

- Зун, стхаяр, и йикъара Яргундал фена, хтана, - вичин сиягъатдикай куьрелди суьгъбетна Султалиди. - Кесерлу сефер хъана.

- За бубадиз куьмекар гана, - явашдаказ лагъана Къумрала. – Накъ кьуншидин мехъерик рушарихъ галаз тухдалди кьуьлерна.

- Куь хуьрера-кIвалера вуч хабарар авай? -- жузуна муграгъвийри.
- Зун, ситхаяр, пакамалай няналди ламарин гуьгъуьна хьана, - гъяз авачиз лагъана Самбура. - Гагъ векьер хкана, гагъ кIарасар гъана, гагъни...
- Гагъни ламарал акъахна, - куьмек гана Пеленга, вири хуьрена.
- Квек мехьерар авур кас квачни? - Самбур амалдарвилелди Султалидин вилериз килигна.
- Ваъ, - жаваб гана Пеленга.
- Вуна мехьер авунани? - жузуна Султалиди Самбуравай.
- Зи вилериз ахътин бахт аквадани?! Ваъ, гьелбетда.
- Агъ, нер яру зарафатчи! - Султалиди Самбураз тIуб юзурна. – Вай шейтIандин кьилни акъатич.
- Агъ, куьчери, агъ, девриш, - лагъана Самбураз Пеленга.
- Валлагъ, гадаяр, за дуьз лугъузва. За мехьерар ийидайла, квез вирибуруз МихетIиз теклифда. Гуьзлемиша! - Самбур хуьрена.
- За руфун цик кутазва, - Султалини хуьрена. - Вуна теклифдалди завай эх жедатIа чидач ман.
- Эхир абур ктабрални дафтарал атана.
- Агъмад-эфендиди кIела лагъай улубар куьне кIелнани? – жузуна Султалиди.
- За кьве улуб кIелна, пуд лагъайди чи хуьруьн са фекъидизни авачир, - хиве кьуна Самбура.
- Амай сухтайрини гъарда са жаваб гана.
- Ша, чна чи чирвилер ахтармишин, гадаяр, - Султали суалар гуз эгечIна.
- Агъмад-эфенди зи чIехи буба хъайила, хабарар вуна вучиз къазвайди я? - Пеленг Султалидиз наразвилелди килигна.
- Вучиз лагъайтIа и кар куь рикIел за гъана.
- Ваъ, зун рази туш.
- Агъмад-эфендидин рикI алай хтул зун я, - лагъана Къумрала. – Суалар за вугуда!
- Ваъ, за! – гъарайна Пеленга.

- Я стха, хъуй, жува хабарар яхъ, жуван чІехи бубадин патахъай са зегъмет чІугу, - Султалиди метлебсуз гъуъжет акъвазарна..

- Исятда, - фикир-фагъум авуна, Пеленга Самбуравай жузуна: - Ви иман вуч я?

Нер яру гада, хъипи вилер экъисна, жаваб жагъуриз акъвазна, ахпа рикІивай атІуз-атІуз жаваб гуз эгечІна:

- Аллагъди чаз гъахъни батІул чара авун патал ракъурнавай Къуръан зи иман я.

- Дуъз. Ви къибле вуч я?

- Кябе.

- Ви душман вуж я?

- Лезгистандал вегъизвай чапхунчияр!

Сухтаяр, кап-капа яна, хъуърена. Абур, чпин чирвилер ахтармишзавай савадлу инсанар хъиз, гагъ лезги, гагъ араб чІалал, гагъ фарсни туърк гафар ишлемишиз, рахазва.

- Аферин, михетІвидин хва, - лагъана Султалиди. - Чна, Муграгъ вилаятдин имамрин межлисди, вун МихетІрин жуъмя мискІиндин имамвиле эцигзава. Куън рази яни, имамар?

- Эхъ, - вири "имамар" рази хъана.

- Э-э-э, заз ахътин бахт жагъидани, ситхаяр? - Самбур сефил хъана. - Зун са магъледин мискІиндин фекъи хъунални рази я: жемятди гъавая гузвай закатни фитІре нез ацукъдай, жуван аялар хуъдай.

- Са фикирни чІугвамир, стха. Гъа ваз кІанзавай магъледин мискІиндин фекъи вакай жеда, -- Султали инанмишлевилелди дустунин вилериз килигна. -- Вахъ хъсан чирвилер ава. Са йисалай медреса куътягъайла, вун чна, Агъмад-эфендидин чарни вугана, МихетІиз рахкъурда.

- Чидач ман, - Самбура, хияллу яз, къелемдаш гъилера къекъуърна.

- Самбур, вун ахътин дережадиз лайихлу яни, тушни чирун патал ихътин са суалдиз жаваб хгана кІанда, - Султалидин рикІел михетІви кІеве тун акъалтна.

- Лагъ ви суал, ситха, МихетІрин имам ви буйругъда акъвазнава, - Самбура яру нер виликди экъисна, хъипи вилерал кІвенкІвер авуна. - За

гуъзлемишзава!

- Илисай чилин циф авай юкъуз вуна, гуърметлу имам, нисинин капІ ийидай вахт гьикІ чирда? - Султалидин вилерай зарафатдин цаІрапІар гадар хъана.

МихетІви фикирдик акатна. Амай сухтайрини кисна фагъумзава: абурузни жаваб чизвач.

- МискІиндилаь азан гайила, чир жеда ман, - инанмишвал авачиз жаваб гана Самбура.

- Ва-а-аъ, гада. Вун, месела, са гъвечІи хуьре, туш са яргъал къазмада ава. Ана мискІини авач. КІвале ви хзанар, ви кац ава, гъаятдал кицІ ала. Чиле, цава къалин циф гъатнава. Нисинин капІдай вахт гьикІ чирда? Нивай лугъуз жеда? - Султали викІегъдаказ са-са тІелебидиз килигна. - А гъан, кІеве гъатнани, имамар? - хъверна.

- Жува лагъ кван, -- тІалабна Самбура: адаз вичивай Султалидин суалдиз жаваб гуз тахъун залан хъанвай.

Султалиди наз маса гузвай амаларна.

- Лагъ, лагъ, чазни чир хъуй, - Къумрал атана, Султалидин виликай акъвазна. - Лагъ, чан Султали!

Садлагъана Султалидин япара Къемеран ван гъатна. «Яраб Къемер гъуьжредиз атанватІа?! - жегъил тажуб хъана. – Адан ина вуч кар аваз хъуй? Медресада тарсарни башламиш хъувунвач эхир!» Килигайла, вилик квайди Къумрал хъана: вахни стха сад-садаз гзаф ухшар тир. Султали нефес къурана амукъна, вилер Къумралан чинал алаз, адан хиялар яргъариз фена...

Султалини Къемер са магъледа чІехи хъана, абуру санал медресадани кІелзава, санал мелерик-мехъерик жезва; гада рушалай къве йисан чІехи я, абур чебчпихъ галаз таярин-туьшерин алакъайра авай; я Султалидиз, я Къемераз чпизчпикай хабар авачир, та гъа и гатфариз Сувун тІулал яйнахрик фидалди... Жегъилар къугъвазвайла, къилел гъверен цуькверин таж алай гуьзел Султалидин рикІи чІугунай. Ам Къемер хъана. Чуру-спел хъиткъинзавай жегъилдин къил элкъвена, рикІи зарбдиз кІвалахиз, хурун къул гатаз башламишна... "Ахтих-тарам"

къугъвадайла, вичин рикІин эмир яз, Султалиди, Къемер хяна... Къемерани вичин разивал къалурна...

Яйнахрик жегълри чпи-чеб хкягун Муграгъа къадим асиррилай авай адет я. И адетдал Султалидини амал авуна. Жегълрин икърардикай сифте юлдашриз, ахпа Сува авай гъвечІи-чІехидаз, ахпа дидедйриз ва бубайриз, ахпани вири хуьруьз хабар хъанай...

Яр хкянавай гададикай жегъл хъана, ам дамахдивди, къил хкажна къекъвезва, виегъдаказ рахазва. «Зун и руша дили авунва», - Султали вичин дили-дивана гялдилаи рази я...Исятдани адан вилерик Къемеран гуьзел къамат ква.

- Лагъ тІун! - истемишзава сухтайри.

- Адаз вичизни чизвач! – малумарна Самбура.

- Чизва, чизва! - Султали вич-вичел хтана. - Циф алай юкъуз нисини хъанвани, хъанвачни чирун патал, дустар, качин вилериз килигна кІанда.

- Вуч?! – гъарайна наразивилелди Пеленга.

- Качин вилериз килигна кІанда, - тикрарна Султалиди.

- Вучиз?

- Гъар нисинихъ качин вилерин нинейр шуькІуь жезва, абурун чкадал анжах чулав цІарар амуькьзава. Чалахъ туштІа, пака нисинрихън жуван качин вилериз килиг!

- АкІ вучиз жезватІа? – жузуна хияллу хъайи Самбура.

- А сир Аллагъ-Таллагъдиз чида.

- Качин вилера вахтунин уьлчме аватІа?! – Къумрал хъуьрена.

Сухтайри хъуьруьнарна.

- Куьн хъуьремир, - лагъана Султалиди. - Хипер хуьз чуьлдиз фидайла, нисинин капІдай вахт чирун патал, чан тада туна, качни тухуз рикІелай ракъур-мир.

Мад сухтайри тар хайи хътин хъуьруьнарна.

- Зун, ситхаяр, гъар циф авай юкъуз Султалийрин кІвализ, абурун качин

вилериз килигиз, фида, - Самбура гъил-гъиливай гуьцІна. – Гъана капІни ийида, нисинин нагъарни.

Бирдан минарадилай азандин ванер акъатна – сухтайрик тади акатна.

- Къе заз, Султали, - лагъана Самбура, - куь кацин вилериз килигун къисмет хъанач. Маса сефер чун вири къведа, ахпа чна ви вахтунин уьлчме ахтармишда.

Сухтаяр мискІиндин къвед лагъай мертебадиз капІиз фена.

7.

Зулун чими гарар акъатна, абуру миргин гъерер гъана. Ахпа садлагъана гъаваяр къайи хъана: ветІер тІветІер ва маса куьлуь гъашаратар, верхин кул галу-къайбур хъиз, вири санлай квахъна. Муграгъвийрик тади акатна, абуру хъуьтІуьз недай къахар ийиз башламишна: гъар юкъуз вад-цІуд кІвалерин къавалар янавай цІилерикай ва айванрин дестекрикай лапагрин тІвалар туна акъажнавай жендекар, малдин кІулар, пакван тІвалар ва ятурар куьрсарзава. Абурун арайра амай буш чкаяр яцІу кифериз ухшар дулдурмайри къазва.

Къахар авунин къайгъуйрик Дагъларан хзанни ква.

- Къе зи чин кузва, къари, - лагъана Дагълара.

- Минет хъуй, захъ галаз кикІимир, – халкъдин инанмишвал рикІел хтана, Суванай хъуьрена.

- Вак, къари, заз хабар авачиз са тахсир ква жеди гъа?! – гъуьлни хъуьрена.

- Итимдиз кІан хъайила, папак тахсир кутун регъят я. Вуна къал акъудмир, къахар ийиз тади къачу, - тІалабна Суваная.

- Хъсан я, къари, - бубани хва пакамалай гъаятда къасабчияр хъанва: пуд лапагни са жунгав тукІуна, къахар ийизва. Абуруз Дагъларан жегъилзмаз рагъметдиз фейи стхадин хва Пеленгани куьмек гузва.

- Лапаг тукІун, ам алажун еке зегъмет туш, рухваяр, - пелекай гъекъ шуткунна иесиди.- Жендекдикай къах авун силис я: сифте адалай яцІу якІар алатІна кІанзава, ахпа яцІу карабар хкудна кІанзава, ахпа яцІу чкариз чукІул яна кІанзава, ахпа къахуниз булдалди къел язава, тІвалар гъазурзава, къах акъаж жедайвал тІвалар кутазава, ахпа, - къасабчидин чукІул авай гъили кІвалахзава, сиви жегъилриз къах

гъазуризни чирзава. – Зи гафар, гьерекатар рикЛел хуьх. Зун, сиягьатчийрин вилик жедай къутІби гьед хьиз, гьамиша куь патав жедайди туш, рухваяр.

Гадайри чІехидан тарсар къазва: гьар са гьерекатдиз фикир гузва, рикЛел хуьзва, тикрарзава ва къил акъат тавур месэлаяр хабар хкъазва. Абур халкъдин камаллу гафарал амал ийиз вердиш жезва: чин тийидай кар ийидайла, жувалай чІехидал алуьк; ахьтин кас тахъайтІа, са чІехи къванцел алуьк.

- Я ими, тІветІер амач, якІариз икъван гзаф къел ягъун герек авани? – жузуна Пеленга: адаз къел багъа ва къит затІ тирди чизва.

- Эхъ, чан имидин. Къел мадара авун хата я, вучиз лагъайтІа якІун ни атайла а тІветІер лугъудай шейтІанар чеб чуьнуьх хьанвай бужахрай пайда хьижезва ва якІариз буьтІруьк, квак язава... Зул ятІани, гьеле ракъинихъни къуват ама эхир. Гьар пакамахъ ва нянрихъ къахар ахтармишна кІанзава: сериндик квай чкайриз, ламу чкайриз квак янавани, янавачни чирда. Янаваз хъайитІа, чукІулдал михъна, анриз мад къел хьияна кІанда, - гъавурда туна имиди. - Халкъди лугъудайвал, ихтибардилай игътият хъсан я.

Жегьилри ябни гузва, чпин гъиле авай карни ийизва. Итимрин кІвачел-къилел Ципезан элкъезва: яд гъизва, видай рчанвай якІар чуьхуьзва, чиркинар гадарзава, къуд патахъай алтІушзавай кицІер, кацер, верчер чукурзава.

Къасабчийривай яргъа, гъаятдин хевлет къиле, Суванаяни Къемера, дидедини чІехи руша, итимри тукІур гъайванрин къенер-къилер михъзава, дулдурмаяр патал ратар ва хукар гъазурзава, абур синийра, курара кІватІзава.

Итимри, къилер чиле туна, зегъмет чІугвазва: гъазур хъайи къахар са-сад кІвалерин къвед лагъай мертебадин айвандин чиниз акъудзава. Рагъ дагъдик акатиз са тІимил амаз, къасабчийрин кІвалах куьтягъ хъана.

- Куьтягъ!- эрчІи гъиз далудал элисна, тІал гъатнавай юкъван тар тукІуьр хьувуна, Дагъларбег къарагъна. – Уф. чан диде, зи къаскъанра тІал гъатна хьи! И зегъримар хъайи кпулди бязи вахтара, иллаки цаварал цифер акъалтайла, гъава чІимел хъайила, заз, рухваяр, лап тади гузва. Квез ихътин азар чир тахъурай. Яман затІ я, бязи вахтара, ада, лап кицІи хьиз, къада, - юкъва чам туна, къил галтадна.

Гъилер чуьхуьн хъувуна, киредин кутардай Ирид булахдин къайи яд хъвана, къасабчияр дамахдивди чпи авур кІвалахдиз килигна: айвандин дестекрин араяр таза къахарай ацІанва, кІвалерин акунар михъиз дегиш хъанва.

- Агъваллу хуьр гумадилай чир жеда, рухваяр, агъваллу кІвал - къахарилай, - лагъана Дагълара. – Зулун раж чна регъведа, регъведай магъсулар михъна, къурурна гъазур я; чІем, ниси ва шур чаз ава, абурни гетІейра, къечІера ва целера туна гъазур я; яр-емишни за арандай хкида. Ихътин гъазурвал авайла, къуьд атана ва я атанач, зи хзандиз гъич хабарни жезвач, - ам дамахдивди вичин хзандиз килигна. – Гъар са бубади, эгер ам хзандин къил ятІа, вичин кІвалин-къан къайгъу чІугуна кІанда, рухваяр. Куьнни, акъуллу эркекар яз, жуван хзандин, кІвалин къайгъуда хъана кІанда. Медресадани хъсандаказ кІелна кІанда, никІе-векъени кІвалахна кІанда, Урун тІулани женгинин устадвилер чирна кІанда! Хзанни хвена кІанда, рухваяр, ватанни!

- Хъуй, ими! – викІегъдаказ жаваб гана Пеленга.

- Хуьда, буба, - лагъана Къумрала.

Дагълар вичин хциз вилер атІумарна килигна, адаз Къумралайни Пеленган хътин жаваб акъатна кІанзава. Бубадин мурад вуч ятІа хцизни чизва.

- Хуьда, буба! – жезмай къван хцидаказ тикрарна Къумрала.

- Аферин, хва! – Дагълараз шад хъана: къе адан хци, хъуьтуьл къилихрин гадади, викІегъдаказ жаваб гана: «Чуру-спел хъиткъинзавайла зи хцик итимдиз хас хесетарни акатзава...Зи хва къуччагъди хъун лазим я».- Куьне, рухваяр, садрани санални ажузвал мийир! Недай чкадал тухдалди неъ, кІвалахдай чкадал къве итимди къван кІвалаха, ягъдай чкадал ягъидин фуртушар алатдайвал ягъа. Жезмай къван къал-макъалдик, дявен-дарадик къил кутамир. Эгер жув ягъдайвал ятІа, сифте жува ягъа: сифте ягъайданди къвед я.

Гадайри къилер эяна, разивал къалурна.

Дишегълийри чпин крар давамарзава.

- Пака, Пеленг, чна квез къахар ийида, - лагъана Дагълара.- Гила чна къавурма ийин, дишегълийрикай чаз къадай чка авач.

Гадайри къурак квай къула цай хъвуна, цурун къажгъан чухвена, адаз Дагълара тIапIунал куьлукъ авунвай къенер: рикIер, дуркIунар, лекъер, ичалатар вегъена, цIал эцигна.

- Им халис чубандин къавурма жеда, - Дагълара вичин сивиз цIаран яд атай амалар авуна.

Суванай къахариз килигна, рази хъана, шаддаказ рахана:

- Чан итимар, куь гъилер-кIвачер сагърай, куь чанар сагърай. Куьне къе пуд йикъан кIвалах авуна, - кIваляй суфрадик квай фу ва куруна авай ниси гъана, къурук квай куьгъне тапусдал эцигна, лагъана: - Къавурма жедалди, чан итимар, ниси фу неъ.

- За недач, чубандин къавурма гуьзлемишда, - лагъана Пеленга.

- Къавурма жедалди вилик чубанри са кап нисини фу недайди я, - Дагълара те-рекамайрин адет рикIел хкана.

- АкI вучиз ийизва, ими? – жузуна Пеленга.

- КIуь нисини фу тIуърла, куьк къавурма гзаф нез ва къене цIуруриз регъят жеда, - гъавурда туна Дагъларбега. – Чубанриз чпин сирер ава: куьк къавурмадин вилик са кап нисини фу незва; хинкIар тIуърла, винелай шурпа хъвазва...

Къажгъандай чIир-чIирдин ванер акъатна. Къапсагъ эляна, яргъи тум галай кIарас кавча кIаняй хуькуьрна, Дагълара аниз куьлукъ авунвай чичIекар вегъена, мадни хуькуьрна.

- Пеленг, гила вуна, хтул, Агъмад бубадиз къавурма нез ша лагъ, - тIалабна имиди.

- Исятда, - къелечI валчагъ къуьнерихъ хъивегъна, Пеленг, кIапIажул хъиз, алай чкадал алчуд хъана, зирингдиз гъаятдай экъечIна.

- Галат хъанани, хва? – буба Къумралан вилериз килигна.

- Ваъ, - гадади вич галатнавайди хиве къунач: бубадиз хцин ажузвиликай хъел къвезва. – За вуч ийидатIа, лагъ.

- ХъуьтIуьз къурай як алай хинкIалар, къурай як квай цикIенар ва маса хуьрекар тIуърла, ви рикIелай къенин зегъметар, галатун алатда, хва, - бубади хъверна. –

Гила вуна и куруна авай якIар ви дуст сухтайриз твах, чпиз са хинкIар авурай. Чи кьейибурун пай хьуй, чалай садакьа хьуй!

Къумралан пIузаррикай хъвер фена: хинкIар, лап як алачирдини, адаз гзаф кIандай хуьрек я. Гъавиляй садра бубади лагъанай: «Чи хва хинкIар авай къажгъанда хайи хьтинди я».

- Исятда, буба, - Къумрал, залан кур гъилерал къуна, жуьмя мискIиндихъ фена: адан вилерикай нер яру зарафатчи Самбур, гъамиша каш квай БазукIай... карагзава.

- Ципезан, бала, цIуз килиг, къажгъандик кавча хуькуьра, - бубади гъвечи рушаз къул къалурна.

- За вил алаз ийида, чан ба, - Ципезана цIал купIар, кIарасар эхцигна, кавча гъиле къуна.

- Я къари, - Дагълар папан патав фена, - куьтягъ жезвачни?

- Куьтягъ хъана, за ивийрай хъанвай чилер чуьхуьн хьийизва, Къемер исятда булахдилай яд гваз хтайди я, - Суванаян сесиник наразивал ква. – За ваз жунгав пака тукIукI лагъайла, ваз ван хъанач. Къе чун пудни инал, цеквер хьиз, алкIана: шулу хъана, шанкIал хъана, юкъ хкаж хъижезмач.

- Мад вучда, къари. Чунни галатна... Инал кьве юкъуз ийидай кIвалах авачир, - Дагъларбегаз паб гъахъ тирди чизва, вичин тахсир хиве къазни кIанзавач. Пуд кьарни са лешкъвер дана тир... ИкI, къахар тараз акъатна, зи рикI архайин хъана, къари.

- Эхъ, эхъ, буба, - Къемера яд авай квар къурак эхцигна. – Данаяр къван авай гьерерикай ваз кьарар хъана, яц къван авай жунгавдикай – лешкъвер дана. Бес и якIарин, маъарин гъамбарар, бес айвандин чин ацIурнавай къахар гъинай атайбур я?! – руша гъил тукIуьрна, къалурна. – Чи гъаят, мекера хьиз, ава гъа!

- Дуьз лагъана зи руша: чи гъаят, гъафте базар хьиз, ава. Ибуруз чна гила вучда? – Суванай кьве цурун ленгерда ва са кIасада авай якIаринни пийрин гъамбарриз, ратаринни хукарин кIунтIариз перишандаказ килигна. – Югъни няни жезва. Къилериз ва кIвачериз чавай гъеле килиг хъанвайди туш, абурни алугарна кIанзава, гатфарихъди гитIер ргадайла герек къведа.

- Къе гъвейиф я, къари, пака жуьмя. Садакьа хъуй, лагъана, кесиб-кусубдаз пай ракъура, Къунши пай, къунши къаб ракъурун хъсан адет я, гъамни рикелай алудмир. Сухтайриз пай Къумрала тухвана, за вуганай. Амукайбур чна, итимри, нянрихъ гатада, куьне, дишегълийри, абур ратара тур, - меслят къалурна кIвалин иесиди.

- Хъуй ман, къужа, - Суваналай залан нефес алахъна. – Вазни къе Аллагъди са- бурлувал ганва къван, - хъел кваз алава хъувуна, папа къил сапатал къуна.

- За рагъдан капIда, акъван чIавалди чи къавурмани жеда, Агъмед бубани къве- да, - папан гафар ван тахъай къасна, Дагълар дасматаг къачуз эгечIна.

8.

Къемерни Султали савадлу, дуьньядикай хабар авай, намус миxъи, пак гъиссер ва къастар авай жегъилар тир. Абурун уьмуьрда ажайиб, са патахъай, гуьзел ва шадлух, муькуь патахъай, рикIик къалабулух кутазвай ва бахтсуз йикъар башламиш хъана.

Гатфариз Гъуцарсувун кIане авай майдандал цуькверин суварик (муграгъвийри и марекатдиз яйнахар лугъуда) Султалиди Къемер вичин ярвиле хкъягъна ва рушани и кардал вич рази тирди къалурна: хуьре къве бахтлу жегъил артух хъана. Абурни чеб бахтлу жедайдахъ кIевелай инанмиш тир, вучиз лагъайтIа дегъ заманрилай авай адет тирвал, жемятдин вилик чпи-чеб хкъягъай, сир сад авур жегъилрин вилик пад садани къадачир, абуруз буба-дидеди зулуз мехъерар ийидай.

Эхиримжи йисара мусурман диндин таъсирдик хуьре маса адетни гъатзавай: бубадиз вичин руш низ кIан хъайитIани, рушан разивал хабар къун тавуна, гъадаз гудай ихтиярни хъанвай.

Вичин руш Шагъабудинан хци ярвиле хкъянавайди чир хъайила, Дагъларан чиник серин акатна: гележегдин езнедин патахъай адаз са чIуру фикирни авачир, амма къавум жезвай Шагъабудин адаз бинедилай хуш инсан тушир. Аял вахтара, жегъил чIавузни абур, Дагъларни Шагъабудин, са шумудра гъуьжетар, юкъварар къунар хъанай, вирида пагъливан яз гъисабзавай Дагълар садрани гъалиб хъаначир. Ада фикирна: «Къавум я, лагъана, зун пака нихъ галаз са суфрадихъ

ацукьда? Са кесибдихъ галаз? – вичиз багъна жагъурна. – Ваъ. Зи руш зи тангъахдиз лайихлу инсандин хциз гуда».

Гъуьлуьн ният чир хъайила, Суваная лагъанай:

- Шагъабудинан хзанни хъсанди я, гадани, чан итим. Вуна лугъузвай кесибвал айиб кар туш, чеб намус авай инсанар хъуй. Я абур акъван кесибни туш: Шагъабудина вичин хзан вичин зегъметдал, масадан ракларал тefена, хуьзва, гила гадани куьмек хъанва, рушни агакъзава...Султали лап виклeгъ гада я, ам хуьре авай са жегъилдилаини ажуз туш. Ваз чизва, Урун тIула ада гъар йисуз женгинин, суваррин гъуьжетар хъайила, тIаратIар къазанмишзава.

Дагъларай са гафнии акъатнач, са легъзеда ам къве рикIин хъана: вилерикай вичин гъиляй тIаратI къачузвай Султали, шадвиляй сив алахънавай Шагъабудин (ам Дагъларавай жегъил чIавуз садрани кланик кутаз хъаначир) карагна...

- ТIаратIар зи рушани къачузва, - дамахна гъуьлуь.

- Дуьз я, - паб рази хъана. – Султалини Къемер сад-садаз лайихлу я, абуру Сува чпи-чеб хкъанава. Вун гила вуч лугъуз акъвазнава?!

- Ваъ! – шаклувал квахъна, Дагълара фикирна: «За садрани ШагъатI зи къавум жеда, лагъана, хиялдизни гъаначир, я ахътин мукъвавал герекни авач!»

Гъа и арада Муграгъа мад са хабар чкIана: гуя Къемер хуьруьн (инал «шегъердин» гафни ишлемишиз жеда) кавха Шагъмурадаз кланзава. Вири серсер хъана амукъна: паб ва аялар авай, санбар яшариз акъатнавай, чупур итимдиз масада вичин ярвиле хкъанавай шек руш клан хъун халкъдин адетар гъисаба къун тавун, марифатсузвал ва лап гъаясузвал тир. Инсанри гъарда са гаф лагъана, вилерал пи акъалтнавай хахадин къейи-амайдав ирид мертебадин сеперар агакъарна.

Къемеран чанди цIай къуна: сифте гъараярна ва кавхадиз ахарарна, ахпа бубадивай «а кицIин хциз ери лугъун» истемишна.

Хуьре гъатнавай ван Дагъларан рикIизни такIан хъана, адан мурад вичин езне эмир Таргадин хва хътин инсан хъун тир. Амма бубадиз, рушаз хъиз, хъелни атанач, акси яз, хиялрик акатна: «Бес за жуван руш низ гун? Са карч алайди я ракларай къвезвач, я виле акъазвач. ШагъатIан гададин тIварцIикай вил къязова... Анжах са Шагъмурада Сува хъайи жегъилрин икърар кваз къазвач... Виклeгъ итим

я. Бес Чупура вичин ниятдикай заз вучиз лагъанач? Тагуз кичлезвани? Сифте шегъерда ван туна, зи жияр, хъилен дамарар, ахтармишзавани? Белки, и ванер зи ягъийри акъуднавай къундармаяр ятла? Белки Чупураз закай регъуызватла?» - Дагълараз жавабар жагъызвач, я патав са ихтибарлу, хабар къаз жедай касни гвач.

Хуьре гъатнавай хабарди Суванайни къарсурна, вири хзандизни кавха чулав кицл къван таклан хъана.

- Вуна а кицлин сивихъ са капач галукъара тун! – лагъана Суваная гъуьлуьз.- А гъаясузди вучиз чи баладин твар къацлурзавайди я?!

Къуд-вад йис вилик Дагълар Муграгъ магъалда твао-аан авай итимтир: Агъмад-эфендидин хва, Муграгърин къушундин сердер, къуватлу ва девлетлу инсан... Ам азарди гъуьндуьрдай авудна, ятлани адакай гзафбуру, кавха Шагьмурадани, вил къязава.

Дагълара папаз са жавабни ганач. Ам, уьлгуьчар авай къвати, кафдай къаб, муклатл ва маса герек затл къачуна, гуьзгуь алай дезгедихъ ацукъна, чуру тунал ва спелар хкатлунал машгъул хъана. Дагълара ихьтин михъивилер-лацувилер, хуьруьн гзаф итимри хъиз, гъафтеда садра ийизва, гъа юкъуз ада гъамамни къабулзава.

Къе Урун тулал женгини къугъунар жеда, аниз Дагъларазни теклифнава. Аниз Пеленг, Къемер, Къумрал пакамлай фенва, абур иштиракчияр я... Дагъларан гъилери клвалахзава, рикляй ам вич-вичихъ галаз рахазва: « Гъардаз вичин тай-къаншар чир хъана кланда... Зун хьтин итимдин рушан твар къун патал вилик амаз са фикир-фагъум авуна кланда. Я ахмакъар, - ам хиялдай Шагьабудинахъни Шагьмурадахъ элкъвенва, - клан хъуналди за квез руш гудани?! Са макъамдани! Кавхадизни? – шаклу хъана. – Гъадазни! Хъуй ман кавха! Муграгърин эмир, Ширвандин шагъ туш къван. Заз клан тахъайтла, лап персерин шагъдизни гудач!» Рехи жезвай яргъи спелриз винелди звар гана, лацу шалдин чухва ва дамахрин чал бармак алуکلна, юкъва гимишдин мецел галай чул кутлунна, адакай магъидин кларабдин тум галай, гимишдин къакъара авай яргъи гапур куьрсарна, хиялда Урун тулал фин аваз, Дагъларбег такабурдаказ куьчедиз экъечлна.

Кимерал касни алач: жемят Урун тІулал женгинин кьугьунриз килигиз фенва. Дагъларан рикІини Урарихъ ялзава: са легъзеда вилерикай вичин жегьил вахтар, гьуьжетра къазанмишай тІаратІар, ягъийрихъ галаз женгера къачур гъалибвилер карагна. Ам Урун тІул галай къибледихъ килигна, кІвачерик тади акатна.

Дар куьчейра гуввдин ванер гъатнава: зулун серинвал квай хьуьтуьл ракъини куьчейра, кикІара къати нурар ва чим тунва, гъаятар ва кимеррин майданар чІижерай ацІанва; абурук ичин, чуьхверин, пІинидин ва маса тарарилай, куьчейрин къерехра ва кІвалерин чІерейрални кваз экъечІзавай векъерилайни хъчарилай эхиримжи ширекат кІватІ хъийиз тади ква.

Къеледин къибле ваварай экъечІайла, Дагълар къуд патахъ килигна. Дерета, гьуьм хъиз, ракъинин нурар гъатнава, рагарин лацу кукІушар хъипи, билбил-жегъре рангар квай мармарриз ухшар хъанва. Хуьруьн къилихъ ва къваларихъ галай мизрейра суьруьяр ва нехирар экІя хъанва. «Зулни акуна-такуна акъатда, къепака залум къуьд къведа, - фикирзава Дагълара. – Женгинин кьугьунар гъа и вахтунда, гъаваяр мекъи жедалди, тешкилун хъсан я, ахпа мажал хъжедайти туш».

ВиртІедин атир галай серин гъава чІугуна, пияла хъайиди гъиссна, Дагълара кам къана, рекъе авай са десте итимриз салам гана.

- Рехъ це! Эмир къвезва! – къулухъай чавушдин гъарайдин ван акъатна.

Итимар рекъин къерехдиз экъечІна. Абурув яракълу сарбаздин юкъва аваз къвезвай, лацу балкІандал алай Самсамрин Тарта ахгакъна.

- Салам-алейкум, жемят! – эмирдин ван акъатна.

Итимри ашкъидивди салам къуна, эмирдиз хийир-дуьа авуна. Вичин жегьил вахтарин дуст акурла, Дагъларазни шад хъана, абуру чпи-чпивай жузунар авуна. «Са кІусни дамах агатнавач касдив, - фикирна Дагъларбега Тартадикай.- Ирид виш йисалай вичел хтанвай машгьур бубадин тІвар и касди, са лекени гьун тавуна, хуьзва. Эмирвилиз, шарвалвилиз лайихлу инсан я».

- Тарта туш, махари квай Шарвели я, - лагъана са уьзденди, Дагъларан фикир къатІай хъиз.

- Я, Шарвелия, - тестикъарна Дагълара.

Къакъан къванерин юкъва авай зурба майдан – Урун тІул - инсарай, балкІан-рай, фургъунрай ацІанвай. Инал Муграгъ магъалдин хуърерай: Къурушдилайти Игъирай, Мискискайти КІелетдилайти, Къала-Куъредайти Макъай ва, гъелбетда, сифте нубатда Муграгъай атанвай игит жегъилар, гада я рва рушар, десте-десте, гапІал-гапІал кІватІ хъанвай: майдандин къерехра, зурба яру къванерин кІанера яракърин ва парталрин гъамбарар ава, абурукай яргъа, там квай Закун пеле мугъманрин балкІанар хуъзва.

Самсамрин Тарта агакъайла, игитри шадвилини гъараярна, эмир тебрикна, рекъин макъамдалди «Сагъ я чун, сагъ я» мани лагъана. Эмирди Урун тІулал са чарх яна: гъар са хуъруън сердерриз ва игитриз къилдди-къилди саламар гана, кеф-гъал хабар къуна, женгинин къугъунриз гъазур хъанвайвал тайинарна. Ахпа вичин алачух алай чкадал хтана, сердерар кІватІна, лазим меслятар авуна ва буйругъар гана, яру къванцелай Муграгъ магъалдин игитрин алакъунар, женгинин вердишвилер ва къудрат ахтармишдай гъуъжетдин къугъунар башламишзавайди малумарна. Майдан мад шад гъарайрай ва «Сагъ я чун, сагъ я» манидай ацІана.

Сердерар ва игитар ирид чкадал чкадал пай хъана, чпин нубат гуъзлемишиз акъвазна. Эмирди лацу яйлух юзурна, женгинин къугъунар: Чіемерукай тергер ягъун, юкъвара къун, гъутаралди дяве хъун, гапурраллди дяве хъун, тураралди къалхан алай игит ярхарун, игитри чпи-чеб балкІандилайти вегъин... башламиш хъана. Урун тІула женгинин эмиррин, гъарайрин, жавабрин, азабрин, яракърин, экъуъгъунрин сад-садак какахънавай ванер гъатна.

Дагълар вири къугъунриз, игитрин гъерекатриз рикІивай килигзава. Ада ихътин къугъунра ва душманрихъ галаз хъайи дявейра гзаф сеферра иштиракнай, гъар сеферни сад лагъай чкаяр къунай ва гъалиб хъанай. Гзаф йисара ам Муграгъ магъалдин къушундин сердерни тир. Купулри къуна, месе гъатайла, эмирди адан чкадал маса кас тайинарнай. Са шумудра Къала-Куъредин кпул цин булахдик экечІна, азар са бубат алатна.

Дагълар гъиле-кІваче къуват авай, гъар са уюн алакъзавай жегъилрал пехил я. Адаз игитрин юкъвай вичин хва Къумрал, руш Къемер, стхадин хва Пеленг, Шагъабудинан хва султали... аквазва. Адан вил эмирдин патавай акъвазна-

вай кавха Шагьмурада акьуна. РикIяй туькьуьл суал фена: «Яраб зи руш гьа и Чу-пураз кьисмет жедатIа?»»

Югь нисинилай алатзава... Женгини кьугьунар куьтягь хьана.

- Муграгь магьалдин сердерар ва игитар! Яб це! – Самсаман Тарта мад яру кьванцел хкаж хьана. – Вири девирра чи чилерал ягьийри гьужумарзава. Чи алпан халкьариз садрани секинвал авач: гагь кефердихъай, гагь кьибледихъай ягьийар кьезва... Абурун мурад чи кIвалер, хуьрер, шегьерар рам авун, чун лукIариз элкьуьрун я. Амма чун азад инсанар я, чахь чи намус, гьейрат ава. Чун ягьийриз табий жедач! Чун гьамиша ягьийрин хура акьвазиз гьазур хьана кIанда! - эмирди гапур авай гьил цавуз хкажна. – Чахь чанда рикI авай, ватандиз вафалу сердерар, игитар гзаф ава. Куьнни гьабурукай я. Чаз куьн хьтин игитар мадни кIанзава. Абур чна кьепIинамаз вердишарна кIанда. Гьавиляй чна гьар йисуз ихьтин кьугьунар-гьуьжетар тешкилзава. Женгинин амалар, уюнар, сирер кьез гьардаз жуван хуьре чирзава. Абур кьез гьикI чир хьанватIа, кье чаз инал акуна. Женгинин кьугьунра гьалиб хьайибуруз чна турар, кьалханар, гьерер ва балкIанар пишкешзава!

- Чи кьайгьу чIугвазвай, чи азадвал хуьзвай вун сагьрай, эмир! – гьарайна сердеррини игитри.

- Сагьрай чи эмир Самсамрин Тарта! – гьарайна Шагьмурада.

Игитри кьив гана, Муграгьрин кавхадин гафар тикрарна.

Вичин кьадим бубадин тIвар ван хьайила, Тартадик дамах акатна: ирид йисуз арабрин сарбазрин аксина женг чIугур, абуруз табий тахъай кьагьриман инсандин, Муграгьрин эмир Самсаман, тIвар и дередал, вири магьалдал лайихлудаказ акьалтнавайди несилрин рикIелай алатзавач..

Эмирди кьугьунра гьалиб хьайи игитриз пишкешар гана, ял ягьун ва тIуьнхьун авун малумарна. ТIулун инлай-анлай, магьалдин хуьрерай атай игитар акьвазнавай чкайрилай, гумар акьатна, анрал суфраяр вегьена.

Сердеррин суфра дуьгуьм-дуьгуьм яд акьатзавай Марвар булахдин патав, эмирдин кьацу атIласдин алачухдин вилик, кьацу майдандал ахъайна. Яру кьванцин кIане тIапIахьанри цIай хьувунва, кьажгьанра якIар ргазва ва шишка-

бабар ийизва. Эмир магьалдин сердерар, вичин куьмекчияр ва дустар галаз атана, булахдал гъилер, чинар чуьхвена, ацукъна.

Суфрадихъ женгинин къугъунрикай, гъалибвал къазанмишай игитрикай суьгъбетар къизгъин хъана. Эмирди хуьрерин къушунрин сердеррилай вич рази тирди лагъана, гъалиб хъайи игитрин: Пеленган, Султалидин, Къемеран... тIварар къуна. Султалидинни Къемеран тIварар санал ван хъайила, Шагъмурад, гъуьлягъди ягъайди хъиз, кхунна, адан гъал акурла, Дагъларан чинин рангарни дегиш хъана. И кар Тартади къатIана, адан рикIел Муграгърин кавхадин тIалабун хтана.

Сердеррин вилик сифте къуьлуьн лаваш фарни хипен ниси, вергерин хъикъифарни ва кутарра аваз булахдин къайи яд атана. Тартади бисмиллагъ лагъана, нез башламишна, адалай юлдашрини чешне къачуна. Ахпа тIапIахъанри нубатнубатдалди лапагдин къенерин къавурма, ругунвай якIар, шишкаббар ва эхирдайни сукIрайра аваз кузвай шурпа гъана. Гуьзел тIебиатдин къужахда Муграгъ магьалдин регъберри еке иштягъдивди, тIуьрди гъиниз фенатIани чир тежез, чпин нефсер ацIурзава.

Тартади, вичин хесет чIур тавуна, са кIусни дамах гвачиз руфуниз къулайвал авуна: суфрадал къвезвай няметар тухдалди тIуьна, хъвана, къурсах ацIайла, ам, элгъемдуллагъ лагъана, акъвазна. Юлдашриз къарагъиз кIан хъайила, гъилин ишара авуна, малумарна:

- Куьн ацукъ, неъ, суьгъбетар ая. Дагълар, вун захъ галаз ша, - Тарта зирингдаказ къарагъна, булахдин патав гвай чIурал акъвазна.

Дагълар, кап чилиз яна, явашдаказ къарагъна, гацум хъанвай юкъ ва кIвачер дуьзар хъувуна, эмирдин патав фена. Ам пагъливандин буй алай Тартади эрчIи хъуьчIуьккай къуна, Чехи вацIун рувал тухвана. Са легъзеда абур таму-тара хранвай, тIебиатди къеле хъиз теснифнавай, къакъан дагълари элкъуьрна къунвай, гуьзел дередиз – хайи ватандиз килигна.

- Пагъ, чи дере, стха, халисан къеле я хьи, - Тарта гъейран хъанва, на лугъуди, адаз вичин макан сифте яз аквазва. – Усугъин патавай дередин сив кIев хъувуртIа, иниз къведай рехъ амач ман... За и къве гирве, Гилгъни Гурва, - ам Экуьн ва Нисин дагъларин арайриз килигзава, - кваз къазвач, абур чапхунчийриз, ягъийрин

урдуйриз къвез четин рекьер я, хъуьтIуьз агал жезва... Валлагъ, чиди дере туш, Чурал шегъердал алай къеле я!

- Я, валлагъ, - рази жезва Дагълар. – Вуна заз эвернай хьи, - чеб инал атунин се-
беб рикIел хкана ада.

- Яда, ваз вуч аватIа чидани? – сивик хъвер кваз жузуна эмирди.

- Лагъайла чир жеда ман, эмир. Лагъ!

- Чупураз ви руш кIан хъанва, - Тартадин гаф сиве амаз Дагъларан чинин бензе атIана. – Зун гъавурда акъуна, дуст, вуна и гаф завай гуьзлемишнавачир. Ваз и ха-
бар хуш туш. ГьакI ятIани, мад вучда, а касди завай ваз лугъун тIалабна... Зани лугъузва, лугъунни рикIивай ийизва: Шагьмурад чи шегъердин кавха я, чалай жегьил я, чалай девлетлу я, зи вафалу дуст я; паб ва аялар аватIани, чупур ятIани, викIегъ инсан я... Ада ваз рушахъ вад рипедин са никни виш хеб авай суьруь гу-
зва. Са фикир ая, дуст.

Дагъларан чин, себ хъиткъинай хъиз, туйкъуьл хъанва: «Хуьре авай гафар къе сагьигъ хъана... За эмирдин гаф чилел гьикI вегьин? Рехъ-ражни къабандин хци чи магъалда ван тахъай хътинди гузва», - вилерикай чIехи никни са суьруь хпер карагна.

- Зи руш яйнахрик Шагъабудинан гадади хкъанава эхир?! – рикIел хкана Дагълара.

- Вун адаз руш ганвач хьи... Сува жегьилри чпи-чеб хкъягунар куьгъне адетар я, абур шариятдихъ галаз къазвач. Рушан иеси буба я! – Тарта тIуьн-хъунзавай игитрин гапIалрал къил чIугваз фена.

Дагълар хияллу хъана, сердеррин патав хтана. Эмирдин алачухдин вилик Шагьмурад акъвазнавай. Ам гележегдин яранбубадив агатна, вичин дердидикай яваш-яваш рахаз эгечIна:

- Вуна багъишламиш ая, дуст кас... Эмирди ваз лагъай гаф зи тIалабун тир. Зи папа хайибур вири рушар хъана, дуст кас... Заз эркек велед кIанзава. Хва! Амни, зун умудлу я, ви рушавай гуз жеда...

- Зи рушан тIвар къамир! – гъарайна Дагълара.

- Хъел къемир... Ви бубадини жегьил паб хкана, вун хъайиди я, - рикел хкана Шагьмурада, - Масадан рушакай рахун фидайла, чна разивал гузва, жувандакай рахадайла – ваъ. Икни дуъз туш эхир. Белки, заз чехи Аллагъди гъа ихътин къисмет кхъенватла? Савда патал ви рушан твар къаз зун дили хъанвани?

Дагълар са живи буш хана: Шагьмурада дуъз лугъузвай. Дугъридани, кавхади масадан руш гъизвайтла Дагълара чукъни ийидачир, мубаракдай, мумкин тир, пехилни жедай. Жегьил паб такан итим, эгер адак са бубат къуш куматла, бажагъат ава. Имни гъахъ я: адаз рухвар хадай жегьил паб канзава».

- Зи руш, - Дагъларай ифей ван акъатна, - яйнахрик хкъава...

- Сува хкъагдакай я гъуъл тахъай, я паб тахъай дуъшуъшар чи шегъерда къуък ядай къван ава, - цийи чамраз рушан буба буш хъайиди, адаз эмирдин гафари таъсирнавайди чир хана. – А адетдал амал авун ва я амал тавун бубадин ихтияр я! Рушан иеси буба я. Вун буба тушни?! – намусда эцяна.

9.

Къемеран гъакъиндай Урун тулал хъайи суъгъбетар яваш-яваш вири хуъруъз раиж хана. Муштерийри, я Султалидин бубади, я кавхади Дагъларан рушак лишанар кутаз тади къачузвач, на лугъуди, сада-садаз вилик экечда мумкинвал гузва. Эхир Шагъабудина Дагъларан хзандив чеб къуъгъвер вацран сад лагъай хемисдиз Къемерак лишанар кутаз къезвайдакай хабар агакъарна.

Дагълараз илчийриз вуч жаваб гудатла чизвач: къе риклин я, вучин, гъиклин лугъуз, ава. Суванаян мурад руш вичиз канзавай жегьилдиз къисмет хъун я: адаз, муъгъуъббат вуч зат ятла, чизва. Къемераз бубадин рикле вуч аватла чизвач, ам вичин муъгъуъббатдиз – дуъньядал алай тек са жегьилдиз вафалу я. Виридан рикерик тайинсузвал, къалабулук, велвела ква.

Суванай, адет тирвал, фад къарагъна, гъаятдиз эвичина, малариз килигна, вичин михъивал-лацувал авуна, къвализ хтана. Нянихъ къула рухъверик кутунвай цай хкуд хъувуна, абурал купадин кулуъ клусар вегъена, гумар акъатайла, винелай къурай цамар. кларасар эцигна. Ахпа рушар къарагъарна, абуруз жуъреба-жуъре тапшуругъар гана.

Илчияр къведай югъ мукъвал жезва. Дагъларан хзандик къетIен гьерекатар акатнава: рушари кIвалер михъзава, цлар лацу чепедай асунзава, пек-партал чухъузва, гъаятда серишта твазва, куьчедилайни кваз верхин кул элязава; дидеди абуруз ая-мийир лугъузва, гъилер къакъажна, куьмекар гузва; буба, кпул авай юкъвал гъил эцигна, кIвачерин тIарам хъанвай гъалажар акъажиз, инихъ-анихъ къекъвезва; гада, гуьзлемишзавай вакъиадикай хабар авачирди хъиз, медресадай хтайла, секиндаказ фу тIуьна, вичин ктабрал машгъул жезва.

Суванаян рикIи са гъихътин ятIани туькъуьлвал гъиссзава: адаз гъуьлуьн туьнт къилих, вичи лагъай гафунилай элячI тавун, Шагъмурада гузвай къиметда вил авайди чизва. Вилерикай вичин жегъил вахтар карагна, фикирна: «Дагълара вичин кIан хъайи руш яргъал Арцахай гъана, амма вичин багъри бала ам кIанидаз гуз кIанзавач. Бес им гъахъ яни? Бес им чи баладиз инад тушни?!»

Гъаваяр къайи хъайила, Дагъларбеган кпулрални чан хтанва: вири кIарабар тIазва, йифиз ахварни жезвач. Чан саракай куьрсна, къекъвезвай итимдиз виридакай хъел ава, папа вичин тереф хуьн тавун адаз иллаки залан я, гъавиляй ам мукъвал-мукъвал дишегълийрин кIвалахрик къаришмиш жезва, алазни алачизни гъуьнтI гуз алахъзава.

- И крар квез икъван чIавалди аквазвачирни?! Гила, ШагъатI къвезва, лагъайла, - Дагълара къасухдай илчидин лакIаб лугъузва, - куь рикIел михъвивилер авун акъалтнани?!

- Чаз икъван чIавал мажал хъанани, я чан итим? Чунни вахъ галаз гагъ векъе, гагъ никIе авачирни? Гад ни агудайди я? Чна вирида, - хъуьтуьлдаказ жаваб гана Суваная.

Дагълар, пеле биришар туна, папазни рушариз килигна: «Ибур вири Султалидин патал ала, амма заз садрани адан буба хуш хъайи инсан туш... Ибуруз Муграгъ шегъердин кавха гъисаба авач...Яраб зи рушаз нин кIвале къулай жедатIа?... Сад жегъил я, амма кесиб я; муькуьди яшлу я, амма девлетлу я...Шагъмурада цIийи папахъ гелкъведай къаравуш къадайвал я...Адан илчияр вилик акатнайтIа, - Дагълараз кавхадин ниятдикай хабар ава. – Абур атанач, ибур атана, зани руш сифте атайбуруз гана, лугъудай... Гъардаз вичин тай-къаншар

авайди я, ШагъатІ зи дережадин итим туш... Шагъмурад кутугнава... Тартадин гафни чІурун жезвач. Абурукай, - фикирда кавхани эмир ава, - зи гададизни куь-мек жеда. И кІвале зи гафунал гаф эцигдай кас жедач!»

Дишегълияр чпин сириштайрикай рахазва.

- Куьн, чІагъар хъиз, гъикъван рахада?! – бубадиз хъел атана. – Чаз и кІвалера ацукъдай, ял ядай чкани амач хъи? Вуч тади-теле, шурт-фурт я? Лацу цлар мад вучиз асунзавайбур я? Нисинсувун кІаняй гъизвай чеб квез гъавая гъатнавани?!

- Я чан итим,- милаимдаказ эгечІна Суванай, - рушаз илчияр къведайла, михьи-вилер авун чи халкъдин адет я. Руш авай кІвал нур гуз акъвазна, чилел экъичай яд хъваз жедайвал хъана кІанзава.

- Чи халкъдин? Хашпара арцахарни мусурман муграгъар са халкъ яни, диде? – жузуна Цпезана.

- Эхъ, чан бала, чи чІал, адетар сад я. Анжах дин чара я. За куь бубадин хатур-дай жуван дин дегишарна, - лагъана дидеди.

- Де, вун Муграгъа гъикІ къабулнай? – са шумудра ван хъайи суьгъбетдихъ Къемераз мад яб акализ кІан хъана.

- Лап хъсандаказ, чан руш. Чамран диде-бубадин чиниз экъечІайдалай гуьгъуь-низ зун сифте мукъва-къилийри, ахпа къуншийри илифарна, багъа пишкешар гана... Зун Муграгъиз гъана къад йисалай гзаф жезва, ина заз гъеле садани «кая, кІвач виниз ая» лагъанвач... Жув свасвиле, рушвиле къабулай жемят заз хайи жемят хъанва, балаяр... Ахпа... Бес за жувни хзанда, хуьре дуьздаказ къиле тухвана эхир. Чи халкъдиз ихътин мисал ава: гъил хвена, кІвал неъ, сив хвена, хуьр неъ. За гъа икІ авуна, къени гъакІ ийизва, куьнени, балаяр, гъа икІ авуна кІанда, - несигъатар гузва Суваная вичин рушариз.

- Чан диде, вун бахтлу хъуй! – Къемера дидедин гардан къуна. – Зи халуярни, халаярни, вири арцахвиярни сагърай, чи бубадиз ихътин свас багъишай. Буба, чи дидедин кефи хамир! Ви вас адетдин свас туш, ам къизил я,къизил!

- Я, чан руш, я, - буба рази хъана. – Гъавиляй за ам арцахвийрин гъиляй, кицІин сивяй кІараб хъиз, акъудни авуна! – ада разивилин хъверна.

- Куь буба шумал, гуьрчек, гужлу ва викIегь жегьил тир, балаяр, - Суваная рикIивай гьуьлуьн тарифарна. – Ам, лацу бармак алай жегьил, чи хуьре пайда хьун кумазни зун адал ашукь хьанай...

- Бес я, бес я, кьари, акьван тарифармир, - папан рикIел хкунар Дагьлараз рикIяй хуш хьана, ама винел акьуднач: дагьвидиз хас кьилигди ва яшари кьабул-завачир.

- Чи бубадин илчияр кьведайла, вунани асунар авунайни, диде? – жузуна Цпезана.

- Зи рикIел асунар атанани, я чан руш? Муграгьрикай-микIрикай кичIела зун кIвалин са муртIа зурзавай тир, - Суванай хьуьрена.- Чаз дагьлуйрикай гзаф кичIедай... Мукьувай чир хьайила, абур адетдин инсанар тир, заз куь буба кьван хуш хьанай.

Папан суьгьбетди Дагьларан хиялар яргьариз: Арцахдин хуьреризни шегьериз, багьларизни тамариз ва яранбубадин кIвализ ракьурна... Са легьзеда адакай жегьил жаван хьхьана, вилера ашукьал-машукь хьанвай игитдин цIелхемар куькIуьн хьувуна... РикIел хтана: « А йисуз арандин Муьшкуьр, Шабран ва Сирт магьалра кьурагь хьанай, кьишлахрай руг акьатзавай... Вучда? Кьуьд акьудун патал хперин суьруьяр, маларин нехирар, балкIанрин рамагар гьиниз гьалин? Яшлу терекамайри бубайрин адет рикIел хкайла, чнаабурун меслятриз яб гана, чи суьруьяр Арцахиз гьалнай. Анаг, дугьриданни, мублагь ери яз хьана... Ана зи бахтуни гьана – зал арцахрин хуьре са иер руш дуьшуьш хьанай, - Дагьлара папаз вил яна. – Гуьзелди тир гьа вун, Арцах ханум, гуьзелди!»

Арцахвидин рушан тIвар Суванай, яни дагьдин бала, тир, адал ашукь хьайи муграгьвидин тIварни Дагьлар яз хьана. Муьгьуьббатдин луйткведа авай жегьил чубандиз кьуьд акьатайвал хабарни хьанач. Гатфар алуькьна, Гурвадилай рехь ахьа хьайила, серкер имиди Муграгьиз хабар ракьурна, Арцахиз Агьмад-эфенди атана. Ада вичин хциз арцахвидин руш це лагьана, четин рекьера кьекьвез, кьве харжияр акьат тавун патал ятахдал мехьерарна, терекамайрин куьч-кумадихь га-лаз Муграгьиз хутахна.

Игит итимдихъ, Миграгъ магъалда гъисабзавайвал, пуд затІ хъун лазим тир: араб жинсинин балкІан гимишдин къакъара авай яргъи гапур ва Арцахай гъанвай свас. Гъахътин балкІанни гапур Дагъларахъ фадлай авай, гила адаз Арцахай гъанвай свасни хъана. Ихътин бахтунин иеси хъайи жегъилдик къетІен руьгъ акатна, ада зегъметда ва ватандин азадвал патал женгера еке алакьунар къалурна. Суванаякай адаз вафалу юлдаш, кайвани, балайрин диде хъана.

- Вун бахтлу инсан я, буба, - лагъана Къемера, - Суванай хътин руш къисмет хъайи.

Дагълар рушан гафунал тажуб хъана: ам сифте папаз, ахпа вичиз килигна. Жегъил чІавуз ада вич бахтлу яз гъисабзавай, гила, яшлу хъайила, кпулри тади гувзайла, юкъ, гарари гатазвай Эбеш тар хъиз, какур хъанвайла, чІехи рушазни са гъина авачир кесиб жаван кІан хъанвайла, ахътин гъисс амачир, акси яз, бахтсузди яз гъисабзавай.

- Бахтлу инсан? – Дагълар шаклу хъана.

- Эхъ, чан буба! Чна вал дамахзава! – лагъана Къемера.

- Зал са вахтара, зун женгерин къиле авай игит тирла, урдудин сердер тирла, вири шегъерди, вири магъалди дамахзавай, чан руш, - бубадин къаскъанра авай тІал яваш хъана, ам, рамагдал тиргъ язавай айгъур балкІан хъиз, кІвалин пипІера къекъвена, вичин гъерекатрилай ва жавабдилаи рази яз, айвандик экъечІна.

- Чи бубадик хъел квайла, адан рикІел вичин жегъил вахтар хкана кІанда, - явашдаказ лагъана Суваная.

- ГъакІ я жеди, диде. Зиди амал тушир, зиди рикІивай лагъай турус гаф тир, - тестикъарна Къемера.

10.

Пакамалай чиг ква: ам гагъ куьлуь, гагъ ири жезва. Куьчеда къар ава. Кимер итимрай ва жегъилрай ацІанва, аялар къурарик къугъвазва. Гурмагърай икъи гумар акъатзава, бязи кІвалерин къаваларал варданагар ва кулар гвай дишегълияр акъалтнава.

Шагъабудинан кІвале мукъва-къилияр кІватІ жезва, абур къе Дагъларан рушак лишанар кутаз фида.

- Чун раж регъвез агакьна, - шаддаказ хабар гузва Кисая миресрин папариз. – Цийи свас регъуьн рекъе бизар жедач, - акъатнавай къве сасан арадай мез экъисна, хъуьреза ам.

Итимар суфрадихъ ацукьнава, абур мехъерин адетар тупалай ийизвай суьгъбетрик ква. КІвалин чІехи кыле къавалар ацукьнава. Яшлу итимди пуд сим алай кемендал дири макъам язава, жегъилривай адахъ галаз чуьнгуьр ва тафт ягъиз жезвач: сад валай, муькуьди валдамай физва. Абурун вилик пуд-къуд аялди къуьлзава, Кисая абурун гылера бицІи шуьреяр твазва.

- Къе, чІимел юкьуз, Дагълар кІвалежеда, - лугъузва Шагъабудина. – Чавай мус фейитІани жеда.

- Адет тирвал, стхаяр, илчияр нянихъ фидайбур я, - вичин фикир лугъузва яшлу миресди. – ЧІимел югъ хъуниз килигна, чавай нисин купІунилай гуьгъуьниз фейитІа жеда.

- Хъсан меслят я. Йифе гъатдай кар герек авайди туш, - Шагъабудиназни лишанар фад кутуна кІанзава.

- Яраб Дагълара чун гыкІ къаршиламишдатІа? – жегъил миресдин суалдик шаклувал ква. – Хуьре гъар жуьре ванер-сесер ава, - ада Шагъмурадан тІвар къуначтІани, а ванер-сесер никай ятІа вири гъавурда акьуна.

- Чи гадади Дагъларан руш Сува хкъанавайди я, - малум агъвалат рикІел хкизва Шагъабудина., - ГъакІ хъайила рушан бубади ваъ талгъун лазим я, - шаклувал квадарзава.

- Я стхаяр, чи халкъдихъ мад ихътин са хъсан адетни ава: гададин векилди фена, рушан иесидивай хабар къазва, бес чаз куь руш це лугъуз къвез кІанзава, ихтияр авани. Чна фена хабар къан, яргъал алач къван, геж жезвай са карни авач, - лагъана маса миресди.

- Чун фейиди я! - кІвалин иесидин вилер гъяркъуь хъана. – За паб ракъурайди я.

- Абуру вуч лагъана?

- Абуру вуч лагъанай, паб? – миресриз жавабдин ван хъун патал жузуна Шагъабудина.

- За, абурун кІвализ фена, вири суьгьбетар авуна. Куьн сагърай, лагъана, элкъвена хкведайла, Арцах суса, Дагъларан папа, зи чантада са лаваш фу хтуна, - Кисая шад хъверна.

- Им ша лагъай чІал я! – тестикъарна Шагъабудина.

- Я-а-а, - рази хъана миресарни. – Хабар аватІа, абурун вилер чун атунал ала.

Къемер це лугъуз Шагъабудинан къве миресни абурун къве паб фидайвал хъана: итимри Дагъларахъ галаз мехъерин савдаяр ийида, папари къилди кІвале рушан кими-эксик (къил-къам михъи яни, сивихъай ни къвезвани, гъилерал яргъи кикер алани, кІвалин сириштаяр алакъзавани...) чирда. Къавумрин кІвализ тухудай хунча, руш гун хъайитІа багъишдай гимиш тупІални къацу харадин шал къилди суфрадик кутуна.

Илчияр югъ нисини хъунал вил алаз акъвазна: итимри виртІедикай авунвай буза хъвазва, дишегълийри кІвалин са пипІе чпин сирлу суьгьбетарзава ва яваш-яваш ичеринни чуьхверрин зурар незва.

Садлагъана ракІар ахъа хъана, кІвализ Шагъни хтана. Ада дидедин япал кІуф эцигна, са гъихътин ятІани хабар гана.

- Я итим! – Кисаяй гъарай акъатна.

- Вуч хъана?! – Шагъабудин алай чкадал хкадар хъана: ада са чІуру кар гъиссна, рикІи хурун тахта гатана.

- Дагъларан кІвализ гуж хъайи Чупуран илчияр фена-а-а! – папа метІез капач яна.

- Вуч илчияр?! Ам вуч гаф я?! – жузуна миресри.

- Жуваз акурвал лагъ, бала, - шел ккІанвай Кисай рушахъ элкъвена.

- Зун чи къавал акъвазнавай, - галкІиз-галкІиз башламишна руша.- Заз акуна: чи кикІай балкІанрал алай пуд итим, къилерал хунчаяр къунвай пуд паб физва. Заз абур Чупуран мукъваяр тирди чир хъана. Зани абур гъиниз физвайбур ятІа чирна...

- Гъиниз фена?! – жузуна бубади.

- Дагълар халудин гъаятдиз гъахъна, ба.

Са легъзеда кІвале, яд иличай хъиз, секин хъана. Шагъабудин, ийир-тийир квахъна, миресриз килигна.

- Агъ, ламран хва Чупур, - агъ акъатна са миресдай.

- За гила вучин? – сес квахъна, биши нефесдалди жузуна Шагъабудина.

Миресри къуьнер чуьквена – ихътин уламда са тайин жаваб гун четин тир.

- Я стхаяр, - лагъана эхир яшлу миресди, - руш авай кІвализ илчийр фидай адет я: садни ваъ, са шумуд. Бубайри лугъудайвал, руш виш касдиз кІан жеда, са касдиз къисмет жеда. Чупуран илчийр фенатІа, фирай... Гила куьне, Дагълара вичин руш адаз гуда, лугъузвани? Заз чиз, ада вичин бала къуьзуь маймундиз гана, гъилерихъди бахтсуз ийич. АвуртІа, ам итим туш, мунафикъ я! Руш кІанзавай чи Султали хътин игит аваз-аваз, жегълри чпи-чеб Сува хкъанавайди чиз-чиз, Дагълара гъахътин ахмакъвалда?! Ийич!

- Гила чна гуьзлемишдани? – жузуна Шагъабудина.

- Бес вучда? Илчийрин къилел къвед лагъай илчийр фин я адетни туш, я кутугни авунвач. Эхъ, гуьзлемишна кІанда, - меслят къалурна агъсакълди.

- Дагълара руш Чупураз гайитІа вучда?! – Кисаяк зурзун акатна.

- Ам бубадин ихтияр я, миресдин свас, - агъсакълди къуьнер чуьквена. – Бубайри лугъудайвал, мал иесидинди я: кІанда – гуда, кІандач – гудач.

- Вувв! АкІ хъайитІа, зи Султали дили хъана, чуьллера гъатда гъа! – Кисай шехъна.

Шагъабудин, къилиз къуьруь гапур вегъей хъиз, гижи хъанва. Вилик ацукънавай мирсарни ахквасмач, бейнида гъа са гафар тикрар жезва: «Агъ, ламран хваяр... Дагъларни Шагъмурад... Яраб куьн меслят хъанвайтІа?..»

- Я руш, анрал къугъвадай амалар авуна, чаз са хабар хкваш, - миресдин папа Шагъни мад куьчедал рахкъурна...

ЦІийи хабар Муграгъ шегъерда фад чкІана - Дагълара вичин руш кавха Шагъмурадаз гана. Ада гзаф инсанар къарсурна, ашукълал машукъ хъанвай жегълрин рикІерал къабарар авуна.

Илчийр кІвале амаз, Къемера вири алай чкадал Дагълараз лагъана:

- Вун зи буба туш, душман я! Зун кьейитІани Чупураз фидач! Заз зи яр ава!
Султалидилай гьейри, маса садазни, Ширвандин шагьдизни, фидач! Жуван гаф
кьулухъ кьахчу, буба!

Къвед лагъай кьил

ЖЕГЪИЛ РИКІЕРИН КЪАСТАР

1.

Къемер йифди секин хъанач: ада гагъ гъараярна, гагъ сеперар гана, гагъ къурху-
яр кутуна... Я са вил ахварни авунач... Баладин ванер япара авай, рикІи рикІ
незвай дидедизни ахвар атанач. Белки, кьилди кІвале авай бубадизни ахвар ата-
нач жеди: ада, Къемер йифиз кат тавун патал, паб рушарин кІвале кьаткурнавай.

Пакамахъ фад дидени руш гарданра гьатна.

- Чан бала, секин хъухъ! Белки, ви кьисмет гъа ихътинди ятІа?! -- минетзава
Суваная. -- Чун, хнупІар, ругулрин ихтиярда авай бахтсуз бендеяр я, бала. Жува
жув рекъимир, рикІ бала! Ваз багъа тупІалар, япаганар гъанва...

- Я чан диде, чун буъркъуъ вучиз жезва?! Вири рушар чеб хкягъай, чпи
хкягъай жегъилриз гъуьлуьз фейила, бес зун чупур кьуьзказ фидани?! Зун ви-
дидалайни усалди хъанани?! Им вуч мусибат я?! - руш са кІусни буш хъанач. - Заз
а душмандин затІни кІандач! Килигни ийидач!

Къадим вахтарилай инихъ Муграгъа, Лезгистандин маса магъалра хъиз, ди-
шегълияр итимрихъ галаз барабар ихтияр аваз дуланмиш жезвай. Мусурман
диндивай дишегълияр гъеле вичин менгенайра тваз хъанвачир.

- Чан бала, сабурлу хъухъ, - шариатдал амалзавай гъуьлуьн гаф чІуриз тежезвай
дидеди рушан кьилелай кап алтадзава. - Белки, бубади вичин фикир дегиша-
райтІа, чна умуд атІун тийин... Зун адахъ галаз рахада. Жувни рахух, анжах адан
кефи хамир. А мчи иеси я, бала. Хъиле хъел хазва, меслятди - берекат. Ви буба
хъсан инсан я, бала. Адахъ галаз ширин мецелди рахух, чан бала.

- Нихъ галаз рахада?! Ам буба туш, къван я, адан рикІни къван я, къайи
къван!

- Я чан бала, вуна зи рикІ незва хъи. Бубадихъ галаз бала мецелди рахун ла-
зим я..

- Адахъ галаз зун рахада! - Къемеран вилера мад пехъи цѣлхемар куькӀуьн хъууна. - Я зун жуваз кӀани Султалидиз фида, я за жув рекъида! – хиял-лу хъана. - Ваъ. Рекъидач! Зун, яракъ гъиле къуна, ватан ягъийрикай хуьз верди-шарнавай хнупӀ я. За сифте зун хуьда! Яракъ зав гъамиша гвайди я...

- Я бала, бубадин чина акъвазай бала бахтлу жедайди туш, - Суванаян мез галкӀизва: ада чара атӀана гъуьлуьн тереф хуьзва.

- Ваъ, диде, Зун, Султали амаз, маса садазни фидач! Заз чида – Султалидини вичиз маса садни гъидач! Чун гъакӀ ацукъда, Чупур рекъидалди,- Къемера дили хъверна.

- Чан бала, аси жемир.

- Аси хъанвайбур вунни ви гъуьл я: сада зун гужуналди гъуьлуьз гузва, муькуь-да зун ахвара твазва... Чан диде, вун заз хуралай нек гайи диде я, гъавая заз вун дакӀанармир. А буба лугъудай къванциз мад сефер лагъ: Султали амаз, зун тукӀуртӀани садани фидач!

- Чан бала, жуван рикӀе чӀуру ниятар твамир, - мад чан-рикӀзава дидеди. - Тарцин кукӀва авай пад яру чуьхвер севре недай адет я. Вун тек туш... Гуьзел рушар гъамиша девлетлуйри чпиз къачузвайди я, бала... И кар вазни чизва. Ви патяхъай бубадивай чи эмирди тӀалабнава. Бубадивай адан гаф чӀур жедали? Ваъ. Вахъ Чупура чаз къве никни са суьруь хипер гузва. Ихътин девлет ви бубади гъиляй акъуддани? Чидач ман...

- Бубадиз чахъ авай мулкарни мал-хеб бес жезвачни?!

- Я чан бала, инсандинакъатай нефс тух жедай затӀ туш... ГъакӀ хъайила, ви буба вичин гафунилай элячӀзавач, бала.

- Зун гъа бубадин руш я. Зунни жуван гафунилай са чӀибни, са черекни элячӀдач!

- АкӀ лугъумир, чан руш. Гунагъ я, бубани диде пак затӀар я. Абуру чӀехи Аллагъдин эмирдалди чпин аялар хана, хвена, кӀвачел акъулдзава. Буба тахъайтӀа, бала, хзанни авач. Хзан хуьзвайди буба я.

И йифиз Къумрални ксанач: ам гагъ къецихъ экъечӀиз, гагъ кӀвализ хквез, уф ацалтна, бубади авур кардай къил акъат тийиз, авай. Стхадин мейилар Султали-

дин патал алай. ВикІегь, кьуватлу ва камаллу жегьил, Шагьабудинан хва Султали, неинки са Кьумралан, гьакІ хуьруьн гзаф гадайрин рикІ алай дуст, ажубурун аманеви тир. Яйнахрик Султалиди Кьемер ярвиле хкягьайла, Кьумрал рикІяй гзаф шад гьанай. Къе бубади ихьтин мешребсуз кар авурла, адан кьил михьиз элкьвена, вичи вуч авун лазим ятІа чиз амуькнач: рикІяй бубадиз туькьуьл гафар лугьузва, гьутар чуькьвезва...

Стха хьтин гьалда гьвечІи вахни ава. Ада пакамахъ Кьемеравай, залан хер алай инсандивай хьиз, хабар кьуна:

- Чан вах, за ваз вуч куьмекин? - явашдаказ, залан хер алай инсандивай хьиз, хабар кьазва Ципезана Кьемеравай.

Кьемерай гафни акьатнач. Накъварай ацІанвай вилер вахал алаз, ада цлакай чуьнгуьр хкудна, симерихъ тезенаг галукьарна, сефил сесер акьудна, рикІин деринрай акьатзавай гьам - хажалат манидалди лагьана:

Я Худа, зи тахсир вуч я

Хайи буба душман хьунухь?!

Я вах, им эх тежер гуж я,

Яр кьакьатна,, пашман хьунухь!

"Яраб Султалидиз зи гьалдикай хабар аватІа? - фикирзава Кьемера. – Хабар хьайила, ада вучдатІа? Зун гваз катда! Тушни? Гьиниз? Шекидиз, Ширвандиз, зи халуйрин ватан Арцахиз?! - залан нефес алахьна. - Султали гьакІ ацукьдач. Ада зи бубадин хаинвал эхдач. Эх авуртІа, ам итим туш! За, буба хьиз, гьамни негьда!" Мани давмарна:

Гьуцарсува Ирид буллах,

Ирид булахд яд хьваз кІанда.

РикІ жарихмиш хьайи чІавуз

Заз Султали акваз кІанда!..

- Вах, зун Султалидин патав фидани? – жузуна Ципезана. - Ваз хьанвай хажалат зидини я. За вуна лагьай вуч хьайитІани ийида!

Кьемера гьвечІи вахан гьилел вичин кузвай ва дамарри гурп-гурпзавай гьилер эцигна.

Каспий гъуьлуькай зулун рагъ хкечІзава. Адан сифте нурад Гъуцарсувун чина, хъелер хъиз, акъазва, ахпа, са шумуд легъзедилай, Муграгъ шегъердал аватзава. Айвандик экъечІай Суванай тІебиатдин и гуьзел шикилрин шагъид хъана. Абурал гъамиша гъейран жезвай дишегъилидин чина авай пашман шуьткъверар акъатнач, акси ая, абур артух хъана. Вилер цавал хкажна, ада хиялдай халкъдин мани эзберна:

*Я вили цавар,
Цавал алай гъуцар!
Чун я куь клусар.
Чи умуд ала квел,
Акъуд чун дуьз рекъел!*

РикІиз регъят хъана, чиниз са шупІ яд яна, Суванай гъуьл къатканвай кІвализ гъахъна.

- Вуч ширин ахварал ала?! - кавал алай кІунтІунин кылихъ акъвазна, хъел кваз жузуна папа.

- Вуч гъараяр я?! - Дагълар хкаж хъана, ам папа вегъенвай месик къаткун тавуна, парталарни аламаз кавалдик ярх хъанвай къван.

- Я итим! Вуна авуч авуна?! Чун садни йифди ксанвайбур туш. Къемера лугъузва: "Султалидиз тагайтІа, вич тукІуртІани садазни фидач!" Руш гъахъ я!

- Бес я, бес! - хъел аваз лагъанатІани, Дагълараз вичин хзанда къал кызгын хъана кІанзавач.

- Къе Чупураз гайи гаф элкъуьр хъия! - истемишна Суваная.

- Ийидач! - Дагълар къарагъайла, кІвале мичІи хъана: адан зурба жендекди гъвечІи дакІар михъиз къуна.

- ИйидачтІа, жуван рушаз жаваб це! - паб кІваляй экъечІна.

Дагълар гъаятдиз эвичІна, чин-гъил чуьхвена, хзандин кІвализ хтана.

- Малар акъуд тІун! - эмир гана папаз.

- Маларилай вилик жуван рушан къисмет гъяла! - паб алай чкадилай юзунни авунач. – Чан аплай инсан кІвале дустагъ ийиз, Къемер ваз мал яни?!

Гъуъл папаз килигиз амукъна, амма тажуб хъанач. Лезгистанда дишегълийриз итимрихъ галаз барабар ихтияр авай: абуру кІвалин, хуъруън ва магъалдин месэлаяр гялунин карда иштиракзавай, лазим хъайила, яракъ гъиле къуна, ватанни душманрикай хуъзвай... Абур чпин ихтияр атІузвай шариатдиз акси я...

Дагълар и вири месэлайрин гъавурда ава, амма адаз кІвалин, хзандин ихтияр вичин гъилияй акъатна кІанзавач. Эмир Тартадин гафни чилел вегъин, гъавая гъилиз къвезвай девлетни квадарун хъсан жезвач.

Дагъларбега рушаз вичин патав эвериз туна. Са арадилай адан виликай хажалатди къунвай, чІулав вилера ажугъ ва къаст авай, накъ вичиз акур Къемеран ухшар кумачир руш акъвазна.

- Я чан бала, ви цІегънеби амалар бес я, - ширин мецелди гатІуниз кІан хъана бубадиз.

- Чан, чан лугъуз, вуна зи чан къачумир! – векъидаказ лагъана Къемера, буба кхун хъана. - А чупур ламран тІвар залай алуд! Заз зун кІанзавай, заз кІанзавай игит ава!

Са легъзеда кІвале лал къена.

Дагълар, вилер ина-ана къекъвез, жаваб жагъин тийиз, алай чкадал къах хъанва: «Им дили хъанвани? Кими хъанвани? Идахъ галаз рахаз жезмач хъи!»

- Ваз бубадин чина икІ рахадай ихтияр ни гана?! - къургъ алаз жузуна Дагълара.

- Буба бала хуъзвайдаз лугъуда. Вуна зун, мал хъиз, маса гузва. Вун хътиндаз буба лугъуз жедани?!

Са легъзеда вилериз иви хъчинна, Дагълара, девди хъиз, гъарайна:

- Квахъ зи вилерикай! Вун гъа Чупуран кІвале рекъида!

Къемер къулу-къулухъ хъана.

- Рекъиз вавай зун жеда, за вал гъил хкаждач, вал зи буба лагъай тІвар ала... Эгер вуна зун гужуналди гайитІа, за а ви Чупур за феи йифиз тукІвада, – са легъзеда вичи гайи жаваб фагъум авуна, Къемер хуърена.

- Ибур вуч ахмакъ гафар я?! – Дагълар папахъ элкъвена. – Рушан иеси буба я, ам са низ ятІани гун ва я тагун зи ихтияр я! - векъи ванцелди тестикъарна.

- Гатфариз Сува чи руш Шагъабудинан гадади хкъанвайди чиз-чиз, ваз халкъ-дин адет чІурдай ихтияр ни гана, я итим?! – жузуна Суваная.

- А месэла ваз талукъ туш!

- Чна вавай хабар къазва! – шел ккІанвай ванцелди гъарайна папани.

Дагъларай жаваб акъатнач.

- Зун Къемеран стха яз, завай, буба, вуна хабар къуртІа, зун накъан лишан кутунал рази туш. Чна акваз-акваз чи руш, зи вах, бахтсузарзава, - лагъана Къумрала.

- Чан буба, Къемер вах вичиз кІани Султалидиз це! - тІалабна Ципезана.

Бубадай са жавабни акъатнач.

2.

Шагъабудинан кІвалени еке къалабулукъ гъатна.

Вири хуъруъз малум хъана: кавха Шагъмурада вичин илчийр Дагъдаран кІвализ Султалидин илчийр фидай юкъуз, анжах са шумуд сят вилик, ракъурна. Инсанар гзаф тажуб хъана, гъасятда са шумуд суал арадал атана. ИкІ вучиз хъанатІа? Яраб Дагълара кавхадин илчийриз гъа юкъуз атун меслят къалурнатІа? Яраб адаз икІ Шагъабудинни Султалидин, абурун Мазаррин тухумдин намусдик хуъкуъриз кІан хъанатІа?..

Шагъабудин пакамахъ фад Агъмад-эфендидин кІвализ фена. Гъеле кІвалин падкъерех ийиз агакъ тавунвай Шамай къариди ва ада эверна къарагъарай Агъмад бубади гуъзлемиш тавур мугъман къабулна, къайи къулавай ацукъарна.

Къакъан буйдин, лацу якІарин, зурба жендек авай къужа вичин кІвализ гъахъна, куъгъне валчагъ къуънерихъ вегъена, къилел хъицикъдин къепе алукІна, хтана, цІару милаим вилер мугъманда атІумарна, аскІан куъсруъдал ацукъна.

- Ахпа, чан хва, вун атунал чун шад я. Ви кефер-гъалар? Ви килфетар гъикІ ава? -- яцІу ванцелди жузунарна иесиди.

- Пара къадар сагърай, Агъмад буба, хъсанзава, хзанарни хъсан я, -- яваш ванцелди жаваб гана яхун, чІулав якІарин, куъруъ спелар квай мугъманди.

- Вун атунал чун шад я, чан хва Шагъабудин, -- къужа хътин къакъан, экуъ

хъипи вилер авай, амма кьуьзуь кьилихъ са вил чапрас хъанвай къаридини мугъ-мандивай жузунарна.

Чехи бубадилаини бадедилаи чешне къачуна, мугъмандиз хтул Пеленгани хуш-беш авуна.

- Чи рухваря дустар я, -- разивилелди лагъана Агъмад-эфендиди. -- Султалидиз аферин, касди медресада лап хъсандаказ келзава, женгини кьугъунрани вич игит тирди къалурна. Адакай, уста Шагъабудин, алим жедайди я, адахъ галайвал ая.

- Хъурай, эфенди, -- Шагъабудина са вил Пеленгаз яна: квалин пипе, вири Агъмадар хъиз, пагъливандин буй авай, лацу якарин, лекърен нер алай жегъил акъвазнава, адаз вичин клашар хътин гъутар гъиниздатла чизвач. Адан вилерай мугъмандиз малум хъайивал, Пеленгаз вичин Дагълар имиди Къемер низ ганатла чизвач.

- Куь кефияр-гъалар гъикI ава, гъурметлу Агъмад буба, Шамай диде, Пеленг? - вичин нубатда хабарар къуна Шагъабудинани. - Куьне, гъелбетда, пуд юкъуз завай, зун вучиз икъван фад, инсанар месик кумаз, атана, лагъана, хабар къадач. Зи рикIе са еке хажалат ава, -- Шагъабудинан ванцик теспачавал акатна.

- Вуч хъана, хва? Лагъ, белки, чавай ваз куьмек хъайитIа, -- иеси яб гуз гъазур хъана.

Шамай къари, гъиле къур мудани чкадал эхциг тавуна, акъваз хъана. Пеленгани япар хкисна.

- Накъ чун куь хтул Къемерак лишан кутаз фидайвал тир, вилик амаз меслятни хъанвай, - башламишна мугъманди. -- Гъа и арада...

Шагъабудинан суьгъбет куьтягъ хъайила, вири хзан серсер хъана, амукъна.

- Им жедай кар яни мегер?! – Агъмад-эфенди къаридиз килигна.

- Мешребсуз кар хъана, - Шамай туб сивив тухвана.- Зи хтулдин язух.

Пеленган гъутар агаж хъана: ам исятда Султалидин куьмекдиз физ гъазур я: «Агъ, ими, вуна вуч авуна?!»

- За квез хъайивал ахъайна, - мугъмандин вилер сефил хъана. - Агъмад буба, зи гададин къил вичив гумач: ада я Дагъларазни Шагъмурадаз са карда, я вичиз са карда... За вавай жуван хъиз са гаф лугъун, чеб-чпел ашукъ хъанвай жегъилрин

вилик пад къун тавун тІалабзава, - мугъман хуъруън камалэгълидиз умудлудаказ килигиз акъвазна.

Агъмад-эфенди хиялри тухвана.

- Заз Дагълара руш гузвай межлисдиз теклифнай, кефияр куьк тушиз, зун фена-чир... Заз Султалидин илчияр хъиз тир... Гъелбетда, кавха, гъикъван ам хуъре тІвар-ван авай кас ятІани, зи хтулдин тай туш, -- Агъмад-эфенди хзанриз килигна. – Гила чна вучин бес?!

- Я къужа, Дагълараз лагъ!- теклифна къариди.- Бес чи хтул икІ гъилерихъди бедбахт ийидани?!

- Алад, чан хва, имидиз инал ша лагъ, -- буюрмишна чІехи бубади вичин хтул. Буба-диде къена, етим хъайи Пеленг чІехи бубадини бадеди хуъзва, абуруз хва хъанва.

Пеленг фейила, имидин кІвале итим къейила жедай хътин яс авай. Бубадин теклиф агакъайла, кІвалин иеси тажуб хъана, ахпа, са гафни хабар къун тавуна, къарагъна, кІвале авай мешкъадикай къил къакъудунал рази яз, экъечІна.

- Накъ ина вуч хъана?! -- жузуна Пеленга сифте имидин сусавай.

- Ви имиди Къемер Чупураз гана, чан хва, -- хажалат кваз лагъана Суваная.

- Агъ, инсафсуз! -- Пеленган беденда хъилен зуз къекъвена. Ам чІугуна Къемер авай кІвализ гъахъна, дакІардал хур вегъена, хажалатди къунвай вах акурла, лагъана: -- Къемер, са фикирни мийир! Эгер имидик чІехи бубадин гаф акат тавуртІа, куь месэла за гъялда!

Къемеран ахвар тахъанвай вилер стхадихъ элкъвена.

- Вун сагърай, чан стха. Зи месэла зани Султалиди гъялда! – уьткемдаказ жаваб гана руша.

- Куьне гъикІ гъялда? – Пеленг тажуб хъана.

- Ам гъелелиг сир я, стха. Зун инал гъакІ ацукънавайди туш, - Къемер хуърена.

- Куь кардик за жуван пайни кутада, вах. Агъмад бубани ви патал ала, ада гъавиляй имидизнавайди я. Вун Султалидиз къисмет жеда! Анжах жуван гафу-нилай алатмир гъа! - Пеленга тІуб юзурна.

- За зун рекъинни ийида, стха, амма жуван гафунилай алатдач! -- викІегъдиз лагъана Къемера.

- ЯтІа къарагъ! Вун гужуналди садани санизни тухудач! -- Къемер къарагъна. -- Ибуруз килиг! -- вичин кІашар хътин гъутар кълурна. -- Лазим хъайитІа, захъ яракълу итимарни ава. Зи вах Чупуран паб хъун зи намусди садрани къабулдач! -- Пеленг имидин сусахъ элкъвена. -- Имидсвас, ваз зи гафар ван хъанани? -- Суваная къил эяна. -- Хтайла, имидиз зи гафар тикрар хъия. Лагъ: зи вах анжах вичиз кІанидаз фида!

Къемеран чинал шадвилини нулар пайда хъана, вилера умудлу нулар куькІвена.

- За гила вучда, Къемер? - Пеленг хъфиз гъазур хъана.

- Акъваз, - руш дакІардал фена, дафтардин юкъвай къве тІуб чар акъудна, адал са шумуд гаф кхъена, хтана. -- Ма.и кагъаз Султалидив гице. Зун акурай, лагъ!

- Лап хъсан, вах. Гила за Султалидин гуьгъуьлар ачухарда!

3.

Пеленг Мазаррин магъледиз агакъна. Кимел алай жегъилрин арада Султали авачир. Хабар къурла, ам кІвале хъун мумкин я, лагъана, амма кІвалени авачир.

- Чан хва, -- сирлудаказ лагъана Кисая Пеленгаз, -- ви дустуниз еке хажалат хъанва: накъ Къемерак Чупуран лишанар кутуна-а-а! -- яшлу дишегъли шехъиз са тІимил амай.

- Акъваз, акъваз, я эме... Сифте за Султали ахкван, ахпа чун рахада... За зи вах Чупураз гудач! -- жегъилди эрчІи гъил юкъва авай гапурдал эцигна, вич лагъай гафунал кІевиз акъваздайди кълурна.

- Чан хва, вун Къемеран стха я, и патахъай Султалини ви дуст я. Жуван ими чІалал гъваш, белки, адан рикІиз рагъим ягъайтІа... Чун йифди ксайбур туш... Султалидин буба куь кІвализ фенвайди я, Агъмад бубадикай са чара кІанз.

- Ам заз акуна.

- Акунани? -- Кисай хъуьрена. -- А рушан иеси вунни я. Жуван дустуниз куьмек жедайвал ая, чан хва.

- Хъуй, эме. Яраб Султали гъиниз фенатІа?

- Белки, медресадиз фенатІа... Заз чуькъни авуначир ман, чан эмедин.

Пеленг жуьмя мискІин галайвал юзана.

Султали медресадани авачир.

- Ам иниз атай туш, - лагъана Самбура.

- Яда, Царухва! - гъарайна Пеленга Къилихърин кимел алай чавушдиз. – Ваз къе Султали акунани?

- Акуна.

- Ам гъинава?

- Латарин булах галайвал физвай.

Пеленга къеледин кеферпатан варар галай патахъ тади авуна. Чархун пелел агакъайла, адаз яргъай Эбеш тарак физвай инсан акуна. "Гила ам за къада",

- фикирна, Пеленг тади квачиз дар жигъирдай мезредихъ фена.

Султалиди Эбеш тарцин кІаник квай булахдал гъилер чуьхвена, са шупІ яд чиниз яна, вилерикай Къемер карагиз, вичин рикІ алай къекъвей уьфтер ягъиз-ягъиз, фикирарзавай: "Буба кІвализ хкведалди акъвазда, адав вуч хабар гватІа чирда, ахпа Къемер акуна кІанда... Акуна? ГъикІ? Завай абурун кІвализ физ же-дани? ЧукурайтІа вучда? Бес вучда? Шагъни ракъурдани? Ваъ. Чпикай са кас акуна кІанда: Ципезан, Къумрал...Пеленг хъайитІа мадни хъсан я...»

Бирдан Султалидин вилик къамбук аватна, гада гъасятда инихъ-анихъ килигна: "Яраб Къемер ятІа? Яраб заз ихътин бахт жедатІа? Къемер ракъурич... Бес вуж хъуй? Са касни аквазвач".

- Къайи ятар хъвазвани, дуст?!- япарихъ Пеленган яцІу ван галукъайла, Султалидиз Къемер атай къван шад хъана. "Гъа им за Къемеран патав ракъурда", - къетІна, хажалатди къунвай жегъилди.

- Ша, жувани хъухъ! -- Султалиди тарцин къулухъ чукурна. – Чуьнуьх тахъайтІа, жедачни?

- Ваз а къамбук ни вегъей хъиз хъанай, езне?! -- Пеленга, вилера амалдар хъвер аваз, Султалидиз тІуб юзурна.

- Куь езне вуж ятІа дуьздаказ чирна, ахпа вун захъ галаз рахух, -- Султали сефил хъхъана.

- Заз вири чизва...

- Вуч чизва?
- Шагъабудин халу чи кІвализ атанвай...
- Вуч лагъана?
- Ада чаз, чІехи бубадизни бадедиз, вири суьгьбетарна... За Дагълар ими чи кІвализ ракъурна... Ахпа Къемерахъ галаз суьбетарна...
- Ам гьикІ ава?
- Шехъзавачирни?!
- Ваъ, яда! Зи вах шехъдай хнупІрикай туш, ругул я! – дамахдивди кьейдна Пеленга.
- Гила ада, Чупуран лишан квай хнупІди, вучдатІа?
- Ада вучдатІа ина кхъенва, - Пеленга хьултухдай акъудна, Султалидив вахан чар вугана.
- Султалиди ярдин кагъаз тади кваз кІелна, лагъана:
- За Къемер Латарин булахдин рекъе гуьзлемишда, дуст.
- Султалидин секинвал акурла, Пеленгаз хъел атана:
- Яда, я Султали, вун акъван ажуз жемир.
- Ваз зун мус ажуз акурди я? За гъараяр тавуна, жуван кьисмет гъялдай рехъ жагъурзава.
- Пеленга давамарна:
- Эбеш булахдал шехъ тавуна, вуна куь вергидикай эмир Тартадиз лагъана, куьн кьведни са гафунал акъвазна кІанда!
- Зазни гъахътин ният ава, стха. Анжах сифте Къемеран фикир чирна кІанда. -- Султали Пеленгаз, вичиз виридалайни масан ва лазим инсандиз хьиз, килигзава.
- Къемеран фикир вуч ятІа, заваз лагъанай. Ам йифди ксайди туш, я абурун хзанни ксанач...
- Агъ, Къемер, -- гъайиф чІугуна Султалиди. -- Чи хзанни ксайди туш...
- Яда, бес вуна заз и кардикай вучиз лагъанач?
- За, квез хабар ава, лагъана, фикирнай...
- Хабар авачир... Лап хабар авайтІани, лугъун лазим тир эхир...
- Вун Къемеран имидин хва хъайила, стха гьисаб я... Лагъанач ман... Итим

садра хазва, садра рекъизва... За, жуван бубади хъиз, фу намусдалди неда.

Садазни гардан кИрдач!

- Ихтибарнач, яни?

- Авайвал хиве къуртIа, гъакI жезва.

- Хиве къуртIа... Гафар аку садра. Ахпа, чун дустар я, лугъузвайди я... Яда, эгер заз ви бубади, лугъун хъи, Шагъни тагайтIа, -- Шагънидин тIвар къурла, Пеленг садлагъана яру хъана, Султали кхунна, -- бес... за ваз лугъудачни? Яни вавай куьмек тIалабдачни?! -- Пеленгавай Султалидин вилериз килиг жезвач.

Султалидиз чизвай: Пеленгаз фадлай Шагъни хуш я, кIвале Пеленган тIвар къурла, Шагънини, Яргунрин багълара авай пIини хъиз, яру жезва. Амма гьелелиг садни са гафни абурун гьиссерикай раханвач, я Пеленга Сува вичиз ярни хкъянавач.

- Ваз чи бубади ваъ лугъудач.

- Белки, лагъайтIа, ахпа...

- Вуна тIалабайтIа, зун ваз куьмек гуз гъазур я, дуст! Са гаф-чIални алачиз! -- жумартдаказ лагъана Султалиди.

- Зунни ваз куьмек гуз гъазур я, дуст!

Абуру сада-садан къуьнерал гъилер эцигна.

- Инал ацукъ кван, дуст, тадиз гъялна кIанзавай са месэла ава, -- Пеленга Султали булахдин къванерал ацукъарна, ам вични ацукъна.

- Яда, имиди ваз Къемер тагайтIа, вуна вуч ийидайвал я?

- Къемер а касдиз гъуьлуьз физ рази хъайитIа, вучда къван? Са затIни.

- Къемер къейитIани Чупураз фидач, ибур гъадан вичин гафар я, -- мад тести-къарна Пеленга.

- АкI хъайитIа, зани Къемера са меслятна кIанда ман.

- Куьн патахъай?

- Инай агъуз, -- дередин кIан къалурна, -- катдайвал.

- Дуьз! -- Пеленгаз шад хъана. -- Аферин!

- Яда, -- Султали тажуб хъана, -- ван хъайидаз акI жеда хъи, за гваз катзавайди ви вах туш.

Пеленган чина вичин гафарин эхир фагъумзавай лишанар гъатна. Ахпа ада, вилер са гъиниз ятІани килигиз, лагъана:

- Бес заз зи вах бахтсуз хъана кІан хъун дуъз яни?!

- Ваъ.

Къведни фикирри тухвана.

- Хъша кІвализ. Сифте ви бубадиз чибурувай вуч жаваб жагъанатІа, чирин. Ахпа... Садлагъана катунни дуъз жезвач... Имидин, имидсусан кефи хада... Килиг гъа, гада, вуч хъайитІани, зи тІвар къамир гъа! -- тІуб юзурна.

- Къадач! Ахпа вучда?

- Дагълар ими вичин гафунилай элячІ тавуртІа, вун эмирдин патав фида. За ваз лугъун: Самсамрин Тарта зурба кас я, адаз вири магъал табий я... Къве агъзур кас авай къушун галай эмир я гъа! Ада са тІуб юзурайтІа, имидай финдикъни акъатдач: гъа юкъуз кавхадин лишанар элкъуър хъйида. Къарагъ!

Султалидин умуд я Дагълар вичин гафунилай алатуник, я эмирди куъмек гуник квач. "Эмирни кавха гъар юкъуз са суфрадихъ галайбур я, эмирдиз хабар авачиз, кавхади вичин илчияр Дагъларан кІвализ бажагъат ракъурна", - фикирзава ада.

- Ахпа? ГъакІ тахъайтІа - хабар къуна ада Пеленгавай.

- ГъакІ тахъайтІа - вуна лагъайвал ая, - вилералди Самсам дередай Къуба магъалдихъ фидай рехъ къалурна.

4.

Гъар кимел са мехъер алаз, шад-шадлухвилелди кыле физвай зул Дагъларанни Шагъабудинан хзанар патал накъвар алайди хъана.

Къемеран гъарай-эвер, мукъва-къилийрин гузвай айибар- меслятар акурла, буба жизви яваш хъанва, амма гъеле вичин гафунилай элячІзавач. Шагъмурадани жегъил свас тухуз тади къачузвач. Эмир Тартадивайни ачухдаказ кавхадин тереф хуъз жезвач, адаз чизва: жегъилриз хъел атанва, абур вири Султалидинни Къемеран патал ала.

Агъмад-эфенди хцелай гзаф нарази я. Дагъларбеган гъерекатри бубадин, Муграгъ магъалда гъуърмет авай алимдин ва имамдин, тІвар агъуз вегъезва.

Хзанар Къемерал гзаф мукъаят я, абуруз руша вичиз са чІуру кар ийиз, Султалиди адал са чІуру тІвар гъиз кичІезва: ам кІвалаяй акъудзавач, гъаятдизни кьилди ракъурзавач.

Малар ва хпер аранриз куъч жезва, хуъре инсанарни кьери хъанва. Жегъилриз, Султалидизни Къемераз, чпиз чеб акун тавуна гзаф йикъар я. Гъикъван куъчейра, булахрин рекъера къекъвейтІани, гададиз Къемер яргъалай къванни аквазвач. Анжах сада-садаз чарар кхъизва.

Султали хуъруън кьилихъ галай гуънедиз хкаж хъана, инлай Дагъларбеган кІвалер, капун юкъвал алай хъиз, аквазва. "АтІангъе зи Къемер! – гъарай акъатна жегъилдай. -- Айвандик ква", -- ам, вилер тІас-тІас хъана, килигиз акъвазна.

...Суванай вичин къве рушни галаз айвандик ацукънава. Зулун ракъини абуруз чими ийизвач, гъавилай пудани куъруъ кІуртар алуқІнава. Пудни, кьилер агъузана, кеспидик ква: дидеди сариз кек язава, Къемерани Ципезана чешнедин гуълуътар хразва.

- Я диде, чна и гуълуътар гъикъван храда? -- икрагъ хъанваз, жузуна гъвечІи руша.

- Я чан бала, бес ваз жигъизар кІандачни?! -- диде элкъвей къумрал чин алай, буй-бухах къвезвай рушаз килигна. -- Гила чна ви сандух ацІурда.

Къемера бирдан кьил хкажна, адан мецел ихътин гафар атана: "АцІурнавай сандухдикай чна вучда? ЦІай ядани?!" Амма лагъанач, рушан кьилел атанвай бедбахтвиле дидедин са тахсирни авачир. Къемер вичин кІвалахдал машгъул хъхъана.

- Диде, ваз жигъизар авайни? -- Ципезана, вилера хъвер аваз, жаваб гуъзлемишзава.

Суванаян рикІел хайи ватан, тамун юкъва авай гъвечІи хуър, жегъил вахтар ва вич Муграгъ шегъердиз гъуълуъз гъайивал хтана.

- Эхъ, чан бала, зазни жигъизар авай, -- милаим сесиналди, са гзаф шад вакъиадикай хъиз, лагъана дидеди. – Бес чи, арцахвийринни муграгъвийрин, адетар сад я эхир.

- Диде, бес вучиз чун садрани халуърин ватандиз физвач? -- бирдан жузуна

Къемера, адан къилиз ихътин фикир янавай: "Халуйрин кІвализ физва, лагъана, катдай..."

- Чан балаяр, куьн гъвечІизамаз зунни куь буба Арцахиз гзаф сеферра фенай... Гила хъфизмач: ана чаз талукъ мукъва-къилияр амач, тІегъуьн азардик вири къирмиш хъана... Зун, лувар атІай къуш хъиз, амукъна,-- Суванаян вилериз накъвар хъиткъинна. -- Зи лувар куьн я, далуни куь буба.

Рушари чпин мукъва-къилийрин гъайиф чІугуна, абуруз рагъметар гъана. Суваная вири къейибурун руьгъдиз бахш хъуй, лагъана, араб чІалал дуьа кІелна, адахъ галаз рушарини эзберна: "Бисмиллагъи рагъмани рагъим..."

- Я диде, мусурман дуьа хашпарайрин тІварцІихъ авун дуьз яни? -- жузуна Ципезана.

- Я чан бала, хийирдин гаф гъи чІалал лагъайтІани, ни лагъайтІани ва низ лагъайтІани хийирдин гаф я. Чна себзавач хъи, рагъмет хъуй, лугъузва. Хъсан гаф къабул тийидай инсан жезни? Ваъ. ГъакІ хъайила, чи дуьани талукъ инсан-рив: зи дидедив ва бубадив, стхайрив ва вахарив, яни абурун руьгъерив, агакъда, бала, -- Суваная вилик кІватІ хъанвай сар анихъ авуна, кІаник кутунвай кІвач хкудна, яргъи авуна. -- Ахвариз фенвай. Куь дидедихъ виликан къуватар амач, къуьзуь жезва, -- шуткъудикай хкатнавай рехи чІарарин кул къалурна.

Ципезанан фикирар яргъариз фенвай, ада ван акъалтна веревирдериз башламишна:

- И дуьньядал гъикъван халкъар ала-а-а! -- гъисабиз эгечІна: -- Лезгияр, мугъулар, эрменияр, арабар, -- кІеве гъатна, Къемера куьмек гана, чир хъхъай тІварар хълагъна: -- Персер, куьрдер, урусар...

- Гъа и вири халкъар, балаяр, са дибдилаь, са бубадилаьни дидедилаь, Адама-лаьни Гъавадилаь, хъанвайбур я, -- малумарна Суваная.

- Э-э-э, лап! Вунани лагъана, -- Ципезан рази хъанач. -- Са бубадиз ва дидедиз гъар жуьре чІалар чидай, гъар жуьре динар гвай аялар гъикІ жедай?!

- Зун хана, чІехи хъайиди савадлу ва илимдар хзан тир, бала, атай чкани гъахъ-тинди хъана, -- башламишна Суваная. -- Са сеферда дуьньяда авай халкъарикай

ва чІаларикай суьгьбет кватайла, куь Агьмад бубади лагъанай, бес абур вири, гьилел алай тупар хьиз, са кІанчІунилай арадал атайбур я, абурун диде ва буба Адамни Гъава я. Ахпа ада ихътин суьгьбет авуна: "Къафкъаздин халкъар: лезгияр, гургияр, эрменияр ва маса дагълух тайифаяр са бубадила, Нуьгь пайгъамбардин хтул ТІаргъамас лугъудай касдила, арадал атана. ТІаргъамасан невейрин мукъ-вавал гзаф мисалрай аквазва. Месела, и халкъарин чІалара сад хътин мана авай гзаф ава; лезги халкъдин рикІ алай пагъливан Шарвили ва эрмени халкъдин рикІ алай пагъливан Давид сад-садаз ухшар я: абуру къведани чпин халкъарин азадвал патал чанар къурбандна; эрмениярин Ван шегьердин патав лезгийри кутур Лекз тІвар алай хуьр гва, а вилаятра са вахтара лезгияр яшамиш хъана... Дуьньядин халкъар къадим заманайрилай инихъ, чеб-чпик какахъна, алиш-веришдик кваз, хва-стхавилин ва къавум-къардашвили алакъаяр аваз, дуланмиш жезва, балаяр!" Чаз, балаяр, Агьмад бубадихъ инанмиш тежедай ихтияр авач.

- ГъвечІи чІавуз за Агьмад бубадивай са мах ахъаюн тІалабнай, -- рикІел хтана Къемерани. -- Ада заз махунин эвез манидалди ихътин гафар лагъанай: "Мах махутІар, махал хутІар. хъчадин афарар зи хтулдин сиве хъурай санбар!"

Ципезан, кІикІи ацалтна, хъуьрена.

- Куь чІехи буба арифдар инсан я, адан гзаф келимаяр хуьруьнвийри гьар юкъуз тикрарзавайди я, -- дамахдивди лагъана Суваная. -- За садрани адан кефи хайиди туш. Куьнени, балаяр, гъвечІи-чІехидаз гъуьрмет ая, абуру квезни гъуьрметдайвал. Гъуьрмет жува жуваз къазанмишна кІанзавайди рикІелай ракъурмир, чан балаяр.

Суванай гьар мажал хъайила рушариз ва гададиз акьулар гуз, халкъдин адетрикай суьгьбетариз ва вичин балаяр дуьз рекъе тваз алахъзава. Амма къе адавай рушариз "куьн пака чарадан кІвализ физвайбур я" гафар лугъуз хъанач: чарадан кІвализ фидай нубат хъанвай Къемеран кІвалахар терсеба акъвазнава, абур квел ва гьикІ куьтягъ жедатІани садазни чизвач. "Я Аллагъ, вун куьмек! – лагъана Суваная фикирдай. - Зи бала бахтлу ая ман!"

Югъ нянихъ элкъвезва... Къай квай гар акъатзава.

- КІвалах акъвазара, балаяр! Ципезан, къула цІай хъия. Къемер, вуна, чан

руш, маларин тІунара алафар тур, нехир хкведай вахт жезва, -- Суваная рушар буюрмишна. -- Исытда Къумрални медресадай хкведа, бубани ахкъатун лазим я, абуруз хуьрек чими хъууна кІанда, -- кек янавай сар шуькІуь тІваларикай хранвай себетда хтуна, Суванай къарагъна. Чарарай къацІанвай хуруган айвандилай юзурна, ам кІвализ гъахъна.

- Диде, зунни Ципезан булахдал физва – хабар гана Къемера.

- Ихтиярни къахчузмачни? – Суванай тажуб хъана.

- Зун дустагъ туш...

- Алад, анжах фад-фад хъша, -- тагъкимна дидеди. -- Заз кимибур бубадин гафар, тегънеяр туш, чан руш.

- Хъсан я, диде.

Къеле гана, лацу хъанвай цурун кварар къуьнерихъ вегъена, къве вахни, чанда жегъилвилини ашкъи, жягът аваз, тІипІрияр алай кІвачер чиле эцягъиз-эцягъиз, Латарин булахдал рекъе гъатна. Къемер вилерин кІаникай кимерихъ килигзава, адаз санайни вичи жагъурзавай кас аквазвач. Хъел атана, фикирна: "Герек ятІа, вичи зун жагъуррай!"

- Я руш! Къемер! – садлагъана Султалиди эверзавай ван акъатна.

5.

Султали, са ашкъини авачиз, юаз-юаз медресадиз фена, юлдашриз салам гана, вичин чкадал ацукъна. Са арадилай чІехи сухтайри кІелзавай кІвализ Агъмад-эфенди гъахъна. Гъасятда кІвачел акъалтай жегъилриз салам гана, къуьнерихъ куьк кавал галай къужа, дериндай къачур нефес аладарна, явашдаказ вичин куьсруьдал ацукъна. Ада гъилин ишарадалди сухтайризни ацукъдай ихтияр гана.

Ктабар патав гвай дакІардал эцигна, эфендиди араб чІалан илимдикай тарс да-вамарна: сухтаяр, чпин дафтаррал алгъана, муаллимдин суалриз жавабар жагъуриз, гъар сад вичин чирвилер къалуриз, алахъзава...

Агъмад-эфендиди Муграгърин медресада тарсар гуз, адан иеси яз, къанни цІуд йисалай алатнава. Адал и гъуьрметлу пеше ва къуллугъ вичин рагъметлу бубадилай, адални вичин бубадилай ирс яз гъалтнава. Хзандин тарихдин ктабда кхъенвайвал, Агъмад тІвар къуд бубадал хъанва. Агъмад-эфендидиз чпин муьжуьд бу-

байрин тІварар чизва, амма тухумдин тІвар арадал гъайи "Агъмад" мус яшамиш хъанатІа, садазни чизвач. Бязи алим итимри чпин чІехи бубаяр арабрикай, гъатта Мегъамед пайгъамбардин невейрикай тир, лугъуз, къундармаяр туькІуьриз, дама-харзава. Агъмад-эфендидиз ихътин амалар хуш туш, адас чеб Муграгъа бинелу тухум тирди чизва: «Виликдай чи чІехи бубаяр чубаанар, лежберар тир, ахпа яваш-яваш алимар хъана, - лугъузва. – За жуван пеше хтулриз чирзава».

Муграгъа фадлай адет хъанвайвал, ирид магъледин мискІинра муьжуьд-цІуд яшда авай аялриз, гадайриз ва рушариз, фекъийри араб чІалал ва аджамдал кІелиз-кхъиз, таржума галачиз Къуръан кІелиз чирзава. Хъсан чирвилер хъанвай, гележегда эфендияр жедай ният авай ва диде-бубадихъни такъат авай аялри кІелун Агъмад-эфендидин медресада давамарзава. Иниз къунши магъалрай ва хуьрерай: Рутулай, Агъулай, Къурагъай, Куьреда... жегъилар кІелиз къвезва.

Агъмад-эфенди Муграгъа ва къунши магъалра тІвар-ван авай алим, муаллим, имам ва къази я. Ада жегъил вахтара Муграгърин, ЦІахурин, ЧІурал шегъердин ва Багъдатдин медресайра кІелна, жуьреба-жуьре илимрай къакъан дережа къазанмишна. ЯтІани ада вич чІехи алим яз гъисабзавач. Гъавурдик квай инсанриз адан дамах гвачирвал хуш я, абуру чпин аялар анжах Агъмад-эфендидин медресадиз вугузва.

Муграгърин медресада, гъа девирдин машгъур медресайра хъиз, Къуръандилай ва шариятдилай гъейри, жуьреба-жуьре илимар: араб чІалан илим, мантІикІа, жагърафия, гъисабрин илим, цаварикай илим, тІибдин илим чирзавай. И вири тарсарни жуьреба-жуьре ктабрай Агъмад-эфендиди вичи гузвай. Вичиз чин тийидай илимар ада сухтайриз маса медресайра чир хъувун меслят къалурдай.

Агъмад-эфендидин медресадин къилин лайихлувилерикай сад ина сухтайриз михъи араб чІал ва адал шиирар теснифиз чирун тир. И карда муаллимди неинки "Ал-Аруз" ктабдикай, гъакІ вичин тежрибадикайни менфят къачузвай: Агъмад-эфенди вични шаир тир. Гзаф инсанриз малум тирвал, алимди гъар лазимвал хъайила: дустариз чарар кхъидайла, мел-мехъер мубаракдайла, мугъманар тебрикдайла, рикІ алай инсанар уьмуьрдивай къакъатайла, лезги, араб, фарс ва туьрк чІаларал гуьзел шиирар, гъатта дастанарни теснифдай. Адан эсерар сиверай си-

вериз, гьилерай гьилериз, дафтаррай дафтарриз фена, хуьрера ва шегьерра чкИдай, амма Агьмад-эфендиди вич шаирдай гьисабдачир, я сухтайрин тари-фарни къабулдачир. Ам халисан муаллим, алим, зари ва инсан тир.

Агьмад-эфендидин мурад вичи теснифзавай чIаларин куьмекдалди сухтаяр чпин хсуси эсерар туькIуьриз вердишарун тир. Адан теклифдалди сухтайри дафтарра лезги, араб, фарс ва туьрк шаиррин: Давдакъанни Низамидин, Аль-Мааридинни Фирдоусидин, Умар Хайаманни Сааидин, Куьре Меликан... эсерар кхьизвай, абур сад-садав ва муаллимдин эсеррив гекъигзавай, эдебиятдин тесни-фар арадал гьизвай рекьер, амалар ва сирер чирзавай, са гафуналди, тварар пала-рикай чара ийиз, халис шииратдикай лезет хкудиз, вердишарзавай.

Агьмад-эфендидин тарсар мукьвал-мукьвал насигьатдин суьгьбетриз элкьве-дай. Ада сухтайриз хайи ватандин – къадим Алпанистандин ва чеб яшамиш жезвай Лезгистандин тарих, кIел-кхьин, меденият ва эдебият чирзавай, Къаф-къаздин халкъарин стхавилин ва дуствилин алакъайрикай малуматар гузвай, абур-рун сад хьанвай къушунри чархунчи ягьияр кукIварайвиликай риваятар ахъайдай.

Муаллимдиз вичин сухтаяр ният михьи, ватандиз ва халкъдиз вафалу, гьил ачух ва лазим хъайи чкадал гьар са месэла гьялиз алакъдай илимдар инсанар хъана кIанзавай.

- Квекай, балаяр, сад-вад йисалай куь хуьрера ва шегьерра фекьияр, эфендияр, имамар ва къазияр жеда. Эмирар, ханар ва пачагьар хьунни мумкин я, -- лугьудай Агьмад-эфендиди сухтайриз. -- Халкъдин кьиле акъвазнавай, халкъдиз рехь къалурзавай, диндин паквал хуьзвай инсанар гьихьтинбур хьун лазим я? Сад ла-гьайди, куьн ният ва намус михьи инсанар хъана кIанда, къвед лагьайди, квез гзаф чир хъана кIанда... Диндин ва тIебии илимар чир хъана кIанда... Аллагь-Таалагьдин каламрилай башламишна, лежбердин майишатдилай хкечIна... Чи чIехи бубайрин насигьатар, мисалар рикIел хуьх: диде-ватан кIан хьухь; акьул -- девлет я; илимдин гуьгьуьна гьатайди камалдив агакъда; жувак гьарам кутамир; жувалай вине авайбурулай чешне къачу... Ибур за квез са шумудра лагьай кели-маяр я, ятIани эзбер хьийизва... Квел нубат атайла, куьне куь балайриз, сухтай-

риз, кимел ял язавай инсанриз эзбер хъия... Дуьнья гъа икI, чIехида гъвечIидаз чириз, хъсанди къаз ва писди гадариз, вилик физва, зи гъуьрметлу тIелебияр!

Агъмад-эфендин ахлакъдин тарсар ада гъар жуьмядиз чIехи мискIинда жемьтдиз кIелзавай вязериз ухшар тир. МискIинда ада жемьтдин амалриз ва гъе-рекатриз къимет гузвай... Къе тарсуна са сухтади вичин рикIин дарвал, туькъуьлвал ва пехилвал къалурна. И кар юлдашризни ашкара хъана, муаллимдивайни, къимет тагана, лазим къейдер тавуна, акъвазиз хъанач.

- Дуьньяда вири писвилерин къиле, рухваяр, -- башламишной арифдарди, -- пуд затI

ава: сад лагъайди, -- чапла гъилин гъвечIи тIуб къатна, -- пехилвал, къвед лагъайди, -- къвед лагъай тIуб къатна, -- рийаа, яни ийизвай гъар са хъсанвал инсанриз акун патал авун, пуд лагъайди, -- пуд лагъай тIуб къатна, -- гъуджиб, яни жуваз жув гзаф чIехиз акуна, анихъ галайди алчах акун. Куьн, рухваяр, и пуд хесетни жувак кутан тийиз, кватIа, абур хкудиз алахъна кIанда. Садални садрани пехил жемир. Къуншидиз девлет ава, лагъана, адал пехил жемир, девлет зегъметди арадал гъизвай затI я, гъакI хъайила, къуншидила чешне къачуна, зегъмет чIугу. Девлетлуда пакаман кIвалахар авуна, ахпа фу незва, амма кесиб геж къарагъзава, чин чуьхуьн тавунмаз суфрадал физва, - сухтайрик хъуьруьн акатна. "Чи Самбур гъахътинди я", - зарафатдай лагъана сада. Эфендиди вичиз и гаф ван тахъай къас авуна. – Са хъсан карни жуван тIвар акъатун патал, инсанриз акун патал мийир, рикIин сидкъидай ая, инсанриз такуртIа, ам Аллагъдиз аквада. Жув садрани вине къамир, анихъ галайдаз гъуьрмет ая, вучиз лагъайтIа амни Аллагъди халкънавай инсан я! Гъар са зари са улубдин кирам туштIани, адан тIвар халкъдин сивера амукъун – гъам еке бахт я.

Агъмад-эфендиди ял яна, сухтайри чпин дафтарра ийизвай кхьинра вил къекъуьрна, давамарна:

- Жегъил чIавуз зи къилел ихътин са агъвалат атанай, -- рикIел хкиз эгечIна эфенди, - адакай суьгъбетдайла, гилани зи чиниз яр акъатзама, -- сухтаярни яб гуз акъвазна: дуьнья акур муаллимдин суьгъбетриз яб гун сухтайриз кIани кар я. - Баку шегъердин Рушан къеледин патав гвай мискIиндин гъаятда завай са яшлу

къекъверагди садакъя тГалабнай. Адан тГалабуник заз минет ваъ, эмир кваз акуна. И кар гьиссайла, заз хъел атана ва завай адан намусда эцягъун хъана. Къекъверагди заз ихътин жаваб ганай: "Ви тахсир авач, бала, ви векъивал ви авамвилини лишан я. Чехи хъайила, вун гъавурда акъада. Ихътин жегъилриз акъул це, чан Аллагъ!" - ада цавуз гъилер хкажнай. Жуван векъивилел пашман хъана, за а касдивай багъишламишун тГалабнай. Ахпа, чун мукъувай таниш хъайила, суьгъбетсала авурла, малум хъана: и кас алим итим тир, Шемах шегъерда яшамиш жезвай, пехил инсанрин фитнедик акатна, кIвал-югъ къакъатна, Бакудиз акъатнавай. Адан къилел атай гъадиса чир хъайила, жуван гъуьрметсузвални акурла, заз экуь дуьнья къифрен тЕквендилай дар хъана, зи чиниз гилани яр акъатзава, - сухтаяр тажуб хъана: дугъриданни, эфендидин лацу-хъипи рангар квай, бириш-бириш хъанвай чиниз яр акъатнавай. - Гъанал за жуваз, рухваяр, къин къуна: мад садрани анихъ галай инсан жувалай агъадай къадач! И къин за гъеле чIурнавач, я чIурни ийидач.

Сухтайрилай залан нефесар алахъна, абурун вилерикай яргъалди Баку шегъер, Рушан къеле ва адан патав гвай жуьмя мискIин, кесиб парталар алай алим ва жегъил сухта Агъмад карагзамай.

Ихътин, инсанрин бейнидиз таъсирдай, абуруз чпин къанажагъ хкажиз куьмекдай суьгъбетар Агъмад-эфендиди, имамди хъиз, жуьмя мискIиндани ийидай. Адет яз, гъар сефер Агъмад-эфенди медресадай мискIиндиз капIиз хкаж жедайла, гъуьжреда авай сухтаяр кIватI хъана, чпин муаллимдин гуьгъуьна аваз, фидай. КапI авун куьтягъ хъайила, абуру еке иштягъдивди имамдин вяздизни, чпиз садрани такур инсандин суьгъбетриз хъиз, яб гудай.

Агъмад-эфендиди къе медресада инсандин къилихрикай башламишай суьгъбет вичин вязина давамарнай. Эхирдай ада ширин аваздалди Къуръандин эхиримжи сура "Нас", яни "Инсанар", гъар бейт лезги чIалаз элкъуьриз-элкъуьриз, кIелна:

- Бисмиллагъи-рагъмани рагъим - Мергъяматлу, Рагъимлу Аллагъдин тIварцIелди! Къул агъузи бираббин-наси - лагъ хъи: "Катзава зун инсанрин Рабиндин патав; Меликин-наси - инсанрин пачагъдин патав; Илагъин-наси - Инсанрин Аллагъдин патав; Мин шеррил-васвасил-хан-наси - фитнечийрин

фитнедикай; Аллази ювасвису фи судурин-наси - Инсанрин кьиле пис фикирар твадай; Минел жинети ван-васи - Жинеррикай ва инсанрикай".

Яб гузвай уьздена, сивер ахъайна, амай: абур пак ктабдай къачунвай сурадин манадин деринвилел, араб чІалан авазлувилел ва ширинвилел, чпин ватанэгъли имамдин савадлувилел гъейран хъанвай. "Агъмад-эфендиди сурадин гъар са аят, гъалунихъ галай теспягъар хъиз, са-сад хуралай кІелиз, араб чІалай лезги чІалаз гъикъван устаддаказ элкъуьрнатІа акунани квез?!" - лугъузвай гъавурда авай инсанри чпи-чпиз.

- Астафир ая, инсанар! Гъич фитнедик, шер-шикетдик кьил кутамир, инсанар! Гъич гъарам кІан жемир, инсанар! Чаз са кап фу гузвай Аллагъдиз шукур ая, инсанар! Ада гайидал рази хъухъ, инсанар! Къуншидал пехил тахъана, зегъмет чІугу, инсанар! Меслятдалди дуланмиш хъухъ, инсанар! - лагъана имамди эхирдай.

- Вун пара къадар сагърай, чан имам, - лагъана уста Шагъабудина ацукънавай чкадила, рикІяй фикирна: "Бес вуна ви хтул гужуналди Чупураз гузвай Дагъларай са гафни лагъанач хьи, имам? Ви вяз бес Дагълараз талукъ тушни?!" Ихътин фикир гзаф инсанрин, абурукай яз сухтайрин кьилизни атана.

6.

Суванаяз рушан патахъай гъуьлуьхъ галаз рахаз кІанз йикъар, гъафтеяр алатзавай, амма сакІани архайин вахт жагъизвачир: Чупуран илчийр атай са гъафтедилай Дагъларбег вичин хиперихъ галаз Муьшкуьрда авай кьишлахрал фенай; анай хтайла, гагъ мукъва-къилийрин мехъеррик, гагъни мевлидрик хъанай; гилани кІвале кавалар цвазвай устІарар ава.

- Диде, раханани вун? - гъар пакамахъ хабар къазва Къемера.

- Ваъ, чан бала... Къе рахада, - хиве къазва дидеди.

Рушан чиник серин акатзава.

- Тади къачумир, рахада, чан, рахада, - дидеди Къемераз сабур гузва.

Эхир Суванаяз гъуьлуьхъ галаз архайиндаказ суьгъбетардай мумкинвал хъана: рушар булахдал фенва, Къумрал медресада ава, Дагълар къулан вилик ацукънава.

- Гьалаллу гьуъл папаз тахквас гьикъван вахт хьуй, я итим ?! - жузуна Суваная.

- Вуч хьана? - гьилевай Къуръан суфрадал эцигна, Дагълара папахъ чин элкьурна. - Лагъ, Суванай, - жегьил вахтарин хъверна.

- Я кас, вуна руш Чупураз гуналди вири кІвалахар туькІуьзвач-е, - паб гьуьлуьн къаншарда, са кІвач кІаник кутуна, ацукъна, абур сад-садан вилериз килигна.

- Зи гафунал гаф эцигдай кас зи кІвале жедач! - Дагълара туьнтдиз вичин рикІ алай гафар тикрарна.

- Руша вичин чандиз къаст авуртІа...

- Авурай!

- Ам вичин чамрахъ галаз катайтІа?!

- За ам!.. – гьил садлагъана гапур жедай чапла къвалал фена.

- Яваш, я итим, ам ви бала я, -- Суванаян вилериз накъвар хьиткъинна. - Инсаф хъсан затІ я хьи, я инсан!

Дагъларай гаф акъатнач.

Нянрихъ хзанди, рахун-луькІуьн квачиз, къабахдин афарар тІуьна, гьар сад вичин чкадал ацукъна. Инихъ-анихъ килигна, бубадай гьарай акъатна:

- Им вуч я?! Чи кІвалае яс авани?!

- Я мехъерни авач, - лагъана Суваная.

- Мехъерарни жеда! - яцІу ванцелди малумарна гьуьлуь.

- Гьабурни яс алайбур жеда, - лагъана Къемера.

- Вуч?! - буба рушан чиниз килигна. - Зи къил тІармир! За лагъайвал жеда!

- Я буба, вуна ам гужуналди такІандаз гумир тІун, - уьткъемдаказ истемишна Къумрала. - Чун вири хуьруь айибарзава.

- Вуна алачир сивериз яб гумир, хва, - Дагълараз хчин кефи хаз кІан хьанач.- Жувакай буба хьайила, хва, жуван руш гьадаз кІанидаз це! Бубадин чина мад рахаз кІан жемир! – гьарайна, кІвале лал къена. - За еке гьакъар гана, чубанар къуна, аранда хеб-мал хуьзва, вав ина, чими кІвале, кІелиз тазва... Гзаф рахаз хьайитІа, пака Муьшкуьрдиз хипер хуьз ракъурда! – бубадин гафар цлара, къавара акъуна, элкъвена вичел хтана.

Къемерни Ципезан чпин кІвализ гъахъ хъувуна. Къумрал къежел экъечІна. Пабни гъуъл къвед къулан къве кикев гумукъна. Яваш хъанвай цІай хкахъ тавун. патал ам кайваниди рухъверик кутуна. Вичин гъиле авай кар кутягъна, ракъун маша къулан гъене эхцигна, залан нефес аладарна, ада лагъана:

- Аферин, итим, вири чукура.

- Герек хъайитІа, чукурни ийида, - Дагълар къарагъна. - КапІдай вахт я, афтафани лиген гъваш.

Гъилер, кІвачер чуъхвена, гъуълни паб са халичардал капІиз акъвазна: гъилер павуз хкажна, пІузаррикай араб келимаяр хкудиз эгечІна.

- Я Аллагъ, Я Ребби! Вуна зи Къемер бахтлу ая ман, - тІалабна эхирдай Суваная. - Амин! - гъуълуыз килигна. - Амин лагъ, я итим!

- Амин, - лагъана Дагълара.

Суванаян сивикай хъвер фена: адан рикІел жегъил вахтар, вичиз Дагъларбега сифте капІиз чирайвал, сифте аял хъайивал... хтана. Шад йикъар, варцар, йисар акуна-такуна акъатна, гила къайгъуярни гзаф хъанва, рикІин тІарвилерни. Садакайни са къадай чка жезвач... Дагълара вичин вири магълди гъурметзавай бубадин гафунизни яб ганач.

- Чупуран кІвале чи руш бахтлу жедач гъа, - купІунин халича къахчуна, Суваная рухунилай кул эхляна. - Ахпа чун пашман жеда гъа, итим. Зи рикІи са пис эхир гъиссзава, итим.

- Вуна гила ваз къеар къвезва лугъунни мумкин я, - итим хъурена.

- Ша, чна фал хъивегъиз тан, - теклифна папа. - Къеар къведай дишегълидин патав фин зун.

- Герек туш, зун фахрачийрихъ инанмиш инсан туш, къари. Санизни вун фидач, рушан жигъизар гъазура! Живер къвадалди Шагъмурадаз мехъериз кІанзава, - лагъана Дагълара.

Хзандин кІвализ яд хъваз атай Ципезан кхун хъана, ам цІийи хабар гваз чІехи вахан патав хъфена.

7.

Муграгъ дареда зулун цІиг ва ригъ варцар, чпиз хас тирвал, ракъар авайбур

хъана. Чим варз алукуайла, дагълар, яйлахар лацу хъана, къе - пака жив хуьруьвни агакъда. Инсанрик тади акатна: хъуьтІуьн эхиримжи гъазурвилер аквазва. Къаяр акъатайла, живер къвайила, регъверни ацукъда, рекъерни агал жеда.

Медресада мекъизва. Сухтаяр, набататрин дувулрикай хкуднавай яру, махъ ва хъипи рангар янавай кІуртар алаз, ацукънава. Агъмад-эфендидин къуьнерихъ кавал гала, ам гагъ ацукъиз, гагъ къарагъиз, Къафкъаздин халкъарин тарихдикай рахазва:

- Алпанрин къилин шегъерра: Бардадани Бакуда, Къвепелени Худата, Шемахдани ЧІурал шегъерда... гурлу базарар жедай... Анриз къуд патай савдагарар, муштерияр, девришар, мазанар... кІватІ жедай.

- Эфенди, абур гилани авай шегъерар яни? - жузува Самбура.

- Эхъ, садбур чапхунчийри чукІурна, садбурун тІварар дегишарна, садбурни гъа авайвал гилани амазма...

- Эфенди, а вакІан рухвайри чаз акъван зиянар вучиз гузвай? – жузуна маса тІе-лебиди.

Сухтайрик хъуьруьн акатна.

- Харчи гафар рахамир, гада, -- муаллимдин къайда лагъана Султалиди.

- Чапхунчийриз харчи гафар анихъ амукуьрай, халис сеперар лайихлу я, -- Самбур викІегъдаказ юлдашриз килигна. -- А инсаф атІай ксари чи хуьреринни шегъеррин къван-къванцел тазвач! Эфенди, абуруз чавай вуч кІанзава?!

- Вири дявеяр, балаяр, чилин патахъай я. Чи, алпанрин, чилерни мублагъбур я... Паталай къвезвай чапхунчийри: персери, арабри, мугъулри, туьркери... чи чилер къазва, чун чпин диндиз элкъуьрзава, азадвал къакъудзава, лукІвиле твазва...

- Эфенди, виликдай чи бубайрин дин гъихътинди тир?! -- са шумуд сухтади са сивяй хабар къуна.

- Мажуси дин.

- Ам гъихътин дин тир?

- Дегъ заманайра чи ата бубайри ракъиниз, вацраз, цџуз ва жуъреба-жуъре гъуцариз-алагъриз ибадат ийизвай.

- Чаз гъуцар гзаф авайни, муаллим?

- Эхъ, абурун тІварар квезни чизва. Месела, ракъинин гъуц Атар тир, цин гъуц Тавар тир, чилин гъуц Ген тир, чІмелвилин гъуц Гудул тир, ялаврин гъуц Гугу тир, -- сухтайрик хъуъруън акатна: абурун рикІел чеб аял чІавуз, ялаврал элкъвез, "Чала-Гугу!" лугъуз, къугъвадайвал хтана. -- Зиянар гудай гъуц Ардавул тир... Алпаб пис крарин гъуц тир...

Вичин суъгъбет сухтайриз хуш жезвайди акурла, эфендиди давамарна:

- Дуъньяда, чи чІехи бубайрин фикирдалди, сад-садаз акси къве къуват ава: хъсанвални писвал. И къве къуватдин арада датІана женг, дяве, бягъс физва. Хъсан крарин терефдал алай гъуцари инсанриз куъмек гузва, пис крарин терефдал алай гъуцари инсанриз зарар гузва. Гъавиляй лезгийри, чан Атар, чан Тавар, чан Ген, чан Гудул... лугъуз, чпиз гъуцаривай регъятвилер, къулайвилер ва маса хъсанвилер тІалабзава. Гъавиляй чи хуърерин, шегъеррин ва инсанрин тІварарни рагъ, варз ва цІай гафар квайбур я, мисалар квезни чизва.

- Муграгъ! -- гъарайна Пеленга.

- ЦІахур!!! -- Самбур кІвачел акъалтна.

- ЦІийиварз, -- явашдаказ лагъана Къумрала.

- Дуъз, -- эфендидиз сухтайри гъайи мисалар хуш хъана. -- Чи инсанрин байухда мажуси диндин аллагъар -- гъуцар, суварар ва адетар ама, гзафбуру абурал амал хъийизма... Мусурман динни къунва, мажуси диндин истемишунарни тамамарзава... Какахънава... Чи хуъруън къилихъ галай Гъуцарсувукай гила Шалбуз дагъ хъанва: ам мажуси гъуцарин рикІ алай, абур кІватІ жедай мескен тир; гила анаг мусурман шейхеринни пІирерин мескен я, лугъузва, адал Арабистандай атай Бурзи шейхдин тІварни эхцигнава... Виликдай фекъийри чи инсанриз Гъуцарсувуз фин къадагъа ийизвай, амма куъгъне дин гумай инсанар физ хъана. Абурун ви лик пад къаз тахъайла, сувун тІвар дегишарна... Тебиат дегиш жезвай хъиз, инсанарни, динарни... дегиш жезва, рухвар.

Султалидиз я муаллимдин суьгьбетдин, я юлдашрин рахунрин ванер кьвезвач - ам вичин гьамлу фикиррик ква: вилерикай Къемер карагзава... Руш вичиз кьисмет жедай рехъ жагъуриз алахъзава... Къемеран жаваб гуьлемишзава...

Дагълара вичин руш Шагьмурадаз гунн меслят хьайидалай гуьгьуьниз Агьмад-эфенди сухтайрин рикIиз къана, и кар эфендидини гьиссзава. Фадлай вичин рикIик квай суал Самбура эхир кье муаллимдив вугана:

- Эфенди, вун ви хци, Дагълара, авур кардиз гьикI килигзава? Шариатда руш гужуналди такIандаз це лагъанвани?!

Медресада лал къена. Сухтайри кьилер агъузнава, Султалидин чиниз яр акъатнава, виридан нефесар дар хьанва. Эфенди инихъ-анихъ килигзава ва кутугай жавабдихъ кьекъвезва.

- Зи хва Дагълара дуьз кар авунач, шариатда руш гужуналди такIандаз це лагъанвач, -- ухът аладарна. -- Бубадиз вичин руш вичиз лазим яз акур касдиз гудай ихтияр ава, руш некаягдай ихтиярни гьадав гва.

- Я чан эфенди, бес чаз акваз-акваз кье жегьил инсан бахтсуз жезва, -- Самбур кьарагъна, эрчи гьилни яргъи авуна, Агьмад-эфендидин вилик фена. -- Бес вавай ви хциз ахътин кар мийир лугъуз хьаначни?!

Са легъеда муаллимдинни сухтадин вилер вилера акIана: муаллим кIеве гьатна, сухта эрклу хьана. Вичиз хци яб тагайди хиве кьун тавун патал, эфендиди лагъана:

- Дагълар вичин кIвалин-къан, хзандин кьил я, чунни фадлай чара я, кьилди-- кьилди аваданра яшамиш жезва... Завай адал чин гьалдиз хьанач, балаяр...

Гьа инал сухтайри чпин эфендидик кутунвай умуд хкатна, абур Султалидиз куьмек гуз кIвачин хьана. Султали вични, садан куьмекни галачиз, Къемер гваз катдай фикирдал атана: руша гьакI ая лугъузва.

Эфендидиз сухтайрин вилерай вичиз гуььрмет амачирди, абурун рикI вичикай хайиди аквазва, амма Султалидизни Къемераз куьмек жезвач: "Куь эфендидин сарар акъатнава, кьуьзуь хьанва, -- фикирзава ада. -- Заз хайи хци яб гузмач, я завай жемятдиз ам масани гуз жезвач... Вичи гужуналди, чи гафунал гаф эцигна, вичиз арцахвидин руш гьана, вичин руш ам ашукъ хьанвайдаз гуз кIанзавач..."

Чпиз мекъизва, лагъана, сухтаяр, эфендидивай ихтияр къачуна, адетдиндалай фад чкІана.

- Самбур, вун къе заз герек жеда, -- сирлудаказ кушкушна Султалиди. - Гьуъжредай санизни экъечІмир.

Самбура къил эяна: Султалиди адаз фцекъра къаб алаз вичинни Къемеран гьакъиндай са вуч ятІани лагъанай, бегъем гъавурда акъуначтІани, Самбур дуст патал чанни гуз гъазур я.

Султали, рикІик къалабулук ва кІвачерик звар кваз, кІвализ хтана. Чилик канабдин рух квай аскІан кІвале мекъи я, къула купІарин зайиф цІай, гум ацалтна, кузва. Бубани диде, къуьнерихъ куьгъне кІуртар галаз, ацукънава. Гададин салам къуна, Кисая жузуна:

- Фу недани, чан хва?

- ГайитІа, диде, неда, - гъилер чуьхвена, Султали атана, бубадин къаншарда ацукъна.

- Вак вуч къалабулук ква? - Шагъабудин дикъетдивди хцин вилериз килигна.

- Мекъизвай... Чукурна хтайди я, белки, гъавиляй нефес дар хъанватІа, - нисини фу тІуьна, винелай накъ авур хинкІардин шурпа хъвана, Султали мад куьчедиз эхкъечІна.

- Гъич чи баладин рикІиз сабур авач, - лагъана Кисая.

- Адан чкадал, къари, гъар са кас гъакІ жедай, - Шагъабудина къил галтадна.

-Бес Чупуранни Дагъларан хаинвал, халкъдин адетрал амал тавун гъуцари эхдани?! – Кисая вилер къавуз яна, на лугъуди, адаз вир гъуцар аквазва. - Я къужа, белки, абур чеб ардавулар ятІа? ТуширтІа, адетдин инсандин рикІе са тІимил къванни инсаф кІандачни?! Я чан Ракъар, я чан Варцар! Куьне къванни са куьмек ая! – ялварна папа.

Султали тади кваз гагъ Латарин, гагъ Къулладин булахран рекъерал фена, адаз санайни Къемер акунач: кварар къуьнуьхъ галай дишегълийрин арада жегъилдин рикІиз чими инсан авачир. "Бес за ам гъикІ аквада? Чар кхъена, Шагъни ракъурда... Къемер акваз тахъайтІа, чар Ципезанав вугурай". Султали кІвализ хтана, чар

кхъиз ацукъна. Са арадилай жегъилди вичи кхъенвай гафар кӀел хъувуна: "Къемер, эгер вун рази ятӀа, ша, чун Яргундал катин, ана чун Серкер имидин кӀвале яшамии жеда. Къе, йифен къулариз, экъечӀ, за вун гуьзлемиида. БалкӀанар Вегърен тӀулал гъазур жеда. Султали." КӀуфук хъуьруьн акатна: "Пис туш... Чар Дагъларан гъиле гъатайтӀа, вучда?" Алпан гъарфарал кхъидани? Эхъ", - Султалиди чар цӀийи кӀилелай алпан гъарфаралди кхъин хъувуна.

- Диде, чи руш гынава? - жузуна Султалиди.

- И вилик квай къуншидин гамунихъ гала, куьмек гуз фенвайди я, - гъавурда туна дидеди. - Герек хъанвайни?

- Ваъ, гъакӀ хабар къурди я, акван тийиз хъайила, - Султали куьчедал экъечӀна. КӀегъебар къугъвазвай гъвечӀи гадайрикай сад ракъурна, къуншидин кӀвалай Шагъни акъудна.

- Тха, вуч хъана? - Шагъни стхадин вилик, къил агъузана, акъвазна.

- Садазни чуькъ тавуна, руш, и чар Ципезанав гице, ада Къемерав вугурай, - явашдаказ лагъана, Султалиди вахан гъиле къуд къатнавай чар туна. - Килиг, маса са касдивни вугумир гъа! - рикӀивай тагъкимна. - Я садазни, чи кӀвалевайбурузни, са гафни лугъумир!

- Хъуй, чан тха, - Шагъни къулухъ элкъвена, Дагъларан кӀвалер галайвалди фе-на.

Султали вахан гуьгъуьниз килигна, са арадилай экъвена хтана, куьче алцумиз эгечӀна. Декъикъаяр алатзавай, амма Шагъни хтана ахкъатзавачир. Султалидин рикӀи рикӀи незва: "Яраб Ципезан кӀвале авачтӀа? Белки, Дагълар дуьшуьш хъанатӀа... Чар бубадин гъиле гъатайтӀа вучда? Адавай алпан кхъинар кӀел же-датӀа? Бес Агъмад-эфендиди чаз, сухтайриз, чирай къадим кхъинар вичин хциз чирначни? -- жегъилдик кичӀ акатна. -- Белки, чизвачтӀа... Дагълар илимдар инсан тир, гила ам илимдилай вичин майишатдал гзаф машгъул жезва, -- вичиз сабур гана. -- Са затӀни жеч: Аллагъ чӀехи я, регъим пара".

Шагъни хтана. Стхади хабар къадалди, ада къил эляна, пӀузарикай "вугана" гаф хкудна. Султалиди рикӀи и декъикъадилай цӀийикӀа кӀвалахиз башламишна: шад-ни хъана, къалабулухни акатна. Са гъвечӀи чар ракъурна, Султалиди вичин хивез

са зурба месэла гьялун къачунвай. И месэла гьялуни карда адаз авайдини анжах са куьмек, гьамни патал хуьруьнви Самбур тир.

- Герек хьайитІа, зун гьуьжреда жеда, - лагьана, вилералди вахаз сир хуьн тагькимна, Султали гьяркъуь камаралди жуьмя мискІиндихъ фена.

Чар кІелайла, Къемеран чиниз иви хьичинна, рикІи гурп-гурп авуна, хурун къул гатаз башламашна. «Аферин, зи Султали, за лагьайвал ийизва. Чаз масса рехъ авач», - фикирна Къемера. Вахан гьал акурла, Ципезана жузуна:

- Вах, Султалиди вуч кхьенва?

Къемер, фикир Султалидикай ийиз, япариз са ванни текъвез, Ципезаназ килиг-зава, адай са гафни акъатзавач.

- Я вах, вахъ вуч хьанва? Султалиди вуч кхьенва?

- Са затІни, я руш, - Къемера гьвечІи вахал сир ихтибарнач.

- Вуна зун... - Ципезаназ кІамаз хьана.

- Ваъ, я чан вах, -- Къемер хиялдай мад Султалидихъ галаз рахазва: "Вуна вуч лагьайтІани, за кьилиз акъудда, зи кард! Гваз ката жуван лиф... Зун азад инсан я, ягьийри къефесда тунва... Чупуран гьиле гьатдалди зун Чехи вацІун рагьул лепейри уьдмишрай... Ваъ, за жуван чандиз къастдач, ам усалвал я, зун жуван ярдихъ галаз катда, са къулай чкадал бинелу жеда: хзан кутада, аялар хада, абуруз лайлаяр яда! Азад инсан яз яшамиш жеда!

- Я вах, вахъ вуч хьанва? -- мад жузуна Ципезана.

- Зи рикІ кьеняй акъатзава, -- Къемера хурал гьил эцигна, -- ша, килиг, -- Ципезана вахан хурал гьил эцигна. -- Эцязавани?!

- Секин хьухъ, я чан вах, -- Ципезаназ кичІе хьана: "Ихьтиндаз эсер яда гьа!" -- Ша, чна са къулгьу кІелин, --ада дуьадин чІалар лугьуз башламишна.

- Зун азад къуш я, вах. Азад къуш цава жедайди я. Заз цав герек я,-- гьилер хкажна, хьверна, Къемера лагьана: -- А дуьа, чан вах, вуна пака кІела, белки, зазни Султалидиз куьмек хьайитІа.

Султалини Самбур кицини галаз кимин кьурук атана. Хуьр ширин ахварал ала, кьуд пад секинзава. Дагьларихъай аяз кьезва, цав алахънава, гьетери, гьвечи-гьвечи варцари хьиз, кьатидаказ ишигь гузва.

Жегьилрин вилер Дагьларан квалерин варцел ала. Рачи-рачар ва Кватикватар, йифен вахт кьалурзавай гьетер, цавун юкьвалай алатзава... «Гила Кьемер экьечда», - Султалидин рикий гьа и фикир феи легзеда варарин зайиф ван акъатна, куьчедал са итим экьечина. Вилик физ гьазур хьайи жегьилар кьа хьана амукьна: "Дагьлар ята?!" - фикирна жегьилри. Гьилик квай багьлама акурла, Султалиди ам бубадин бармак ва чухва алукинавай, юкьва гапур кутуннавай Кьемер тирди кьатана. Рикик теспачавални шадвал акатна, ада рушал чукурна, гьил кьуна, "ша" лагьана, кьеледин кьиблепатан варарихъ тухвана. Абурун гуьгьуьна Самбура ва Шагьабудинан кицини чукурна.

- Вар ахъая! – лагьана Султалиди кьаравулдиз.
- Куьн гьиниз? - гьарайна варарал алайда.
- Менуьгьар кьаз, - жаваб гана Султалиди.
- Куьн кьдурмиш хьанвани?! – нарази ванцихъ галаз чехи варарни ахъа хьана. Вегьрен тулав агакьайла, Султалиди уьфт яна.
- Зун инал ала, - базардиз кьведай балклар ва девеяр хьиядай тевледин виликай Базуклаян ван акъатна.

Самбурани Базуклая тадиз пураррин чулар тарамарна, Кьемерни Султали вилик амаз чинеба гьазурнавай Дагьларанни Шагьабудинан балкларал акьадарна.

- Куьн чаз еке куьмек хьана, стхаяр, - лагьана Султалиди. – Менуьгьар чна маса сеферда кьада, и кици хуьруьз хутах. Куьн пара кьадар сагьрай!
- Квез хьсан рехъ хьуй! Бахтлу хьурай! - сухтайри ашукьал-машукь хьанвай ва риклера михьи кьастар авай жегьилар рекье туна.
- Гила чун варарай гьики хьфида? - жузуна Базуклая.
- Икьван фад гьуьрчяй хтун дуьз жезвач, ситха. Ша, чун пакамалди и тевледа акьвазин, - теклифна Самбура.

Векьер, самар авай тунара кьаткай жегьилар ширин ахварал фена ва рагъ акьурла ахварай аватна. Регверин булахдал чинар чуьхвена, винелди хквезвайла, абуруз балкIанрал алай са десте яракьлу игитар акуна.

- Самбур! Им вуч аламат я?! - БазукIая Агъа Сепиндила хуьруьхъди хкаж жезвай игитар ва абурун юкьва авай Къемерни Султали кьалурна.

- Жеч!

- Я, гьабур я!

Къведани тикдай винелди чукурна.

- Султали, вуч хьана? - ярагъал аламаз жузуна Самбура.

- Агъа кьаравулкьеледал кьуна, - вичелни Къемерал къведай лянет гьиссзавай Султалиди кьил хура туна. - Вири кIвалахар чIур хьана, стхаяр.

Къемера бармак вилера тунва, адал санихъни гьич вилни язавач.

Чпи чIугур зегьметар гъавая фейиди чир хъайила, сухтайрин кефиярни хана, абур михьиз перт хьана.

- Бес гила вучда?! - куьмексудаказ жузуна Самбура.

Султаллиди кьил хкажна, лагъана:

- Са рехъ акьудда. Итим садра хазва, садра рекьизва. За садазни гардан кIирдач!- Ахпа са вил Къемераз яна, алава хъувуна: - Чна!

- Чна са рехъ акьудда! – тикрарна Къемера.

- Дуьз! – Самбураз катиз кIан хъайи гадани руш руьгьдай ават тавун хуш хьана. – Аферин!

- Чун азад инсанар я! - лагъана Къемера виридаз ван къведайвал. – Чи кьисмет чна гьялда. Чаз кIанивал!

- Аферин, Къемер вах! – лагъана БазукIая.

Тахсиркарар эмирдин кIвалерин вилик хкана, душтагъда туна. Ихътин вакъиа – чарадан лишан квай руш чуьнуьхун, ам гваз катун – Муграгъа мукьва девирра хъайи кар тушир. Куьчедал инсанар кIватI хьана: абуру хуьрай катиз кIан хъайи жегьилриз Тартади гьихътин жаза гудатIа гуьзлемишзава. Нуькерри эверна, майдандал Султалидинни Къемеран бубаяр ва кавха Шагьмурад атана. Дагъларни Шагьабудин, кьилер хура туна, эмирдин идарадиз гьахьна. Тахсиркаррин ди-

дейривай кІвалаяй экъечІиз хъанач: абурал чеб жемятдиз къалурдай чинар ала-мачир, хажалатди къуна, эмирдин къарар гуъзлемишиз, гъилер тІушуниз, къефесда авай къушар хъиз, амай.

Муграгъвиар къалин суьгъбетрик ква. Абуру къисайрик квай Лейлини Межлум, Ислини Керем рикІел хкана, лугъузва: "Чеб чпел ашукъ хъанвай жегъилрин вилик пад къун еке гунагъ я. Ихътин чеб чпиз вафалу, чеб чпиз лайихлу жегъилар, Къемерни Султали, чи шегъерда хъун дамахдай кар я, абуруз са жазани гун герек туш". Жегъилрин тереф хуъзвайбур уъздена я, амма диндин векилриз маса фикир ава: шариатдиз кІур гайи жегъилриз чІехи жаза гун лазим я, лугъузва абуру.

Эмирдин кІвалерин вилик квай дар майдан, куъчеяр инсанрай ацІанва... Абур къве чкадал пай хъанва: садбуру Къемерни Султали дустагъдай ахкъудун ва абуруз мехъердай ихтияр гун истемишзава; муькуьбуру, акси яз, жаза гун ва къастунал кІеви жегъил гада суьргуьндиз акъудун лазим тирди тестикъарзава. Гзаф муграгъвийрин бейнида гъеле Алпан девирдин азадвал, барабарвал ва ачухвал, асирривай квадар тежедай ва гъакъван къиметлу ирс, ама. Мусурман диндин таъсирдик акатнавай инсанар шариатдин къанунрал амал ийиз алахъзава..

Самсамрин Тарта, пагъливандин буй авай, къумрал якІарин яшлу итим, къилел эмирдин таж алаз, чиник серинвал кваз атана, тахтуна ацукъна. ЧІехи кІвал магъалрин ва шегъердин вилик-къилик квай инсанрай ацІанва. Эмирдиз вичин куьмекчияр: имам Агъмад-эфенди, кавха Шагъмурад, картар аквазва... Къе Тартади Муграгъ магъалдин ва шегъердин къазивилин везифаярни тамамарзава. КІватІ хъанвайбур, къве-къвед, пуд-пуд хъана, кушкушдалди рахазва. Гъилин ишара авуна, Самсамрин Тартади кІвале авай ванер акъвазарна, яцІу ванцелди башламишна:

- Гъуьрметлу имам, кавха, картар! Къе куьн икІ тади кваз межлисдиз кІватІунин себеб, - эмир инихъ-анихъ килигна, - чи магъалда муькъвара тахъай хътин агъвалат я: Шагъабудинан хва Султалиди Дагъларан руш Къемер, чи кавха Шагъмурдан лишанлу, гваз катна. Тахсиркарар агъа къаравулкъеледал къуна, хуьруьз хканва...

- За зи гурцџул рекьйда! - Дагъларан гъил юкъва авай гапурдал фена. --Ам зав гехце!

- Чна ваз ахътин ихтияр гузвач! - гъарай гана эмирди бедлам хъанвай бубадиз. - Жаза чна атџуда!

- Зи гадади, гъурметлу эмир, хуьруьн адет тирвал, Сувун тџула яйнахрик вичин ярвиле хкъгъай руш адан бубади гужуналди кавхадиз гана, - вичел нубат атайла, лагъана Шагъабудина. - Жегъилар катуниз мажбур хъана: абуруз чпиз чеб кџанзава. Им сад. Къвед лагъайди, руш вич элячџна фейиди я, ам чуьнуьхай касс авач. Жегъилрин са тахсирни авач, абур гъахъ я!

- Абур къведни тукџуна кџанзава! - Дагълара сас регъвена.

Шагъабудинан къуьнер къудгун хъана, чиниз яр акъатна, амма ада вич хвена, жаваб ганач - Дагъларан дерт гзаф тир.

- Вуна вуч лугъуда, жанаби имам? - эмир Агъмад-эфендидихъ элкъвена.

- И агъвалат, рухваяр, зи рикџиз гзаф туькъуьл я: чун вичикай рахазвай руш зи хтул я. Ятџани чун гъакъикъатдиз муьква хъана, гъахъ паталди рахана кџанда... Гъакъикъат ихътинди я: чна жегъилар ихътин кутуг тавур кар авуниз мажбурна, - атџуз-атџуз лагъана Агъмад-эфендиди.

- Чна - ни?! - туьнтдаказ жузуна эмирди.

- Зи хва Дагълара, чи кавхади, вуна, гъурметлу эмир, инал алай за, -гъисабна имамди.

- Зи тџвар къамир, - кавхадиз хъел атана.

Дагълар бубадиз чап-чап килигна, амни нарази яз амукъна.

Эмирдин дуванханада къал-макъал гъатна.

- Зи фикирдалди, жегъилриз эвлемиш жедай ихтияр гана кџанда, -- куьтягъна Агъмад-эфендиди.

- Садрани! -- мад гъарайна Дагълара.

Картарни къве чкадал пай хъана: садбуру жегъилриз жаза гун, муькуьбуру жаза тагун тџалабна.

Кавха Шагъмурадавай вичин фикир лугъуз жезвач: ам хъиле тџушунзава, чупур чин михъиз лекъвер-лекъвер хъанва, вилериз иви хъичиннава, зурзун акатнавай

гъилер юкъвавай чІулуникай куърс хъанвай гапурдал физва. "За абуруз чирда, за абурун вилерай и кар хкида, -- фикирда Къемерни Султали аваз, вичи-вичик гъе-лягъар къазва намусдик хуькуър хъанвай кавхади. -- Гила за ам гъайитІа, инсанар зал хъуредачни? Лишанар элкъурдани? Ваъ, гъида! Лам хъиз, йикъа садра къирмажрай акъудиз, кицІ хъиз, ракІарихъ кутІунда... ГъакІ чан акъатрай!"

Картарин теклифриз яб гана, эмирди нуькерриз буйругъ гана:

- Тахсиркара иниз гъваш!

Межлисдин вилик атана, сифте Султали, ахпа Къемер акъвазна. Жегъилрин вилера я кичІевал, я къалабулух авач, на лугъуди, абурук са тахсирни квач. Абурун такабурлу суйри эмирдик хъел кутуна, ада яцІу ванцелди, кІвалин къавар алат-дайвал, лагъана:

- Муграгъви Шагъабудинан хва Султали ва муграгъви Дагъларан руш Къемер, диде-бубадин гъалалвал авачиз катуналди, шариат чІуруналди куьне еке тахсир-карвал авуна! Султали, вуна гваз катай руш кавха Шагъмурадан лишанлу я. И кардалди вуна ви хивиз мадни еке гунагъ къачуна! Ваз еке жаза къевезва!

Вичиз гаф гудалди эхиз тахъана, Султалиди, далудихъ кутІуннавай гъилер юзурна, къуьнер хкажна, хур виликди экъисна, лагъана:

- Гъуьрметлу Муграгъ магъалдин эмир! - ахпа межлиса вил къекъуьрна. - Гъуьрметлу картар ва бубаяр! Чи хиве, анжах са тахсир ава: - са вил Къемераз яна, - чавай диде-бубайрин гъалалвал къачуз хъанач... Абуру чаз багъишрай... Захъ галаз катиз гъазур хъайи руш сифте зи лишанлу я: халкъдин адет тирвал, ам за гатфариз яйнахрик жуван ярвиле хкъанай, ада вичини разивал ганай... Къемер зи яр я, ам зи свасни жеда!

- Лал хъухъ! - гъарай акъатна Шагъмурадай. Ам, гапур акъудна, Султалидал тепилмиш хъана, амма вахтунда амаз нуькерри хкъуна, секинар хъувуна.

- Султалиди дуьз лугъузва! - межлисдин вилик Къемер экъечІна. – Зун элячІна жуваз кІанидахъ галаз фена. - Дагъларан гъутар агаж хъана, амма адавай са гъерекатни ийиз хъанач - патав къуватлу нуькерар акъвазнавай. - Чна чун, къилел ханар алачир, азад инсанар, уьздена, я лугъузва, Муграгъ магъални азад магъал я. А

азадвал гъинава? Бес а азадвал чаз, жегъилриз, талукъ тушни, я эмир?! Вучиз бу-бади зун гужуналди такІандаз гузвайди я?! Зун лукІ яни?!

Къуд пата лал къена - садаини са жавабни акъатзавач. "Садрани зун икъван кЕеве гъатайди туш, - фикирзава Тартади. - И кавхадин тІвар за Дагълараз вучиз къунай?!"

- Ягъсуз, лал хъухъ! - гъарайна Дагълара, анжах адавай, къил хкажна, жемьтдиз килигиз жезвач: вичин тахсир къатІузва.

- Лал жедач! Рекъиз квевай зун жеда, эмир, амма муьтІуьгъариз - ваъ. Куьн и дагъларин азад рухваря ятІа, зун чи пак Гъуцарсувай авахъзавай Ирид булахрин яд хъвазвай азад руш - игит я! -- са кам вилик къачуна, эрчІи гъил цавуз хкажна, вичин фикир манидалди давамарна:

*Куьн икІ вучиз алахънава,
Зун зинданда тваз, хахаяр?!
ТакІандаз фин вуч зулум я?!
Зун кІанидаз це, залумар!*

- Аферин, мазан Къемер! - гъарайна са шумуд касди. - Эмир, и жегъилриз са жазани къвезвач!

Къемера манидалди тестикъарна:

*Муграгъжуван руш я зун,
Азад сувун къуш я зун,
Гатфар ракъин зар я зун,
Султалидин яр я зун!*

Къемеран чІалари эмир ва межлисдин иштиракчияр са легъзеда фикирдик ку-туна, ахпа мад гъар сад вичин теклифар гуз эгечІна. Са тайин къарар къабулиз жезвач.

И вахтунда эмирдин кІвалерин гъаят, вилик квай куьчечяр инсанрай суха-сух ацІана. Абуру тахсиркарриз гайи жаза малумарун гуьзлемишзава.

Эхир зурба кІвалерин къвед лагъай мертебадин айвандик Тарта экъечІна. Жемьтди вичин эмир шад гъараяр авуналди, алхишдин гафар лугъуналди ва капар ягъуналди къаршиламишна.

- Муграгъар! - кве гьилни хкажна, башламишна эмирди: - Чна чи азадвал хьиз, чи ахлакъдин, намусдин михъивални хвена кІанда. Угъривал, къачагъвал, гъашервал -- ибур чи бубайри дегъ заманайрилай инихъ негънавай, негъзавай крар я. Абуруз чнани рехъ гудач! - инсанри эмирдин фикир чпин "дуъз я", "рехъ гудач" ва маса гафаралди тестикъарна. - Чи ватанэгълийрин, Шагъабудинанни Дагъларан, гададини руша, Султалидини Къемера, лап чІуру кар авуна, - эмирдин жегъилрин тахсир квекай ибарат ятІа ачухарна. - Магълдин картарихъ галаз меслят авуна, тахсиркар жегъилриз за ихътин жаза гузва! -- гъаятда ва куъчейра, яд иличай хьиз, секин хъана. -- Султали Муъшкуър магълдин Дангу хуъруъз уьмуърлух суьргуьн ийида! -- инсанрай агъ акъатна, Султалидин вах, мукъва дищегълияр, угъуяр акъатиз, шехъна, гзафбуру Султалидин язухар чІугуна. -- Квез чизва: чаз Дангу хуъруън кавхадихъ галаз икърар ава, са хуъруън тахсиркарар маса хуъруъз акъуддай икърар... Къемераз чна кІвалин душтагъ атІузва. Рушан къисмет гъялун вичин бубадин ихтияр я!

Инсанар эмирдин къарардилаь нарази яз амукъна: еке угъривилер авур итимар ада къвед-пуд йисан суьргуьндиз акъуднай, вичиз кІанзавай ва вич кІанзавай руш гваз катиз кІан хъайи жегъил уьмуърлух кІваливай-хуъруъвай къакъудна. Икъван инсафсуз къарар ада, белки, Шагъурадани Дагъларан хатурдай къабулна.

Жемят, къалин суьгъбетрик кваз, чпин магълейрихъ ва кимерихъ чихкІизва. Кве яракълу нуькерди Къемер кІвализ рекъе хутвазва: рушаз са касни аквазвач, къил тикдаказ къунва -- ада вичик са тахсирни квачирди гъисабзава. Жегъилар, цар гана, Къемеран гуьгъуьна аваз физва, рушари адан гъилерикай къунва, адаз виридаз ван къведайвал лугъузва: "Аферин, чан вах! Вун чаз виридаз чешне я! Са фикирни мийир, чун ви патал ала!" Къемер кІвализ рахкъурна, са десте жегъилар Дагълара чукурдалди гъаятдал акъвазна.

9.

Эмирди Султали душтагъда туна: ам пака нуькерри Муъшкуър магълдиз суьргуьндиз тухуда. Шагъабудинан хзан, вилера еке хажалат аваз, кІвализ хквезва. Абурун гуьгъуьна мукъва-къилияр ва къуншиярни ава.

- А Дангухуър гъина авай чка я, я итим?! -- хабар къазва Кисая гъуьлуьвай.

- Акъван яргъа авай чка туш... Яргундилай гъуьлуьхъди фейила, Муграгърин къишлахрин, Маркъудхуьруьн патав, Дангу паласада авай хуьр я, къари. Мублагъ чка я... Заз ван хъайивал, анин кавхани Аллагъ рикел алай инсан я.

- ГъакI къванни хъуй, чан гъуцар! -- Кисая къил хкажна, вилер рагъул цифери къунвай цавал алаз, ялварзава. -- Зи бала уьмуьрлух суьргуьндиз акъудна кIвал чIур хъайи Тартади, -- угъуяр акъатна, шехъна.

- Ван акъудмир, къари, накъвари чи дердиниз куьмекдач, -- Шагъабудина къайгъударвилелди папан къуьнел гъил эцигна, ам вичив агудна, кIвализ хутахна. Гуьрцелдилай къениз гъахъун кумазни Кисаяй гъарай акъатна:

- Султали амачир кIавале зи рикI акъатда-а!!! -- шехъиз-шехъиз, гъилерни хкажна кIвале са квехъ ятIани къекъез башламишна. -- Я чан стха амачир вах! - лагъана, рушан хурудиз гъахъна, рикI къекъягъиз шехъна.

Шагънидаيني къагъарар акъатна. Миресрин ва къуншийрин папарни атана абурук кIана. КIвалин юкъвал итим текъей йикъ башламиш хъана.

- Бес я! -- Шагъабудиназ, гъарай гана, дишегълияр секинариз кIан хъана, амма вичин ван къагъар галаз акъатна, вилерал накъвар пайда хъана. Адавай жемьтдин вилик вич хуьз хъанай, кIвале, хзан ва мукъва-къилияр алай чкадал, хъанач: вилерилай алахъай накъвар рехи чуруда акIана.

Къил хкажайла, Шагъабудиназ ракIара акъвазнавай сухтаяр, вичин хцин дустар Самбурни БазукIай, акуна. Абурун арада Дагъларбеган стхадин хва Пеленгни авай.

- Шагъабудин халу, чна Султалидихъ галаз алакъаяр хуьда, -- хажалат квай ванцелди лагъана Самбура.

-- Чна квезни ина куьмекар гуда, - Хиве къуна Пеленга.

- Куьн пара къадар сагърай, рухваяр, -- кIвалин иесидин рикIиз регъят хъана. -- Зун квехъ инанмиш я.

Итимар рахаз акурла, дишегълиярни секин хъана.

- Вун чи кIвализ атайдакай хабар хъайитIа, имидиз хъел къведа гъа, -- лагъана Шагъабудина Пеленгаз.

- Имидиз зун Султалидин дуст тирди, адан терефдал алайди фадлай чизва, -- жуърэтлудаказ жаваб гана Пеленга. -- За Дагълар имидивай жегъилриз кІанивал авун тІалабай тир. Ада Агъмад бубадизни яб ганач.

- Чан эмедин, вунни чаз чи хва къван багъа я, -- лагъана вилерилай накъвар авахъзамай Кисая. -- Куън пудни чаз рухваяр я, куън пудни Аллагъди хуъй!

Шагъни вилерин кІаникай Пеленгаз килигзава, адаз дидедин гафар гзаф хуш жезва, чІахар ашдик чІем хъиз, рушан чандик какахъзава. Шагъни инанмиш я: "Эгер Пеленгаз зал эвлемиш жез кІан хъайитІа, адаз садани ваъ лугъудач, я чазни санизни катун герек къведач". Руш вичин къилиз атай фикирдал тажуб хъана: ада сифте яз вичиз Пеленг бегенмиш тирди хиве къунай.

Гъа ихътин фикирдал фадлай Пеленгни алай, амма адавай вичин сир гъеле садални ихтибариз хъанвачир.

- Югъ няни жезвайди я, -- рахунар яваш хъайи арада лагъана Шагъабудина, -- чна Султалидив вугудай затІар гъазурна кІанда, -- вири адаз килигна. -- Сад лагъайди, хзанар, за фургъун кутІунда, жуван хва чкадал къван рекъе твада, -- и гафари дидедин дерт акваз-акваз къезиларна, адан яхун чинал хъвер пайда хъхъана. -- Къвед лагъайди, куъне, дишегълийри, -- Шагъабудин вичин ва миресрин папарин чинриз килигна, -- сав, калар, кинияр авуна кІанда. Къурай як, ниси, шур, чІем, гъуър чахъ ава. Султалидив вугудай къаб-къажах, пек-партални гъазура!

- Лап дуъз фикирзава вуна, мирес, -- рахана яшлу уъзден, -- жуван гададив гатфаралди бес жедай къван суърсет гице. Султали суъргуънда масадахъ муъгътеж тахъурай!

- Хъуй, чан мирес, -- Шагъабудин рази хъана. -- Эгер Султали кІеве акІидай кар хъайитІа, за ам гъавурда твада: Яргундал атана, герек затІар вичин Серкер имидивай къачурай!

- Вуна Серкерни аку гъа, -- тІалабна Кисая.

- Серкер за фидайлани, хкъведайлани аквада, -- хиве къуна гъуълуъ. -- Бес чи рехъ Яргунрин юкъвай фенва эхир! Яргунхуър саки вири муграгъвияр я, це-гице лагъайтІа, Султалидиз са кІваляйни ваъ лугъудач, я кас.

- Чан рухвар, куън са гъвечи ацукъ, за тадиз са хуърек гъазурда, куънени неъ, Султалидизни твах, -- лагъана Кисая. -- Султалиди пакамалай затѠни тѠуънвайди туш, -- язух чѠугуна, кѠил галтадна. Ам килигайла, кѠулак цѠай кумачир. – Вув, гъа и герек арада руъхъверик квай цѠайни хкахънава, - гъайиф чѠугуна.- Чан бала Шагъни, фена, кѠуншидин кѠваляй цѠай гъваш.

- Исятда, диде, - руш кѠваляй экъечи.

Сухтаярни къарагъна. Абур, чеб са арадила хкведа, лагъана, хъфена. Къилихъ магъледиз агакъайла, Пеленга лагъана:

- Гила зун иниз фида, -- къилин ишарадалди Дагъларан кѠвалер къалурна. -- Зун геж хъайитѠа, Султалидиз хуърекни кавал твах. Хъсан мекъизва, -- кѠуънер агажна, зурзунар аладарна.

Пеленг фейила, имидин кѠвале авайди са йикъни шуван тир. Гъил гапурдал алаз, Дагълара хзандин кѠвале камар язавай ва датѠана тикрарзавай:

- Заз бубадин бармак вилера твадай руш хъана ман?! Арцах! А жува хайи гурцѠулдиз инал ша лагъ! За адан вилер акъудда!!!

Суванай, вилерал накъвар алаз, цлавай акъвазнава: ийир-тийир квахъна, адавай санихъни юزاز, гъуълуън гафар ананмишиз жезвач. Дидедин са кѠуънуъвай Къумрал, муъкуъ кѠуънуъвай Ципезан акъвазнава, абуру чѠехи вах авай кѠвалин рак хуъзва -- я буба анихъ, я вах инихъ ракъурзавач. Къулан патав Агъмад буба ацукънава, хва секинариз тахъайла, ада къве гъилни ченедик кутунва.

Пеленг акурла, Дагълар дели хъана:

- Вун зи стхадин ваъ, ШагъатѠан хва я! -- гъарайна. -- Квахъ гъаниз! Ина ви камни тахъуй!

Пеленг алай чкадила чѠарни юзанач.

Агъмад-эфенди къарагъна, яваш-яваш хцин къаншардиз фена.

- Вуна лагъай гафар зазни талукъ я, -- векъидаказ лагъана бубади. -- АкѠятѠа, мад ина зи камни хъижедач!

Са легъзеда бубадиз иви хъиченвай вилерай килигна, са вуч ятѠани фагъумна, Дагълара вичин къене са дам къатѠ хъайиди къатѠана: ам акваз-акваз буш хъана, къулу-къулухъ фена, кварарин къацѠал ацукъ хъана.

- Вун акъваз, -- Пеленгаз вилерин ишарадалди имидихъ гелкъуьн тапшурмишна, Агъмад-эфенди хъфена.

КІвале лал къена.

Суванаяз кичІе хъана: "Яраб идан рикІ тІар хъанатІа? Бейнидиз эсер янатІа? Им юзанни хъийизмач хъи?!"

Къемер вичин кІвале, дили-пехъи хъана, къефесда авай кард хъиз, къекъвезва: куьчедиз физ кІанз, Султали акваз кІанз, вичин рикІевай дерт инсанриз лугъуз кІанз рекъизва. "КІвалин душтагъ жедалди, Чупуран къармахра гъатдалди зун Султалидихъ галаз виш йисан суьргуьндиз фида!... Я чан гъуцар! Зи тахсир вуч я?! Куьне заз са куьмек ая тІун!.. Зун, гъихътин зинданра туртІани, эвел-эхир Султалидиз къисмет жеда! Зи бедендал садан гъилни къведач! Ахътин алчахдин рикІиз за гапур сухда!" -- хурудикай гъвечІи байбут хкудна, адаз туьмер авуна. Ахпа хкунилай чуьнгуьр къачуна, адахъ галаз гъа и легъзейра рикІел атай чІалар лагъана:

Къилихъ галай пешерин шал,

Пешерин шал дуьгуьр хъана.

Зи чандавай дердерикай

Лугъуз, шедай чуьнгуьр хъана...

Манидин ван хъайила, хзандиз шад хъана. Имидин пехъи вилериз, пеле авай хъилен биришриз фикир тагана, Пеленг Къемер авай кІвализ гъахъна.

Къемера гъасятда мани акъвазарна, квахънавай диде жагъай аялди хъиз, шад-даказ лагъана:

- Вун атана -- рагъ атана, чан зи чІехи тха!... Акъван Султалидихъ рикІ кузвай вун вири гъуцари хуьрай! Ана гъикІ хъана? Султалиди вучзава?! Яраб, чан тха, адан эхир гъикІ жедатІа? За ам гъикІ хъайитІани жагъурда! Дуьньядин атІа къилляйни! За адаз жуван лирлида лугъузва: «Икъван ачух дуьнед винел къе чун, къве кас, перишан я». Ваъ, чун гъамиша перишан жедач, чи шад йикъарни алуькъда.

Пеленга вахан суалриз куьруь-куьруь жавабар гана, лагъана:

- Вун секин хъухъ, зани зи дустари Султали, ам гъина аваз хъайитІани, рикІелай ракъурдач.

- Ам рикѠелай ракъур тавун тѠимил я.
- Ваз мад вуч кѠанзава?
- Зунни рикѠелай ракъурмир...
- Вунни рикѠелай ракъурдач, вах.
- Са тѠалабун ава. Султалидиз зи мецелай лагъ:

Сувун тѠула къекъвей рекъер

Къуру я, лагъ, къум акъатиз.

КѠани ярди хабар къуртѠа,

Кузава, лагъ, гум акъатиз!..

- Лугъуда, вах.
- Мад са гаф ама, чан тха: зун я вичиз къисмет жеда, лагъ, я садазни! Алакъ-айтѠа, зун и душтагъдай акъудрай! ТахъайтѠа – за зун акъудда!
- Лугъуда, вах, -- Пеленг кѠваляй экъечѠна. "Вун душтагъдай за акъудда", -- фикирна ада.

Пакамахъ вири хуъруъ Султали суъргуъндиз рекъе туна. Къеледин варарин вилик тѠватѠ хъанвай инсанрик къве кас, Дагъларни Шагъмурад, квачир.

Пуд лагъай къил

СУЛТАЛИДИН СУЪРГУЪН

1.

Чехи вацѠун дере... Къулан вацѠун дере... Тагъиржал вацѠун дере... Са-са дере яваш-яваш алатзава. Арандиз мукъва жердавай лацу дагълар къулухъ галамукъзава, гъава хъуътуъл жезва.

Яргъа балкѠанрал алай яракълу нуъкерар сад фургъундин вилик, муъкуъдини гуъгъуъна ава. Шагъабудина фургъундик квай балкѠанрин жилавар къунва, ара-ара дагъ лугъуз, абур мукъаятдаказ гъалзава. Султалиди рекъе дуъшуъш жезвай дерейра, тепейра ва хуърера вил къекъуързава, амма санални адан фикир желб жезвач, я адаз зулун тѠебиатдин рангари тѠеамни гузвач. Вилериз аквазватѠани, рикѠи къатѠузвач: фикирар Къемеракай, хуъре амай дидедикайни вахакай, вичин гележегдикай...я. "ГъикѠ хъайитѠани за Къемер чуънуъхда...Яраб Пеленга заз ви-

чин имидин руш чуьнуьхиз куьмекдатIа?! Ам зи дуст я. Бес Дагъларан стхадин хвани тушни?! Ада заз хиве къуна къван. Гуьзлемишдани? Гьикъван? Эгер дустари Къемер Дангу хуьруьз агакъар тавуртIа, зун хуьруьз чинеба хьфида ва а кар за къилиз акъудда. Къемера гуьзлемишзава. За ам вил рекъел алаз яргъалди тадач!"

Шагъабудинни вичин туькъуьл фикиррик ква: "Хвена, хвена, агакънавай хва, ам къе-пака эвлемишдай вахт хъанвайла, ам жуваз куьмек жезвайла, гъиляй акъатна... Уьмурлух суьргуьн... Агь, инсаф атIай Тарта! Им Тартади Чупуран хатурдай къабулнавай къарар я... Гъатта Агъмад-эфендиди жегъилриз са жазани гумир, абур чеб-чпиз къисмет жедайвал ая, лагъанай. Валлагъ, мергъяматлу, камаллу инсан я. Вичиз чан аламаз рагъмет хьуй! Хъсан инсанарни дуьньяда ава къван... Мад зи хцел мергъяматлу инсанар гьалт тавуна амукъич... Аллагъ чIехи я, регъим пара... Чун физвай Дангу хуьруьн кавхани хъсан инсан я, лугъузва... Дангу хуьр зи мирес Серкер яшамиш жезвай Яргунриз ва Муграгърин къишлахриз мукъва я. Аниз физ-хтун четин жедач. Гъана жуван хва эвлемишна, динжарда ман... Зунни хзан галаз гъаниз куьч хъайитIа жеда... Гуьгъуьллу суьргуьн?! Ваь, ваь, къуьзуь къилихъди ватан тергун, къураба хъиз, яшамиш хъун герек авач... Халкъари айибарда... Султали гъана динжарна, хва-стхавилин алакъаяр хуьда... Белки, са вахтарилай Муграгъ магъалдин эмирди вичин къарар дегишар хьувуртIа... Умудлу хъана кIанда. Умуд хкатай дагъ чкIида, лугъуда бубайри."

Рекъе авайбур садни рахазвач. Булахрал, кIамарал яд хъваз, ял ягъиз акъвазайлани абурук рахун-луькIуьн квач... Сефил карван ТIагъиржал вацIалай алатна, зурба майданар къунвай Машрав тамув агакъзава. "Гъа Машрав тамун патав вун фейи Яргунар гва", -- лугъузва бубади явашдаказ хциз, Султалиди къил элязава.

Югъ нисинилай алатзава. Ракъинин серин нулар тамари къунвай дуьзенрал ва аскIан темейрал аватзава. Къаф дагъларихъай мекъи гар къвезва. "Им живедин къай я, -- фикирзава Шагъабудина, -- мукъвара жив къвада... Зи баладин хатурдай цIи аранда къуьд къванни мишекъатди хъаначиртIа..."

Чуплах жезвай тамукай хкатна, фургъун Яргун хуьруьн къерехдал акъваз хъана: инал яракълу къаравулар алай. Абуру карван ахтармишна, рехъ ахъайна.

Муграгъвиар хуьруьз гъахъна. Дар куьчяр авай гъвечІи хуьруьн юкьвал накъвадин лангатрикай эцигнавай, пуд метрдин къакъан цлар галай къеле ала.

- Им, Агъмад-эфендиди лагъайвал, Муграгъ, Къала-Куьре ва маса шегъерринни хуьрерин къушунри къибледихъай къевезвай душманрин вилик пад къун патал вад виш йис вилик эцигнавай сенгер я. Сенгердикай къеле, къеледикай ам хуьзвай къушунрин хзанар яшамиш жезвай хуьр хъана.

Шагъабудина фургъун Карвансара тЧвар алай магъледихъ элкъуьрна, са мертебадин кІвалерин вилик акъвазарна, гъаятдихъ элкъвена, гъарайна:

- Я мире-е-с! Серке-е-е-р!

Гъаятдай кицІ элуькъна.

- Гъай-гъай! Вуж я?! -- шуьмягъдин тІваларикай сихдаказ хранвай варцин са хел ахъа хъана, анай юкьван буйдин, къилел чал хъицикъдин кІук шуькІуь бармак алай яшлу итим экъечІна. Ам, эрчІи гъилив кІуртунин бушзавай чапла хел къуна, мугъманриз дикъетдивди килигна. -- Я чан мирес Шагъабудин! Вун яни?! Султалини галани?! Ша, ша! Вири ша, -- иеси балкІанрал алай жегъилриз килигна. -- Виридаз чка ава! Ша!

Серкера ва адан хзанди мугъманар жумартвилелди къабулна: абур атуналди чеб шад тирди лагъана, гъилер, чинар ва кІвачер чуьхуьз туна, яргъалди жузунарна, тІуьн-хъун гана. Гъелбетда, балкІанарни динжариз рикІелай ракъурнач. КІвалин иеси, мукъвал-мукъвал эрчІи гъил юзуриз /чапла гъил жегъил чІавуз къецепатан душманрихъ галаз къиле фейи са женгина хкатнай, гъадалай инихъ адал Чулахъ Серкер тІвар акъалтнава/, датІана рахазва ва хъуьрезва. Багъа мугъманар атунин къилин макъсад чир хъайила, адан чина акваз-акваз хажалатдин биришар гъатна.

- Вуна заз вучиз хабар ганачир?! -- Чулахъ Серкер миресдиз килигна. – Зун Муграгъ шегъердиз хкведай, Тартади ви хциз икъван кІеви жаза гудачир... Тарта-ни зун женгинин юлдашар, дустар я. Им, -- чапла къуьн вилик хкисна,, -- Тарта хуьдайла хкатайди я! -- дамахдивди къейдна ада.

Султалидиз вичин имидинни Муграгърин эмирдин алакъайрикай ва дуствиликай сифте ван къевезва. Жегъилди рикІяй гъайиф чІугуна.

- Заз чизвай, -- тестикъарна Шагъабудина.

- Мад хъайи кар хъана, хажалатар Чугвамир, мирес, -- Серкера Шагъабудиназ сабур гана. -- Пакамахъ чун Дангу хуъруъз фида, анин кавха зи кIеви яр-дуст я: адан тIвар Мегъамед я, амма вирида Мердагъа лугъузва, вучиз лагъайтIа ам гъакъ-ван мерд, гъил ахъа, инсан я. Ви хва, мирес, ана, жуван кIвале авай хъиз, ду-ланмиш жеда. Зани адал мукъвал-мукъвал кьил Чугвада, ам вични имидин патав къведа, -- Султалидиз кьил эяна. -- ГъакI я, чан мирес! -- вичин гафарал жегъил рази тирди тестикъарна.

Пакамахъ муграгъвийар, Чулахъ Серкер кьиле аваз, са шумуд хуъруън къара-вулкъеледилай элячIна, Дангудиз фена. Мегъуън тамун ва емишдин багъларин юкъва авай хуър Султалидиз садлагъана бегенмиш хъана: инсанри секиндаказ чпин салара ва багълара кIвалахзавай, аялар куъчейра къугъвазвай, рушари була-хдилай цурун кварара ва киредин типера аваз яд тухузвай... Карван акъваз хъайила, жегъилдиз чеб кавхадин кIвалерив агакънавайди чир хъана, ам фургъун-да метIерал хкаж хъана, вилик килигна.

Къве мертебадин кIвалерихъ къве юкI къакъан, бине къванцин, вини жергеяр лангатрин пару гала. Ада н юкъвалай, тагъ Чугуна, мегъуън кIарасдин варар ква, абур фургъунар, арабаяр ва лап девеярни гъакъдай къван гъяркъуъбур я. Бирдан Султалидин фикир варцин кьилелай алкIурнавай гъайвандин хилер алай крчари желбна. Муграгъа ва къунши хуърера адаз бязи кIвалерин варарал лиэнар алкIур-на, айванрикай кIарабар, гъайкалар куърсарна акунай. Абур инсанри чпин дара-матар пис ният авай инсандин виликай, нефесдикай хуън патал авунвай тадара-кар я. Гъуърчехъанрин кIвалерин варарал ва айванрик дагъдин яцарин кчарни жеда. Бес ибур куън кчар хъуй? Ихътин, тарцин чихелар алай хел хътинбур?!

Серкера иесидиз эверзава. Къарай къаз тахъана, Султалиди бубадиз аламатдин крчар къалурна, абур гъи гъайвандинбур ятIа, хабар къуна. "Миргин", --куърелди жаваб гана Шагъабудина.

Варар жегъил нуъкерди ахъайна. Ада эверна, мугъманрин вилик кавха Мегъа-мед, къакъан буйдин, рехи чуру квай, къумрал якIарин, кIул вегъенвай къужа, экъечIна.

- Салам-алейкум, гъурметлу Дангуйрин кавха Мердагъа! – Серкер иесидин къаншардиз фена.

- Ва-алейку-салам, гъурметлу Муграгъви Серкер! -- салам къуна кавхади. -
Зи авадандин варар ваз ва вахъ галай стхайриз ачух я. Буюр! -- иесиди гъилин ишара авуна, кІвал къалурна.

Мугъманар, чпин гъилер-кІвачер миxъна, жикърикъарзавай гурарай винелди айвандик хкаж хъана, кІвализ гъахъна, чилик квай халичадал нуькерди вегъей хъуьцуьганрал ацукъна. Иесиди, чина хуш хъвер аваз, мердвилелди лагъана:

- Куьн атунал зун шад я, хванахваяр! Мугъман кІвалин берекат я, лугъуда чи бубайри. Вун илифунал, Муграгъви Серкер, зун иллаки шад я!

- Вун акваз, зунни шад я, стха, -- Серкераз вич кавхади икІ къабулун лап хуш хъана: ада Яргундал Мегъамедакай лагъай къван хъсан гафар, авур къван тарифар тестикъ жезвай.

Жузунар ва танишвилер куьтягъ хъайила, Тартадин чІехи нуькерди хъултухдай акъудна, Дангудин кавхадив са чар вугана, лагъана:

- Жанаби кавха, чи макъсад Муграгърин эмирди и чарче кхъенва.

Чар къачуна, кавха Мегъамед ам кІелиз эгечІна. КІвале рахунар акъваз хъана, виридан вилер кавхадал ала. Султалидиз аквазва: кавхадин чина авай хъвер квахъна, биришар гъатзава, пел чІур хъана.

- Хъсан кар хъанач, -- лагъана Мердагъади. -- Икъван рикІиз хуш жегъилди, -- ам Султалидиз килогна, -- ахътин ахлакъсуз кар авуна.

- Адан тахсир авач, чан кавха, -- явашдаказ лагъана Шагъабудина ва Муграгъа хъайи дуьшуьшдикай галай-галайвал суьгъбетна.

- Гъар вуч ятІани Муграгъ магъалдин эмирдин къарар къилиз акъудна кІанда, -- чиник серин кваз, лагъана кавхади. -- Зун мугъманар патал хъсанди ятІани, хва, -- ам Султалидихъ элкъвена, -- жуван хуьре къайда, ахлакъ ва ислягъвал хуьнин карда векъиди я. Гъавиляй чи хуьре угърияр, къачагъар ва гъашер ксар авайди туш, я абур женни ийидач. Вунани ина жув, халис итимди хъиз, къиле тухвана кІанда. И ви Серкер имидин хатурдай за ви къилел нуькерни эцигдач. Азад я, ла-

гъана, вун катни ийидач, я зи ихтияр авачиз санизни финни ийидач! Гъавурда акъунани?!

- Зун рази я, -- Султалиди кьил агъузна.

Мугъманрин вилик суфра ахъайна... Фу тІуьна, куьтягъ хъайила, кавхади нуькердиз эверна, лагъана:

- Аргиш, и жегьил, Муграгъви Шагъабудинан хва Султали, -- мугъман къалурна, -- чи хуьре суьргуьнда жеда. Ам ви къуншидал, атІа иеси амачир кІвале, яшамиш хъуй... Адаз вичин чка къалура, фургъунда авай затІарни гъаниз авуд... ЦайкІарас тешкила, гъаваяр мпкъби хъанва. Султалидихъ гелкъуьн ви хиве жеда. Хуьрел алай къаравулриз тагъким ая.

- Гъавурда акъуна, кавха! Исятда вири туькІуьрда! -- Аргиша Султалидиз кьилин ишара авуна.

Султали зирингдиз къарагъна, камалдин гъуцран тІвар алай нуькердин гуьгъуьна аваз, кавхадин тавханадай экъечІна.

2.

Муграгъа сад лагъай жив къвана: нянрихъ эгечІай лацу баркаван пакамалди давам хъана. Гъавани лап секинзавай, живни пилте-пилте, мажалдикди, тІеквен авай къван чкаяр ацІуриз-ацІуриз, рикІивай къвана. Экв жедайла тІанкъна акъвазна.

Пакамахъ Самсам дере, дагъларни синер, кІамарни дагъарар сад-садак какахъна, чир техжез, лацу дуьгуьрди кІевирна, кІеле ганвай зурба ленгердиз ухшар хъанвай. Тебиат лацу литиник ксанва: я гъайванарни къарагъзавач, я инсанарни. Гатуз ва зулуз юкъван тарциз гъекъ акъатдалди кІвалахна, галат хъанвай инсанри йиса садра хъайитІани пакаман ширин ахвар давамарзава.

Къемер, рикІе тІал аваз, ахварай аватна: йифди ахварай Султали аквазвай... Къарагъна, дакІардал фена, дередин агъа кьилиз, Сирт, Муьшкуьр, Къуба магъалар галай терефдихъ, килигна. Ам вич-вичив рахана:

- Вувв! Жив къвана хьи! Я аламат! – «Аламат» гъакъиькъатдин гъуцран тІвар тирди рикІел хтана. - Яраб Муьшкуьр магъалдани жив къванатІа?! Бес Султалидиз мекъи хъаначни?! - ахварай жегьил гзаф сефил тир. -- Адан гьал гьикІ

хъанатІа? -- вилерикай Султади карагзава, ада, вилера къаст аваз, тикрарзава: "Вун зиди я!" -- «ЯтІа, твах манн», -- Къемер перишан хъана. - Шагъабудин халуни хтанвач, са хабар чир жедай ман...ТахъайтІа, рикІ акъатзава...За вучин? РикІ тІарзава!

- Вуч? -- са вил ахвара амаз, жузуна Ципезана.

- Жив къванва, -- хабар гана Къемера.

- Жив?! -- тадиз месикай къарагъна, Ципезанни, са перем алаз, дакІардал ата-на. -- Я баркаван! Гъикъван гуъзел я?! Вув-в-в! Мекъи хъана, -- месик какахъ хъувуна. -- Къаткун хъия, чан вах!

- Зун булахдал фида, -- Султалидикай са хабар гуъзлемишзавай Къемераз куъчедиз экъечІиз кІанзава.

- Вув, рехъ атІун тавунмаз, булахдал физ вуч тади я?! Чаз яд ава.

- Рехъ за атІуда. Рехъ са ни ятІани атІана кІанзавачни? Садра къванни за атІун ман, -- парталар алукина, Къемер дегълиздиз экъечІна. Диде-буба къарагънавачир. Чиниз са шупІ яд яна, чІарар эвяна, къилик шуткъу кутІунна, кІвачерал дулахар алчудна ва шаламар алукина, къуънуъхъ яру -- цІару рангарикай хранвай гуъзел къуънуъган вегъена, лацу квар къачуна, руш гъаятдиз экъечІна. "Сифте гъаятдай юрфуналди рехъ акъудна кІанзавайди тир, -- фикирна Къемера. -- Хтайла, ийида. Гила мад элкъведач".

Демекдай киціин къил аквазва, адаз живедал экъечІиз кІанзавач. Цурай верчерин ванер къвезва, абуру тІеквенда авай къваркъ акъудун гуъзлемишзава. "Хтана, гъаят михъайла, куън за ахпа акъудда, -- лугъузва фикирдай руша кІвалин къушариз. -- Гъелелиг чими чкада акъваз!"

МетІехъ ядай жив къванва. Къемер Латарин булахдал физва. Живеди вилерин ишигъ тухузва, аязди фитедикай хкатнавай хъуъкъверин къилер ва гъилер, алма-сди хъиз, атІузва.

Хуъруън куъчейра, булахрин рекъера касни авач... Къеледин цлар, жив къан тийидай тик рагар хъиз, Шалбуз дагъдихъай къвезвай аяз хуъруън къенез ахъай тийиз, сенгер къуна, акъвазнава. Хуъруън гагъ са, гагъ маса магъледай кІекерин гъараюнрин ванер къвезва. Сад-къве гурмагъдай шукІуъ гумарни акъатна, абур

вили, рагъул рангарин дестекар хъиз, экуь цавуз хкаж жезва, са гъина ятІани, ви-
ливай къатІуз тежезвай бушлухра, цІрана, цавук какахъна, квахъзава...

Къемер метІерихъ къван живера акІиз-ахкъатиз, жигъирдилаь алатиз, ахкъалт
хъийиз, мукъаятдаказ физва. Ам гагъ тІебиатдин гуьзелвили гъейранарзава, гагъ
вилерикай карагзавай Султалидин акунри сефиларзава. Бирдан Экуьн дагъдикай
хкатай ракъинин нурари живедал цІапІрапІар гана, рушав вилер акъализ туна.
Экуьндагъдин кукІвал, къизилдин хунча хъиз, хкаж хъайи рагъ Къемера вичиз
салам гузвай Султали яз къабулна. Ам ракъинихъ галаз шиирралди рахана:

*Яр Муьшкуьрда суьргуьндава,
Муграгъвид хва, кард хъиз хаму.
Султали, ша, заз панагъ хъухъ,
Акалнава за вахъ далу.
Ачухдай за зи къужах ваз,
Зи гъилер ваз жедай кемен.
Уьмуьр гуьзел жедай, валлагъ,
Жуьгъен жедай зи гъар темен...
Гъайиф, яргъа ава зи яр,
Закай адаз авач хабар...*

- Я ру-у-ш, Къеме-е-е-р! Акъва-а-а-з! -- чар къунвай живедин винелай
цІуьдгъуьн хъана атана, Къемерахъ эвердин ван галукъна. Къулухъ элкъвена, ки-
лигайла, адаз тади кваз къвезвай Шагъни акуна. "Ахвар такуна, квар хадач,
-- фикирна Къемера. -- Зи Султалидин вахав са хабар тахъана жеч".

- Вун хъсан къарагънани?! -- къадим лезгийри хъиз, салам гана Шагъниди.

- Вунни гъамиша хъсан къарагърай! --куьгъне адет тирвал жаваб гана Къемера.

-- Буба хтанани?! -- теспачавал кваз жузуна.

- Эхъ, сенфиз геж хтана, чан вах.

- Вуч хабарар гва?!

- Хъсан хабарар гва... Султали Серкер имиди са хъсан хуьре динжарна.
Хуьруьн тІвар Дангу я, -- Шагъни хъуьрена. -- Вуна дангу мухан калар тІуьрди

яни? -- мад хъуьрена. -- Дангу хуьруьн кавха, адан шатГияр -- вири мерд инсанар я, лугъузва... Султалиди ваз саламар рукъурнава...

- Заз?! -- эрЧи гьил хурал эцигна, Къемеран вилерай шадвилин цѐлхемар гадар хъана.

- Эхъ, чан... вах. Султалиди бубадиз лагъана: "Виридаз саламар лагъ, Шагъниди Къемерав кьилди саламар агакъаррай!" -- рушари чпи-чеб къужахламишна, шадвилин гъараяр авуна. -- Зани экуьнин яралай вав зи стхадин саламар агакъарзава!

- Пара къадар сагърай, чан вах... Саламар хкай ви бубани сагърай, абур рах-къурай Султалини, -- Къемер хиялри тухвана. -- Саламар, чан вах, хъсан затІар я, абурун гуьгъуьна лишанар, мехъерар хъайитІа...

Шагънини сефил хъана. Саламрин гуьгъуьна лишанар ва мехъерар хъунал шаклу тиртІани, ада лагъана:

- Мехъерарни жеда ман... Султалиди вун амаз масад гьидаиди туш, - Шагъни Къемеран хуруз гъахъна, адан вилериз килигна. -- Ажувал мийир, жуван гафунал кѐвиз акъваз! Вуна ваъ лагъайтІа, бубадивай вун гужуналди Чупураз гуз жедаиди туш, я Чупуравай тухузни жедаиди туш... Заз Султалиди вахъ гелкъуьгъ лагъанвайди я... За вахъ галаз гъамиша алакъа хуьда... КІвализ къвез жедач -- Дагълар халуди къадагъа авунва... ЯтІани чун аквада...

Кварар ацІурна, Къемерни Шагъни хуьруьхъди хъфена. Къемеран кефияр ачух хъхъана... Гъаят миьна, верчер акъудна, Къемер юрфни гваз къавал акъахна. Рушаз мичІи гумар акъатзавай гурмагъар ва лацу къавар акуна. Са арадилай вири къаварал инсанар акъалтна: хуьре живер гадарзавай мел башламишна.

3.

ХъуьтІуьз гъазур жезвай Дангу хуьруьк бирдан ажайиб гъерекатар акатна: инсанар, иллаки жегъилар кимерал кІватІ жез, сада-садаз цІийи хабарар гуз башламишна. И кардин себени хуьруьз цІийи инсан, Муграгъ шегъердай тир Султали, акъатун тир.

Икъван чІавалди Дангуда сад-вад кас суьргуьнда хъанай, абур дяве-дарада инсан кьейи тахсир квай итимар тир. Амма и жегъил, вичиз кІан хъайи руш гваз

катдайла, къуна, суьргуьндиз акъуднавай. Гъа и карди Султали дангуййриз сад лагъай йикъалай кІанарна, абурун арада фад-фад дуствилин алакъаяр арадал ата-на: гадаяр Султалидихъ галаз таниш хъана, рушар къегъал жегъилдиз яргъалай килигзавай.

Султалидизни цІийи танишар хуш хъана. Абурун арадай къве касс, кавхадин хва Гъасанбегни нуьквер Аргиш, Султалидин рикІи кІевелай чІугуна: абур гъакъван какахъдай, рикІ ачух, мез ширин жегъилар тир.

Суьргуьнда авай муграгъвидиз сугъул жедай вахт амачир: ам гъамиша хуьруьн жегъилрихъ галаз кимел экъечІзавай, кІвалериз илифзавай, багълариз физвай. Гъар сеферни жегъилри Султалидивай вичин муьгъуьббатдикай суьгъбетун тІалабдай, дикъетдивди яб гудай ва сан-гъисаб авачир къван суалар вугудай: Къемер гъихътин руш я? Ам ваз гъикІ кІан хъанай? Ам вуна гъикІ гваз катнай? Вучиз куьн эмирдин къаравулрин гъиле гъатнай? Дерeday экъечІдай маса рехъ авачирни? А руш мад чуьнуьх жедачни?.. Султалидини гъар сефер вири суалриз жавабар гузва: адаз вичин ярдикай рахун хуш тир.

Султалидин суьгъбетар, садак къвед кутун хъувуна, дишегълийрив ахгакъзавай, абуруни, мадни чІагурар хъувуна, булахдин рекъе аххъайдай, лап чІун галай кендирагъдиз элкъуьрдай. Дангу хуьре гъатнавай суьгъбетрикай хкатзавайвал, Султалини Къемер негъилрик квай Межнунилайни Лейлидилай гужлу муьгъуьббат авай жегъилар я. Султали, Межнун хъиз, дели-дивана хъана, чуьллера гъатнач, ада вичин муьгъуьббат патал женг чІугуна: хуьруьн кавхадин лишан квай руш гваз катна... Кавхадиз, эмирдиз Султалидикай кичІезва, гъавиляй абуру къегъал жегъил суьргуьндиз акъуднава... Дангуййри Султалидинни Къемеран гъайифар чІугвазва, абур куьмек гуз гъазур я, амма гъикІ гудатІа чизвач.

Муграгъвиди вичин цІийи аманевийриз яб гузва, абуру кицІиз -- кичІ, кациз -- кач, цІилиниз -- рицІ... лагъайла, хуьруьн акатзава, гъавурда акъун тавур гафар, регъуь тахъана, хабар хкъазва, вичиз дангу нугъат чирзава.

Муьшкуьр магъалда жив къвана. Дангудин жегъилар сейрда ава: абур хуьруьн къерехдиз экъечІна, са кІунтІал акъвазна. Инлай Гъуцарсув, пуд пипІен лацу запаб хъиз, аквазвай.

- АТІа шишкІукІ сувун чинал чи шегьер ала, -- лагъана, Султалиди Муграгъри-
кай суьгъбетна, и вахтунда адан вилерикай хайи хуьр, хзан, Къемер, медреса ва
дустар карагзавай.

И арада жегъилрин кьилелай пуд уьрдегди лув гана.

- Къибледихъ хъфиз тахъана амай кесибар я, -- лагъана Аргиша.

Уьрдегрин гуьгъуьниз яргъалди килигна, Султалиди шиирдалди лагъана:

- Цавай физвай дурнайрин цІар,

Дурнайрин цІар хъана хъи кІар.

Квар къуьневаз физвай рушар, -- Султалиди са вил булахдал
физвай Дангудин рушариз яна, --

Зи Къемеркай гвачни хабар?!

- Ягъ, яда, вун мазан яни?! Зари яни?! -- Гъасанбег ажайиб мугъмандиз тажуб-
вилелди килигна.

- Ваъ, чан стха, за чІана сад-къве бенд туькІуьрзава... Зи яр мазан я, -- лагъана
Султалиди.

- Ви Къемер мазан я?! -- жегъилар мадни тажуб хъана. – Адан са чІал лагъ
кван, -- тІалабна Дангудин жегъилри.

- Эхъ, стхаяр, зи Къемер мазан я, -- жегъилри лагъай "ви Къемер" гафар Султа-
лидин чанди кужумнай. -- Чалар адаз гзаф ава. Гъи чІал лугъун? -- хияллу хъана.

- Гъуцарсувун майданрал гъар гатфариз жедай суварик -- яйнахрик за вич жуван
ярвиле хкъягъайла, Къемера жемьтдин вилик заз ихътин чІал лагъанай:

Сувун тІулал, цуьквер юкъва,

Зи къаншардиз атай гада,

Чи гъуцари нуьсрет гуй ваз,

Лекърен жигер авай гада...

Дангудин жегъилриз Къемеран чІал бегенмиш хъана. Югъ няни жезвай. Султа-
лидин далудихъ гъил акална, Гъасанбега лагъана:

- Къе вун зи мугъман я, хъша кІвализ.

- Зи чІехиди Аргиш я, гъада ихтияр гайитІа, -- Султали, вилера зарафат аваз,
кавхадин нуькердиз килигна.

- За ихтияр гузва, -- нуькерди гъилин ишара авуна.

Кавхадин кІвале Султали, багъри инсан хъиз, къабулна: адан кефияр, хуьре амай хзанар хабарар къуна. Мугъмандини дугъривилелди вичин вири сирер цІийи амадаграл ихтибарна. "Михъи рикІ авай жегъил я", -- фикирна кавха Мердагъади.

Мугъманханада къве кишпирдин чирагъ кузвай. Ишигъ къати хъун патал гъар чирагъда пуд-пуд багъ тунвай. Вилерин кІаникай къуд пад фагъумзавай Султалиди фикирна: "Инсанризни амалар чида къван! Чи чирагъда са багъ ава. Чна вучиз пуд багъ авай чирагъ къачузвач? Хъфин кумазни къачуда. Хъфин кумазни?! -- хи-яллу хъана. -- Мус хъфин кумазни? Зун хайи кІвализ мус ахкъатдатІа, низ чида? Я гъуцар! Ахътин бахтлу югъ куьне мукъвал ая ман!" Пеамлу хуьрекар тІуьна, сифте яз семена хъвана, Султали къарагъна, геже хийир лагъана, вичин кІвализ хъфиз экъечІна.

Жегъилар кавхадин кІвалерин варцел акъвазна.

- Куь тамара ихътин крчар алай миргер авани? -- жузуна Султалиди, варцин къилел алкІурнавай кчар къалурна.

- Эхъ, -- тестикъарна Гъасанбега.

- Мегъамед халу гъуьрчехъан яни?

- Са буба ваъ, зунни гъуьрчехъан я. Ви рикІ алай кар яни? – жузуна Гъасанбега.

- Эхъ, -- Султалидин вилери хурушум чкада цІарцІар гана.

- АкІ ятІа, пака чун гъуьрчез физва! Ял ягъа, ваз ахварар ширин хъуй, хабарар - хийир.

Жегъилар чара хъхъана.

Султали мичІи ва къайи кІвализ хтана. Къуншидин кІвалаяй цІай гъиз регъуь хъана. Ада чухвадин жибиндай чахмах, сатул ва къав акъудна, къула са гужуналди цІай хъувуна, гъвечІи чирагъ-пІиритІ куькІуьрна. КІвале экуь хъана. Месер, кавал, хъапар ва маса затІар акурла, рикІиз регъят хъана: абурун чІехи пай къуншийри гъанвайбур я, гъар юкъуз недай фу ва хуьрекарни гъизва.

Суьргуьнчи къулан вилик тІапІунал ацукъна, хиялри тухвана... Къемер галаз катиз къве югъ амаз кІвале, къулан вилик ацукъайвал рикІел хтана: а чІавуз Султалидиз бубадин къулавай къакъатиз, халкъди лугъудайвал, бубадин къулан чими

руьхъверай гъил акъудиз кІанзавачир... Хайи къулан чимивал жегъилдин рикІел суьргуьнда мукъвал-мукъвал хквезва.

Къула са кІанчі туна, чирагъ хкадарна, Султали кавалдик какахъна. Са арадилай ам, гъулягъди ягъайди хъиз, ахварай аватна. "Заз акурди вуч ахвар тир?" Ада рикІел хкиз башламишна: Султали Дангудин кавхадин кІвалерин вилик квай къавах тарцин кукІваз са гужуналди акъахнава. Инлай адаз, капун юкъвал алайбур хъиз, Гъуцарсув, Эбеш тар, хайи хуьр, кІвал, хзан, Дагъларан кІвалер ва абурун чІередал алай Къемер аквазва. Гадади гъарайна: "Къемер!" Руша жузунзава: "Султали, вун сагъ -- саламат яни?" "Эхъ!" -- жаваб гана гадади. "Вун гъанал акъваз, зун исятда ви патав къведа!" -- лагъана, руша къве гъил хкажна, лув гуз башламишна. Ам, цІайлапан хъиз, атана, тарцин хилерихъ галкІана. Султали чилел аватна... Аватай чка Дангу хуьр ваъ, маса чка, тамун ачі я... "Им ви кІвал яни?" -- хабар къазва Къемеран ванци... "Им вуч ахвар хъуй? -- Султали хиялри тухвана. -- Хийирдалди хъуй... Яраб Къемер гъикІ аватІа?" Султали, рикІе тІал гъатна, агалт хъууна, амма ахвариз хъфенач.

4.

Гъасанбег фад ахварай аватна, адаз эрчІи къвалавай зайиф нефесдин ван къвезва: Зуьгъре ширин ахварал ала. Са варз вилик гурлу мехъер авуна, гъанвай цІийи сусаз яргъалди килигна, адан яру чумалар хътин пІузарриз назик темен гана, жегъил гъуьл мукъаятдаказ къарагъна, парталар алукиз эгечІна.

- Пакаман хийирар, - сусан ван акъатна, адавай гъуьлуьн тІвар къаз хъанач.

- Гъасанбег, -- алава хъууна гъуьлуь. -- Абат хийир, Зуьгъре-ханум! Вун ахварай аватнани? -- месел хъфена, Гъасанбега папаз тавазвилер авуна: ашукъ хъана гъанвай Зуьгъре гъеле ада вичин свас, паб яз гъиссзавач, на лугъуди, ам вахтуналди атанва, гъа гила-ахпа бубадин кІвализ хъфин мумкин я. – Вун вучиз икъван фад къарагъзава? Ксун хъия...

- Ваъ, жедач... Зун жуван апаялайни къаридилай геж къарагъун айиб я, -- къил са патал къуна, свас гъуьлуьн менгенайрай экъечІиз алахъзава. -- Пакаман се-риштаяр авуна кІанда.

- Чаз кІвалахардай нуькерар авайди я.

- Абуру гъаятдин кІвалахар авурай, кІвалин сериштаяр за ийида... Куьне зун ксуз гъанвайди яни? -- вичин патахъай Гъасанбега ихътин къайгъударвал чІугун Зуьгъредиз хуш я, амма адан намусди темпелвал авун къабулзавач: адан рикІелай диде-бубади гайи тербия алатзавач.

- Эхъ.

- Гзаф ксай кацин тум яргъи хъана, лугъуда, -- хъверна, Зуьгъре тенгерадиз экъечІна.

Гъасанбегаз къецихъай рахунрин ванер атана: Зуьгъреди айвандик квай Мердагъа бубадиз салам гана, адан кеф-гъал хабар къазва; абурун суьгъбетрик дидени экечІна.

Гъасанбегни гъаятдиз эвичІна. Къуд пад лацу пердеди кІевирнава, дагъларихъай къайи гар къезва. Йифиз аяз авай, чил дав хъанва. "КІвачик къар жедач, гъуьрчдай югъ я", -- фикирна, тевледин ракІарал фена, Гъасанбега уьфт яна. Гъасятда мичІи тевледай балкІанрин гъир-гъирдин ванер акъатна.

- Фелек, балкІанар гъаятдиз акъуд! -- лагъана Гъасанбега нуькердиз.

- Исятда, агъа! -- къуьнер гъяркъуь жегъил, жанлу бедендиз звар гуз-гуз, тевледиз гъахъна. Гъасятда ракІарай экъечІай хуррам балкІанар иесидал алтІушна.

Дангу хуьруьн кавхадин рикІ алай гъайванар балкІанар я, гъавиляй ада къве эркек балкІанни са хвар хуьзва. Яргъал рекъиз фидайла, Мегъамед, адет хвена, чІулав фирини чІулав тум галай яру балкІандал, кегъердал, акъахзава; мукъвал хуьрериз мел-мехъерик фидайла, ада расувал квай яру балкІан, куьрен, къачузва. Гъар балкІандизни вичин гимишламишнавай пурар, къати рангарин гъаларикай хранвай йигъерчаярни хурчарар ава. Дамахарнавай иеси акъахайла, къве балкІанни, чкадилай юргъа къачуна, винел алайди са зеррени юзур тавуна, сирнавзавайбур хъиз, гар кваз фида.

Мердагъа гила рекъиз-хуьлез тІимил физва, адан чка яваш-яваш гадади къазва, гъавиляй балкІанрин къайгъуни гъада чІугвазва. Исятдани Гъасанбега абуруз лап рикІивай туьмерзава, фу гузва, хашавдалди михъзава. БалкІанарни жегъил иесидихъ галаз, адан чІал чизвайбур хъиз, къугъвазва.

- Фелек, балкІанар гъазура, къе чун гъуьрчез физва, -- тапшурмишна Гъасанбега.

- Вуна фу недалди абур гъазур жеда, агъа.

Гъасанбег кІвализ хъфена. Пакаман нагъар авуна, ада гимишдин кѣилер галай везнеяр алай чІулав магъутдин чухва, лацу хѣицикѣдин бармак алукина, юкъва гимишдин мецер квай чІул туна. ЧІулуникай гимишдин къакъара авай гапур куърсарна. ДакІардал алай гъвечи байбут къачуна, гапурдин къакъунин винелай кутуна, Гъасанбег ракирихъ фена.

- Гъуърчез физвайда икъван дамахарун герек авани? -- явашдаказ жузуна суса. -- Цацарай, валарай экъягъиз, а парталрин гъайиф тушни? -- гъульуьн рикІ икъван дамахар авунал хъун сусаз хуш туш.

- Валаризни цацариз гъахъзавайбур нуькерар я, зун балкиандаллаз тамун ачух чкайрал жедайди я, -- Гъасанбега сусаз муьгъуьббатлу хъверна. -- КукІвар жедайбур парталар хъуй, бике!

Сусан вилера наразивал ва тугъмет ава, адаз гъульуьн сарсахвал, мацІахавал бегенмиш туш. "Авай са хва яз, бубади ам кстахдаказ тербияламишнава, -- фикрзава Зуьгъреди. -- Гила буба вични шад туш, гъикъван лагъайтІани хци къазвач... Яраб яшлу хъайила, адан кѣилихар дегеш хѣижедачтІа?"

Кавхадин кІвалерин вилик хъелерни чІемерукар гвай са десте жегъилар акъвазнавай. Эхир Гъасанбег экъечІна, ада куьрен Султалидив вугана, вич кегъердал акъахна. Жегъил гъуърчехъанар тамухъди юзана, абурун вилик кваз, кицІерни физва.

Султалидин вилер хайи Гъуцарсувал ала... Муграгъ шегъер аквазвач, ам вилик квай Экуьнсувун далдадик ква. Жегъилдиз цуькверин кІунчІарин юкъвай амалдар хъверзавай Къемер карагзава.

Хуьруьвай са верс мензилни къакъат тавунваз, гъуърчехъанар, ЧІурал шегъердин кѣеледин цал хъиз, тим-тик аквазвай тамув агакъна. Гъасанбегни Султали балкианрилай эвичІна, абурун кѣенерар Фелекав вугана. Вилик квай гъуърчехъанар тамуз гъахъна. Абурун гуьгъуьна аваз Гъасанбегни Султали, чІемерукар са къвалахъай къуна, физва. Аргиша кавхадин хциз къулай жигъирар къалурзава, агъадин хатасузвал хуьзва.

Тамун чиляй инлай-анлай лацу цIарар фенва: жив тарарин кукIвари кьунва. Пешерин мес квай чилиз аяздикай хабар хьанвач. Ихьтин кьалин, инсандин кIвач хкIун тавунвай, тандал кьвед-пуд кьулачдин гьаркьуввал алай тарар авай тамар Султалидиз Арцаха акунай... Гила, цIуд мертебадин кьакьанвал алай тарарин кукIваз килигайла, адан кьилелай бармак чилел аватнай. Гьасанбегни Аргиш хьурена. Гьинихь килигайтIани, зурба ва кьакьан тарар сихдиз сад-садан кIула акьвазнава, на лугьди, абуру Дангу хуьр душманрикай хуьзва... "Тамар Муграгь дередани ава, анжах чи тарар ибурулай кьвед-пуд сефер аскIан я", -- лугьзва Султалиди цIийи дустариз. Ада вичиз чидай тарарин тIварар: мегьуьн, гийин, кьавах, цIвелин... эзберзава, сифте аквазвай тарарин тIварар: макьун, гьверши, пипин... хабар кьазва, абурун лишанар рикIел хуьзва.

- Чаз тарарин тIварар алай хуьрерни ава, - лагьана Султалиди. – АтIа чIулав раган кьилел алайди, - ада тIуб тукIуьрна, Самур вацIун кефер пата авай Куьре магьал кьалурна, - Мегьверхуьр я, адалай анихь, заз бубади лагьайвал, Пиперхуьрни гала.

- Хьсан тIварар я. ЦIвелин хуьр авачни? – Султалиди хьверна.

- ЦIвелинхуьр заз ван хьанач, амма уьре магьалда емишрин тIварар алай хуьрер: Ичинар, Чуьхверар, Хутар... ава лугьуда.

Жегьилри хьуьруьнарна. Вилер ина-ана кьекьвезвай Султалидиз акуна: бязи тарар кIанелай кьилелди кьацу фирийри кIевирнава. ХьуьтIуьн юкьвал кьацу пешер, хилер?! Хилер хьана -- хилер туш, пешер хьана – адетдин пешер туш. Ерли маса жуьредин пешер я: кьацу, хцIу, элкьвей, фараш. На лугьуди, им кьуьд туш, гатфар я. Эхир хабар кьуниз мажбур хьана.

- Абур жаванар я, -- гьавурда туна Гьасанбега.

- Жаванар?! -- Султали хиялри тухвана: « Жаван Муграгьа жегьилдиз лугьуда...» Ахпа и яргьалай рикIиз чими, гьамиша жегьил набататрин кьилин хесет чир хьайила, сад-кьвед кьуна, ялна, амма тарцикай хкудиз тахьана, кьатI авурла, ада лагьана:

- Ибур жаванар туш, стхаяр, иланар я, тарарин иви хьвазвай иланар: дувул ягьиз-ягьиз тарариз акьахзава, абурун миже хьвазва,

кьуьд-гад чпин гуьрчегвал, жегьилвал, хуьзва... Зурба, гужлу тарар кьуразва... Зилийри кьурурзава, -- Султалидин кефи чӀур хьана. – Яшайишда пачагьри, ханари, девлетлуйри, чапхунчийри зегьметчи инсанриз ийизвай зиливал тӀебиатдани ава кьван! Я гьуцар! Дугьри, кесиб инсанар, гьайванар, тарар... гьуьлягьрин, зилийрин, жанавуррин гьилий гьиниз катрай?!

Гьасанбега мугьмандин гафариз дикъетдивди яб гана, рази хьана, вичин гаф кутуна:

- Вун, стха, арифдар хьиз рахазва, амма вири девлетлуяр зилияр туш --адан фикирда вичин буба авай.

- Эхь, ви буба хьтин мергьаметлу девлетлуярни ава. Ахьтинбурун къадар лап тӀимил я. Зун рахазвайбур зилияр хьтин хахаяр я: абуру жуван халкъдин, гьатта мукьва-къилийрин хам алажзава, анжах чпин руфун тух хьунихъ галтугзава... Жаванар хьтин инсанар авачиртӀа, чи халкъдин гьал суьт хьсан жедай... Жаванар хьтин инсанар, чи иви хьвазвай иланар, тергна кӀанда.

- Дуьз я, -- Гьасанбег рази хьана.

Яргьай гьуьрче авай кицӀерин ван кьвезва... Султалидин кьилелай гагь тум яру ачкари, гагь кьемкьерри, гагьни керекулри къалабулух кваз лув гузва, уьфтер язава.

Са Нин ятӀани кӀвачерин ван хьана килигайла, Султалидиз вичин лап гьа виликай, кьве тарцин арадай, жейран акуна: бицӀи крчар алай, сад-кьве йис хьанвай, ал рангунин хамуни цӀарцӀар гузвай гьайван, иесидив агатиз кӀанзавай дана хьиз, милаим вилер виликди туйкӀуьрна, кӀуфни экьисна, ихтибарлувилелди килигзавай.

- Ягьа! -- кьуьнт геляна, явашдаказ лагьана Гьасанбега.

Султалиди чӀемерук хкажна, гьалажа чӀугуна... Гьилик зурзун акатна, рикӀел Гьуцарсув, адан ценера жедай кчар алачир жейранар хтана... Гьа и легьзда вичел туйкӀуьрнавай затӀ хаталу яракь тирди чир хьайи жегьил жейранни, цӀингав яна, катна.

- Э-э-э, ажуз муграгьви! -- Гьасанбега ягьанатдин хьверна. – Гьахьтин гьуьрч гьилий ахьайдани?! Са биргенд адак квай хьи!

Аргишни хъуьрена, Султалидин рикІиз такІан хъана: адаз тадиз тамай эхкьечІиз, са никай ятІани катиз, азад жез ва мад садни тахквас кІан хъана. Гъа и арада, бахтунай, гъуьрчехъанар элкьвена хтана, абуру са жейранни са зурба крчар алай мирг янавай. Вири тадиз тамун кьерехдал, Фелек акъвазнавай майдандал, хтана.

Гъуьрчехъанрин адет тирвал, Фелека майдандин рагъ алцифзавай пипІе цІай хъувунвай ва адан патав са зурба хара мегъуьн кІарасарни кІватІнавай.

- И мирг чна стха пайна, кІвалериз хутахда, -- эмир гузвай къайдада лагъана Гъасанбега, -- и жейрандикай биргенд ийида!

Къасабчияр чпин кеспидив эгечІна.

Гъасанбега юлдашриз Султалидивай къаншарда акъвазнавай жейран ягъиз тахъайвиликай суьгьбетна. Жегъил дангувияр кап-капа яна хъуьрена. И кар мад рикІиз такІан хъана, Султали инихъ-анихъ килигна. Майдандин агъа кьиле зурба къавах тар акъвазнавай, адан лацу танди, кьирав ацукъна, рекІврекІв гузвай.

- Дангувияр! Ша, чна гъуьжетралди тергер ягъин! -- теклифна Султалиди.

- Тергер вуч я? -- жузуна Гъасанбега.

- Туьш къуна, гъуьжетралди чІемерукрай ягъун, месела, агъа къавах тар, -- лагъана Султалиди. -- Чна аял чІавуз чІехи къванерал гъуьжетралди къванер гъалчдай, абур цІапанрай ядай... Чи хуьре жегъилар женгиниз гъазурзавай къугъунар ава, гъана чІемерукрай къалурай тергер ягъиз, женгера ягъияр тергиз вердишарзава.

- Женгинин къугъунар чазни ава, хванахва, -- лагъана Аргиша.

- Пака чна вун гъанизни тухуда, -- хиве къуна Гъасанбега.

- Пака чун гъаниз фида, къе чна гъуьжетралди агъа къавах тар ягъин. Рази яни? -- Султали Гъасанбегаз килигна.

- Рази я. Гъалиб хъайидаз вуч хъуй? -- Гъасанбег юлдашриз килигна.

- Гъалиб хъайидаз -- мирг! -- лагъана Султалиди.

- Агъа, мирг види я, -- инанмишвилелди лагъана Фелека: адаз вичин иесидин алакьунар чизвай.

- ШартІ ихътинди жеда, -- Султалиди тергер ягъун тешкилун вичин хивез

къачуна. -- Инлай гьар сада пуд сефер агъа къавахдин юкъ, гъа нур гузвай яцІу чка, тарцин рикІ, яда. Нин пуд хьелни гъана акъуртІа, гъам гъалиб жеда...

- Эгер къве касдин, пуд касдин хьелерни тарце акъуртІа, гъалиб хъайиди гьикІ чир жеда? -- жегьилрик гъуърс акатна.

- Нин хьелер тарцин танда акІана амуқьайтІа, гъам гъалиб жеда, -- тестикъарна Султалиди. -- За исятда тарцел гелер ийида, -- ам, гъяркъуь камар ягъиз-ягъиз, къавахдин патав фена, гапурдалди чкал аладарна, туьш къадай чка тайинарна, хтана. -- Инлай тарцив къван яхцІурни цІувад юкІ ава, гзаф мензил туш. За чкал алуднавай къве чІиб алай чкани инлай ачухдаказ аквазва, гъа чкада акбуна, гадар хъайи, гъана акІай хьелер гьисабзава.

Вири рази хъана, гьар сад вичин чІемерук къуна, туьш ягъиз гъазур хъана.

- Сифте ни яда? -- жузуна Султалиди, садаини жаваб акъатнач: дангуййри цІийи танишдин вилик жавабдарвал гьиссзавай. -- За яда! – Султалиди чІемерук хкажна, къуьне авай къватидай хьел акъудна, вичин чкадал эцигна, явашдаказ къулухъди чІугуна, чапла вил акъална, туьш къуна, ахъайна: лацу тум галай хьел, экуьнин нур хъиз, дивв-дин ван гуьгъуьна аваз, фена, къавахдин чкал алуднавай чкадин юкъва акІана.

- Я-я-яъ! -- гъарай акъатна дангуййрай.

- Гъараймир! -- Гъасанбегак хьел акатна, ам мугъмандал садлагъана пехил хъана. -- Каци калар недай дуьшуьшарни жедайди я. Къвед лагъайди гьикІ фидатІа, чун исятда килигда.

- Исятда, -- Султалиди къвед лагъай хьелни сад лагъайдан патавай фарикъат авуна.

- Зурба я, -- лагъана Аргиша.

- Пуд лагъайди! -- эмир гана Гъасанбега.

- Пуд лагъайди, -- тикрарна Султалиди. -- Гъамни гъаниз, -- гъилер тІарамарна, нефес акъвазарна, са виляй килигна, явашдаказ хьел къулухъ чІугуна, рицІ тІарамарна, садлагъана эрчІи гъилин тупІар ахъайна: пуд лагъай хьел тарцин рикІе акбуна, са легъзедилай чилел аватна.

- Аферин, Султали! -- Гъасанбега цІийи дустунин далудиз кап яна.

Вирида къавах тарцел чукурна, абуруз тарцин рикIе сад-садан къвалавай акIанвай къве хьел ва абурун къвалавай акьуна, чилел ахватнай пуд лагъай хьел акуна. Султалиди вичин хьелер къахчунана, тарце хьанвай тIеквенрал чукIулдалди хашар чIугуна.

Жегъилар цIун патав хтана.

- Гила за яда, -- Гьасанбега чIемерук хкажна... Ада ягъай пуд хьелни тарце акIана, анжах абур тарцин лишанламишнавай чкадивай санбар яргъа, агъада ва вине, авай. Амай жегъилривай я Султалидив, я Гьасанбегав агакъариз хьанач.

- Мирг види я! -- лагъана Гьасанбега. -- Гьуъжетра къур сад лагъай чка ваз мубарак, муграгъви!

- Пара къадар сагърай, стхаяр! -- гьуъжетра вич гъалиб хьунал Султалини шадзавай. -- Анжах и мирг заз гзаф жеда, ам чна, меслят хъайивал, пайда.

- Ваъ! -- Гьасанбег рази хьанач. -- Вуна къазанмишай мирг ви кIвале хъуй, вуна гайитIа, адакай чна ви кIвале неда! ТагайтIа – ваъ! Яни, гадаяр?!

- Я, -- жегъилриз шад хьана: стхавилелди дуланмиш жезвай жегъил дангувийриз кIанзавайди хьуьтIуьн яргъи йифериз Султалидин хьтин хевлет кIвале ацукьун, суьгъбетар ва къуьл-макъам авун тир. ТIуьн-хъун абурувай чпин кIвалерайни гъиз жедай, амма таза мирг аваз хъайила, мадни регъят тир.

- Ваз икъван устаддаказ чIемерукдай туьшер ягъиз гьикI чир хьана, Султали? – жузуна Гьасанбега.

- Чи шегъердин вилик зурба тIул ква – Урун тIул. Анал гадайриз ва рушариз женгинин амалар: чIемерукрай тергер ягъиз, тур гадариз, къалхан къуьнел ва я хурал къаз, гапурралди дяве жез, капачралди ва къутаралди дяве жез, юкъварар къаз... чирзава.

- Ваз ахьтин амалар вири чидани?- Гьасанбегаз инанмиш жез кIанзавач.

- Вири хъсан чир тахьун мумкин я, - Султалиди къасухдай вичин алакьунар агъуз вегъена. – Са вуч ятIани алакьда ман.

- Вавай яракъ гвачиз къве касдиз жаваб гуз жедани?

- Пудазни жаваб гуда, эгер абур гъилер кутIуннавайбур хъайитIа.

Дангувияр хьуьрена: абуруз муграгъвидин зарафат бегенмиш хьана.

Биргенддин як тІуьна, михьи гвавадал ял яна, кефияр кѳумбарзавай жегьил гѳуьрчехъанар нянрихъ кІвалериз хъфена. Абуру кѳуьнерал кѳунвай миргин жен-дек Султалидин кІвале эхцигна.

Султали, вичин михьивилер авуна, ктаб кѳачуна, кІарасдин цІай кузвай кѳулан вилик ацукъна... Ам хиялдай Муграгъиз ахкѳатна...

5.

Муграгъа инсанрин гьалар сугъул хъанва: живедин малгьалри рекъер агалнава, булахарни кІамар муркІари кѳунва, арандиз куьчар тавуна хуьре амай мал-хеб чуьлдиз акъудиз жезвач... Инсанар, нубат алачиз кацизни ракІар ахъай тийиз, кІуртар ва кавалар алукина, купІаринни кІарасрин цІай авай кѳуларив гва. Ки-мерни баябан хъанва.

Шагъабудин кѳулан вилик ацукънава. КІвале гум гьатнава. Кисай гѳуьлуь нисинин капІ авур халичадал ацукънава: ада Султали суьргуьндиз акъудайдалай инихъ, садни какадар тийиз, вири кпІар ийизва ва гьар купІунин гуьгъуьнилайни ван акъалтна Аллагъдиз шаздаяр ийизва. Шагъабудинан япара папан тІалабунар гьатзава:

- Я чан Аллагъ! Я чан гѳуцар! Чи Султалидин кьилел ягъийри чІулав кьар-фер гъана: бала баладик акатна, суьргуьндиз акъатна... Чан Аллагъ! Инжил, Забур, Таврат, Къуръандин гѳуьрметдай; Муса, Иса, Давуд, Мегъамед, -- салават гъана, -- пайгъамбаррин гѳуьрметдай; вири пІирерин, шейхерин гѳуьрметдай; мусурман дин патал гъазаватда шагъидар хъана кьейбурун гѳуьрметдай зи авай са баладиз са куьмек ая... Адан жегьил чандин язух ша, чан гѳуцар, чан Сад Аллагъ! Чан гѳуцар!

- Ви шазда Аллагъди кьабулдач, я кьей кьари! - лагъана кѳулавай Шагъабудина.

- Вучиз, я кѳужа?! -- Кисаяз кичІе хъана..

- Вуна тІварар кьазвай Мегъамед пайгъамбар гъинай, гѳуцар гъинай? Абур садаз акси ксар я.

- Вучиз? Абурун арада вуч хъанай? – дугъридаказ жузуна папа.

- Гъуцар- чи чІехи бубайри ибадат авур аллагъар: Атар, Тавар, Мен, Ген, Ар- гиш, Гугу... ва масабур я. Мегъамед пайгъамбар мусурман дин арадал гъайи кас я, Иса пайгъамбар гъадалай вилик хашпара дин арадал гъайи кас я, -- гъавурда ту- на Шагъабадина. -- Чаз Агъмад-эфендиди гъа икІ лагъанай. Вуна абур вири кака- дарзава.

- Я кас, абур вири гъа и са цавун кІаник квачни? Жуван ният миxъи хъайила, тІварар какахъайтІани, акъван зурба аллагъарни пайгъамбарар гъавурда такъуна амукъич, -- Кисая купІунин халича кІватІ хъувуна, кІвалин чилелай кул эхляна, руквар къулаз хъивегъна: хкахъзавай цІу гурпна ялав хкъуна.

- Цавун кІаник ваъ, цава ава лагъ, къари. Сабурни ава гъа ваз, -- Шагъабудин хъверна. -- Чи руш гъиниз фенва? КІвале гум гъатнава, къавун тІеквендал алай къван са гъвечІи элядай ман. Къван элядай лашни аквазмач.

- Шагъни гъиниз фида къван? Я Къемеран патав фенва, я алеррай авахъзава.

- Дагълара Шагъни чпин кІвале тазвани? Садра экъуьгъна, чукурай тир эхир?!

- Гагъ чин чІурзава, гагъ такур къасарзава... Чи рушан тахсир авач, ам Къемера гужуналди вичин патав тухузва: санал суьгъбетарзава, манияр лугъузва, гъилин- тупІун кІвалахарзава...

- Гележегдин свасни балдуз я ман.

- Ви сивяй Аллагъдин сивиз хъуй, чан къужа! Къавун тІеквендал алай къван за эляда, -- Кисай, кап чилиз яна, явашдаказ къарагъна.

- Акъваз, къари, ваз кпулри тади гузва, ахпа гурарай аватна, зун цІийи -- къари жагъур хъийидай тІвалра гъат тавурай, зун фида, -- Шагъабудин къарагъна.

- Валлагъ, вуна са чан квай хендеда хкайтІа, зи гъални хъсан жедай, -- са пай зарафат, са пай рикІивай лагъана Кисая.

- КІвализ, къари, ви хцин свас атайла, ви гъал хъсан жеда. Чаз гъахътин йикъар акурай! – Тартани Серкер дустар тирди чир хъайила, Шагъабудинан умудар хва суьргуьндай хкведайдак акатнава. Ам къецел экъечІна.

- Амин, чан иеси! -- гъуьлуь рак акъалайла, папан ван мадни хци хъана: -- Чан зи шагъларин шагъ хътин Шагъабудин! Заз чизва: гъикъван зун ажуз хъайитІани,

вуна рекъидалди зи хатур хадач... За вазни садрани, кая, кІвач виниз ая, лагъайди туш, зал чан аламай къван я лугъуни ийидач, - ада накъвар михъна.

И вахтунда къежел гъава ачух хъана: циферикай ракъинин вил хкатна, аяз яваш хъана. Хуьре аялрин ва жегъилрин къугъунрин, гъарай-эвердин ванер гъатна, кимерал итимрин гапІалар къалин жезва....

Айванрик ва гуьнейрикдишегълияр ацукънава, гзафбурун гъилера куьлуь-шуьлуь кІвалахарни ава: гуьлуьтар ва бегълеяр хразва, сарикай гъал ийизва, парталриз пинейар хъиязава. Абуру, адет тирвал, дуьньядикай, кІваликай-къакай жуьреба-жуьре суьгъбетарзава, Султалидинни Къемеран къисметни рикІелай ракъурзавач.

...Къемераз рагъ алай югъ мичІи сур хъанва: бубади ам кІвалаяй акъудзавач. Руша ам икъван инсафсуз жеда лагъана фикирнавачир. Я дидедивай, я чІехи бубадивай рушан дердиниз са чара ийиз жезвач. Абур гъикъван Дагълар хъуьтуьлариз алахънатІани, гъикъван абуру лезгийрин, эрменийрин, магъулрин ва арабрин мисалар гъанатІани, са куьнивайни Дагъларбегаз таъсириз хъанач. Гъатта Къумдай тир Низамидин "Лейли ва Межнун" дастандини адан рикІе авай мурк цІурурнач.

Къемерни Султали эмирдин къаравулри къуна хуьруьз хкайдалай гуьгъуьниз Дагъларан гъалар жерягъдин къилни акъат тийидайвал чІур хъанва. Вичи хиве къазвачтІани, дидеди рушаз лагъана: "Къин тавур бала, ви бубадин рикІин шагъ дамар къатІ хъана. Ихътин такабур итимдивай вичин руш чарадан гададихъ галаз катун, къилел атай беябурчивал эхиз хъанач..."

Къемераз буба язух къвезвай, амма адавай вичин рикІиз маса эмир гуз жезвачир: ам гъар мажал хъайила, чуьнгуьрни метІерал эцигна, манияр тушир, дердияр тир гафар лугъуз, вил Султали авай Сирт магъалдал алаз, дакІардин кІане ацукъзавай: ада вич мад катдай синтІер-пІинтІер ттуькІуьрзаай...

Руш къени дакІардин кІане ава, адан пашман манийриз Ципезана ва юлдаш рушари, вилерал накъвар алаз, яб гузва.

Гъар варци ван авурла, Къемеран рикІик къалабулух акатзава: "Яраб вуж ятІа Пеленга за лагъайвал авунатІа? Султалидикай хабар-тер хкай касс ятІа? Чупуран итимар ятІа?!" Гъар сефер атай кас масад жез, рушан рикІ секин хъижезва.

Эхиримжи суалди Къемеран рикІяй къайи зурзунар ракъурна. Чупура вичин рикІел акъалтай юкъуз мехъер авун мумкин я. «Зун гужуналди тухвайтІа? - кичІ кваз фикирзава руша. – Ахпа за вучда? За ам гъа йифиз, вак хъиз, рекъида!» - гъил хурук квай бицІи байбутдал фена.

Шагъмурадак тади кваз аквазвач, и кардихъ себебарни ава: гагъ ам ничагъ хъана, гагъ гъаваяр чІур хъана... Къилин себеб кавхадиз Къемер мадни катиз, вичин бармак вилера гъатиз кичІе хъун я... Гъавиляй ада Султалидиз са инад къадай, ам михъиз дуьньядилай тергдай рехъ жагъурзава.

Къуьд алукъайла, Агъмад бубадин кефиярни цуру хъана. Векъерикай-къаларикай вичи хкуднавай дарманар хъвана, са бубат хъайила, ам гъаятдиз эвичІна. Хзанриз чІехи бубади галачир уьгъуьяр язавайди, ам ван акъалтна са нихъ галаз ятІани рахазвайди акуна. Пеленг айвандик экъечІна, бубадин патав фена.

- Я буба, вуна вучзава? Вун нихъ галаз рахазва? -- жузуна тажуб хъанвай хтулди.

- За, бала, жувак квай азарар, чинерар ва иблисар чукурзава, -- Агъмад бубади вичин кар давамарна.

- Азарар чукурзава?! Им ваз гъинай чир хъайи дарман я? -- хтул чІехи бубадин вилериз килигна, ада фикирна: "Им хибри хъанватІа гъа?!"

- Зун аял вахтунда чи хуьре са яшлу алим итим авай, адан тІвар Шурван тир. Зи рикІел гъада вичи вичиз авур гъа ихътин дарман хтана: зани, гъа рагъметлуда лагъайвал, жуван азарар чукурзава, -- Агъмад бубади мад гъараяриз башламишна.

- Я буба, вун хъфена къатук, жуван чанда пакаман аяз твамир, ваз амайдалайни пис жеда,-- лагъана Пеленга.

- Я бала, къаткайтІа, зун рекъида! Бес сухтайриз тарс ни гуда?!

- Тарс ктабрай фекъиди гурай.

- Ва-а-аъ, бала, ктабрай гайиди тарс туш. Ктабдин далудихъ итим кІанда, алим итим! Вуна, бала, жув зи чка къаз гъазура: завай чирвилер къакъуд, зал чан аламай къван, Ахцегъиз, Хачмаздиз, Истамбулдиз, Багъдатдиз фена, кІела!...

- Хъуй, буба, -- Пеленга къил эляна.

Пакаман фу тІуьна, чІехи бубани хтул, муаллимни тІелеби, медресадиз фена. Сухтайри шадвилер авуна, чпин рикІ алай алимдин тІварцІихъ дуьаяр кІелна.

Тарсунин эхирдай Агьмад-эфендиди лагъана:

- КІела, рухваяр, гзаф кІела! Жуваз чин тийидай са затІни тамир. Чин тийидай гаф хабар кьаз кьунши хуьруьз финни айиб туш. Илимдар са инсан илимсуз иридалай артух я... Чи алпан вилаятра гзаф зурба алимар хъана ва исятдани ава. Абурукай чаз хабар авач, амма Багъдатда, Мисрида араб алимриз малус я. Килиг, и ктабда, -- муаллимди куьгъне ктаб ачухна, яру рангуналди кхъенвай цІарар кьалурна, -- лезги алимрин тІварар кьунва: Муграгъви Шурван, Ахцегъви Гьаким, Хиневеи Агъа, Юсуфан Муса, Лезги Сулейман... Абуру сад-къвед-пуд виш йис идалай вилик кхъей илимдин ктабар чи йикъарани инсанри кІелзама. Шурван-эфендиди гъа и медресада тарсар гана, инсанри адаз "шейх Шурван" лугъудай... Зи мурадни ихътин чІехи алимрилай чешне кьачун, Меккедиз гьаждал фин, Мекке тІавафун, адан пак мискІиндилаи элкъез, дуьаяр авун тир... Амма Аллагъди рехъ ганач: гагъ гъилихъ такъат хъанач, гагъ кефсуз хъана... Зун жуван кьисметдилаи, Аллагъди гайи йикъалаи рази я: жуван зегъметдалди ихътин дережа, инсанрин арада гьуьрмет кьазанмишна... Залаи алакьначтІани, за кьез веси тазва: кІела, илимдар, мергьяматлу, жумарт, кьагъриман инсанар хьухъ! Илим авай чкада адалатни жеда, адалат авай чкада – динни, шариатни, секин яшайишни.

Тарсар куьтягъ хъайила, Пеленга ихтибарлу сухтаяр кІватІна, абуруз цІийи хабар гана:

- Къемераз чавай куьмек кІанзава: ам Къубадиз катиз гьазур хъанва...

- Икьван къаравулар алай чкадай, ихътин мишекъат йикъара ам гьикІ катда? – жузуна Самбура.

- Адаз Эбеш булахдилаи КІарпІазандин хивез хкаж жез, анлай Мискихуьруьз эвичІиз, анлай са карвандихъ галаз агъадихъ фидай ният ава... Къемерал итимдин парталар жеда, юкьва гапур, кьуьне фу авай чанта жеда... Чна, сад-къве ксди, ам шегъре рекъел агакьарна кІанзава.

- Им мумкин кар яни? – сухтаяр шаклу хъана.

- Ихътин мишекъат вахтунда руш КІарпІазандин хивяй катда, лагъана, садан хилдизни къведач, – гъавурда туна Пеленга.

- Зун икІ гъавурда акъазва, - лагъана Самбура. - Къемераз куьмек анжах завайни БазукІаявай гуз жеда, вучиз лагъайтІа хуьре авачирдал, ада рушаз куьмек гана, лагъана, шак фида. Чун, зунни БазукІай, хуьре тахъайла, куьне чун ватандиз хъфенва лугъуда.

- Дуьз фикир я, - Пеленгаз шад хъана.

- Куьмекда ман, - БазукІайни рази хъана. – Сад лагъай сефер туш.

- Гъа ихътинкуьмек чавай Султалидизни кІанзава. Заз адан патай чар хтанва, -- сухтайриз гзаф шад хъана, абуру дустунин чарчиз дикъетдивди яб гана. -- Саламар за Къемерав агакъарна... И къве касдин тІалабунни сад я.

Са шумуд йикъалай булахдал фейи Къемер элкъвена хтанач... И сеферда ам Тартадин нуькерриз Цехуьлрин карвансарадай жагъана.

6.

Пакамахъ Дангудин жегъилар, чІемерукар, хъелер, турар ва къалханар къачуна, хуьруьн рагъэкъечІдай пата, тамун юкъвал алай майдандал фена. Дегъ заманайрилай инихъ женгинин къугъунар тешкилзавай, жегъилар къецепатан чапхунчийрикай ватан хуьдай женгериз гъазурзавай чкадал "Къушун къеле" тІвар акъалтнава. Султалиди къатІайвал, къуд патахъай тепеяр ва къалин там галай ачІ тІебии къеледиз ухшар тир.

Яшлу итимрин-женгчийрин гуьзчивилик кваз женгинин къугъунар башламиш хъана: жегъилри юкъварар къазва, чемерукарай къаралтуяр язава, къалханар алуқІна, сада-сад тураралди язава... РикІел хайи Муграгъа, Урун тІулал, къиле фидай къугъунар хтана, Султалиди абурукай юлдашриз суьгъбетна.

Гъасанбега Султалидиз юкъварар къунай вичин алакьунар къалурун теклифна. Муграгъви регъувал кваз майдандиз экъечІна: адан къаншардиз атай Аргиш, гъикІ хъанатІа къилни акъат тавуна, кІаник акатна; Фелекахъ галаз яргъалди гъуьжетарун герек хъана, эхир гъамни къуватдай аватна. Вичин нуькерар икъван ажуз хьун Гъасанбегаз лап залан хъана. Дангудин жегъилар дагъвидал тажуб хъанвай: и адетдин къакъан, яхун, къумрал жегъил Аргишалайни Фелекалай

акунрай са куьнални артух тушир, акси яз, Фелек адалай зурба тир. Бес и зирингвал, жуьрэт гьинай я? Намусдик хкӀунвай дангувийри Султалидиз чпихь галаз майдандиз экъечӀун теклифзавай.

- Акъваз, гадаяр, -- лагъана Гъасанбега. -- Султалидихь галаз за юкъварар къада. Рази яни? -- Султалиди кӀанз-дакӀанз къил эяна. -- Вун исятда галатнава, са тӀимил ял акъадара, ахпа чун майдандиз экъечӀда.

Султалиди фикирзава: "Гила за жуван дуст хъанвай Гъасанбегаз вучин? Аквадай гьаларай, завай ам кӀаник кутаз жеда... Ахпа адаз хъел атайтӀа? Чи алакъаяр чӀур хъайитӀа? Са фенд акъудна, къил къакъудна кӀанда," -- кӀурт алукина, куьгъне кӀанчӀунал ацукъна.

Са сятдилаь хьиз, Гъасанбеган ван акъатна:

- Муграгъви, майдандиз экъечӀ кван!

- Зи кӀвач тӀар хъанва, завай жезвач, -- Султали кӀвач тӀушуниз эгечӀна.

- Гьиллеяр мийир, заз вун такӀан жеда гъа! -- Гъасанбега тӀуб юзурна. -- Эгер зун кӀаник акатайтӀа, заз вун мадни гзаф хуш жеда, вучиз лагъайтӀа ажуз дустунилай къуватлу дуст хъсан я. Ибур аку! -- ада вичин патав гвай жегъилар къалурна, -- Гъар сад са аслан, са пеленг я. Абуру зун, за гъабур, чна вирида жуван ватан хуьзва! Вунни чакай я!

Султалидин къил хкаж хъана, Гъасанбеган гафари адакай виликан, четин улмада вилик-къулухъ килиг тийидай, намус, гъейрат ва азадвал вине къазвай дагъви хъувуна. КӀурт хутӀуна, ам майдандал фена... Женг мукъаятдаказ, сада-садан къуватар ахтармишиз, садаз сад алдатмишиз кӀанз, башламиш хъана... Дангувийри Гъасанбеган тереф хуьзва ва адак руьгъ кутазва. Султалидин тереф хуьдай касни авачиз акурла, Аргиша мукъвал-мукъвал лугъуз хъана: "Муграгъви, ажузвал мийир! ВикӀегъ хъухъ! Пак Гъуцарсувуз вун аквазва гъа! Ирид булахрин яд рикӀелай алудмир!" Пагъливанар къведни галатнава, садавай сад кӀаник кутаз жезвач... Гъасанбег, юкъван буйдин яхун жегъил, Султалидилаь аскӀан ятӀани, зиринг я: гъиликай хкатзава, мукъвал-мукъвал гъужумиз, ада вичин зурни къалурзава... Эхир абур чӀехида акъвазарна, нефес-нефесдихь техкъвезвай пагъливанар

живедал ярх хъана. Женг икI, садни гъалиб тахъана, куътягъ хъунал Гъасанбегни Султали къведни шад тир.

Гъасанбеган десте нисинин фу нез Султалидин кIвализ илифна. Гъилер, кIвачер чуъхвена, жегъилар, стхаяр хъиз, мет-метIе туна, суфрадихъ ацукъна: миргин таза якIун шурвади /ам Аргишан дидеди чпин кIвале гъазурнавай/, тIанурда чранвай сарубугъдадин хъуътуъл фа, Муграгъай гъанвай целцин нисиди ва кицикрин ци гишин хъанвай жегъилриз лап лезет гузвай.

- И няметрихъ женнетдин тIеам гала, -- лагъана Султалиди.

- Вун, стха, чIехи фекъи, эфенди, лап имам хъиз рахада ман, -- Гъасанбегаз мад цIийи дустунин рахунар бегенмиш хъана. -- Валлагъ, аферин, стха!

- Бес за гъахътин ксарин тарсар къазва эхир, стхаяр, -- Султалиди чпин хуъруън медресадикай, ана тарс гузвай Агъмад-эфендидикай, ам вичин ярдин чIехи буба тирдакай суъгъбетна.

Жегъилрин межлис йифен къуларалди давам хъана.

7.

Пакамахъ Султалидин кIвалин рак Гъасанбега ахъайна, адан гуъгъуъна Ар- гишни авай. Мугъманрихъ галаз кIвализ къайи гъава ва живедин пилтеярни гъахъна. Салам гана, Гъасанбега лагъана:

- Гаралди жив къвазва, муграгъви! -- гъилер гъилеривай гуъцIна. -- Дуъздаказ мекъини ийизва. Къе къулав ацукъдай югъ я!

- Буюр, стхаяр! Ацукъда ман, -- жумартдаказ лагъана иесиди. -- Миргин жен- декдин са пайни хъанвач, -- вичин жумартвал къалурна.

- Бес вахъ вуч хъанва?! -- Гъасанбег Султалидин чиниз килигиз акъвазна. -- Заз ви вилер яру хъана аквазва ман?

- Валлагъ, йифди ахвар хъайиди туш, - хиве къуна Султалиди. -- Вил акъалай къван чIуру-чIуру ахварар аквазвай... Гагъ жанавулар галтугзавай... Гагъ гъуълягъар галтугзавай... Йифди, гъекъни каф хъана, гъабурухъ галаз женгина авай... Куъне багъишламиша, стхаяр, зун уъмуърда акъван ажуз гада туш, юкъуз- йифиз рикIай хайи хуър-кIвал, диде-буба акъатзавач...

- Ахварар хийирдалди хъуй, стха! РикI динж тахъайла, пис ахварар аквадай адет я. Бес ви рикIяй Къемер акъатнавани?! -- нуькердиз вил акъална, жузуна Гъасанбега.

- Ваъ, -- Султали кхун хъана. -- Вучиз вуна акI хабар къазва?!

- Вучиз лагъайтIа вуна исятда ви рикIяй акъат тийизвай вири гъисабна: хуър, кIвал, диде, буба, амма Къемеран тIвар къунач.

- За лагъай гъар са гафунин къене Къемер ава, стхаяр, -- Султали сефил хъана. -- Къемер рикIяй акъатайтIа, куьне гъисаба хъи, зун Султали яз амач. Белки, са се-рин, са къур, са лаш... аматIа.

- Вун я лашни, я къурни тахъун патал захъ ихътин теклиф ава: чун къе чи кIвале ацукъда. Къарагъ, жуван пад-къерех, дамах-чахмах ая, -- Гъасанбег ракIарихъ элкъвена.

- Икъван фад? Чна инал са кап фу къванни сивел элягъин ман. Зун гъеле нез агакънавач, куьне тIуьнва жеди, -- Султали мугъманвилиз финиз акси тушир, амма тербия авай жегъилдиз кавхадин хзанар вичикай мукъвал-мукъвал инжиклу хъана кIанзавачир.

- Зани тIуьнвайди туш. Хуьрекар чаз зи суса гъазурзава. . Къарагъ, муграгъви!

- Зи агъадин кефи хамир, Султали. Къарагъ! -- Аргиша Султалидив адан кIурт вугана. -- Алуки!

Са арадила пуд жегъилни жив къвазвай куьчедиз экъечIна: къай яваш хъанва, циферикай пакаман ракъинин вилни хкатзава, амма живедин залан пилтеяр, чинеруг галукъай лифряй акъатай цIакулар хъиз, элкъвез-элкъвез чилел ацукъзава... Цав, чил къунвай лацу пердедикай Султалидивай Гъуцарсув къатIуз жезвач, амма рикIиз аквазва. "Яраб хуьре вуч хабар аватIа? -- фикирзава жегъилди. -- Къемера вучзавтIа? Сенфиз акур къван ахваррихъ са сеbeb хъун лазим я эхир! Яраб вуч хъанватIа?!"

Гъасанбега Султали сифте яз вичин тавдин кIвализ тухвана, Аргиш гъаятдал акъвазна. КIвалин цлара ва чиле жуьреба-жуьре чешнейрин халичаяр авай, жегъилрин ужагъ гатфарин багъдин цуьк акъатнавай ва атирар чкIанвай пипIез ухшар тир. Са легъеда Султалиди ина Гъасанбегни адан свас Зуьгъре хевлет

амукъзавайди, абур, лифер хъиз, чеб-чпел элкъведайди хиялдиз гъана. Ахпа фикирна: "Ихътин тав зазни Къемераз кІандай хьи..."

- Ихътин тав, стха, вазни Къемеразни къисмет жеда, -- Султалидин фикирар кІелайда хъиз, лагъана кІвалин иесиди.

Султали кхун хъана, суалдалди цІийи дустуниз килигна.

- За са ниятнава... Гъелелиг ам зи сир яз амуқрай, -- Гъасанбега кІурт хутІунна, кІвалин пипІе кІватІна эцигнавай месерал вегъена. -- Жувани хтІун.

Къулан патав ацукъ!

- Исятда, -- Султали кІвалин цлакай куърснавай седефламишнавай чуьнгуърдиз килигиз акъвазна.

- Ягъиз жедани? -- жузуна иесиди.

- ТІимил-шимил. Пара гуьзел имарат я. -- Султалиди чуьнгуърдин тарифарна.

- Ам заз бубади багъишайди я. Бубади лугъузвай: и чуьнгуър чи чІехи бубадинди тир. Къачу, килиг, Муграгърин са макъам ягъ. Дугъри я, чуьнгуър лап куьгъне хъанва, бязи чкайра квакни гъатнава, хурал къурла, лацу гъуър хътинди авахъзава. ЯтІани ширин вандай чуьнгуър я.

КІурт хутІунна, мукъаятдиз чуьнгуър къачуна, Султали къулан вилик куьсруьдал ацукъна. Шинидин чкал галукъарна, ада чуьнгуърдай наши сесер акъудна. Бегъем ягъиз тахъайла, регъуь хъана, ам иесидал яргъи хъувуна.

- Бейкеф жемир, стха. Чуьнгуърни инсан хъиз я: адахъ галаз вердиш хъана кІанда, -- хъуьтуьлдаказ лагъана Гъасанбега. -- Таниш тушир инсандихъ галаз суьгъбет къведач. Яни? Чуьнгуърни гъакІ я, -- ада чуьнгуър хурал хкажна, бирдан, мазанди хъиз, рахурна: кІвал ажайиб, инсанрин рахунризни къушарин манийриз ухшар авай сесерай ацІана.

Султалидин гуьгъуьл акваз-акваз дегиш хъана: сефилвал квахъна, вичин намуьсдин вилик регъуьни хъана, вучиз лагъайтІа ада Гъасанбег кстах дамахчидай гъисабзавай.

- Яда, вун лап устад я хьи?! -- Султали гъейран хъана амуқна, и легъзейра адан рикІелай вичин дертни алатнавай жеди. -- ИкІ тІвар-ван акъатнавай мазанривай

ягъиз жезвайди туш, -- адан вилерикай Вегьрен тІулал гьафте базадиз кьведай мазанар карагна. -- Ваз чуьнгуьр ягъиз чирай устад вуж ятІа?

- Зи буба.

- Мердагъа халу чуьнгуьр ядай устадни яни?

- Устад туш, чуьнгуьр ягъиз алакьдай инсан я, ада Ламус бубадивай тарс къачурди я.

- Фцьякьра куь кІвале Ламус бубади чуьнгуьр ядайла, за яб ганай, ам, дугьриданни, устад я, -- тестикьарна Султалиди.

Уста Ламусан кІвалер, Султалидиз малум хьайивал, Дангу хуьруьн булахдин патав гвай. Булахдал кьвезвай рушари, сусари ва дишегьлийри мукьвал-мукьвал Ламус бубадин чуьнгуьрдихь яргьалди яб акалзава. Яд гъиз атанвайбур чуьнгуьрдин сесери изитІна, булахдал акьвазнавайла, кІвалера яд гуьзлемишзавай хзанар суракьдиз атай дуьшуьшарни хьана.

- За Ламус бубадивай кьве чуьнгуьр расун тІалабда: сад заз, садни ваз. И чуьнгуьр, рагьметлу чІехи бубадин ирс яз, хкуник кумукьрай.

Разивилин лишан яз, Султалиди кьил эяна.

Зуьгьреди кІвалин юкьвал суфра вегьена, хуьрекар гьана. Жегьилар, гьилер чуьхвена, бисмиллагь лагьана, тІуьнив эгечІна. Са арадилаь гьаятдай инсанар рахазвай ванер акьатна.

- Бубадин патав дувандиз атанвай лежберар я жеди, -- гьавурда туна Гьасанбега. -- Жува неь, стха, аниз яб гумир.

- Ви буба кавха я, ам къазини яни къван?! -- Султали тажуб хьана.

- Чиди са виш кІвал авай гьвечІи хуьр я. Чи Муьшкуьр магьалдин хан Худат шегьерда ава. Адан ихтиярдалди зи бубади хуьруьн къазивални ийизва.

- Чи магьалдин хуьрера, стха, къази жуьмя мискиІдин имамни я.

- Чи ханлухдин чІехи хуьрерани гьакІ я. Амма чи мискиІинни гьвечІди я, адан фекьини тІимил кІелнавай инсан я. Адавай къазивал анихь къвазрай, аялриз мектебда дуьздаказ тарс гуз жезвач.

- ГьикІ? Куь хуьре медреса авайди тушни?! -- Султали тажуб хьана.

- Заз чидайвал, медреса чи Худат хътин, куь Муграгъ хътин шегьерра, чӀехи хуьрера жедайди я. ГъвечӀи хуьрерин мискӀинра фекьиди аялриз Къуръан кӀелиз чирзава... Чи хуьре гъа карни бегъемдаказ кьиле физвач.

- Бес вуна гъина кӀелна?

- Сифте жуван бубадивай, ахпани Худатдин медресада кӀелна... Бубадиз зун Шемахдиз ракъуриз кӀанзавай, зун фе-на-а-ач... Гила за гъайиф чӀугвазва.

- КӀелун гилани геж туш, стха.

- Ва-аъ, геж я... Къе-пака са аял-куялни хъайила, зи кӀелун квез я? Са вахтарилай бубадин эвез -- хуьруьн кавхавал ийиз ацукьда... Чар-цӀар кӀелда ва кхьидай савад захъ авазва...

Султалидиз Гъасанбеган гафарин ван къвезмач, адан кьиле жуьреба-жуьре фикрар кьекъвезва: са рикӀиз Дангуда медреса ахъайиз, ана тарсар гуз кӀанзава; муькуь рикӀи мискӀинда фекьидихъ галаз аялриз кӀелиз-кхьиз чирун буйругъ гузва... "Гъар вуч авуртӀани, зун икъван регъимлувилелди къабулай хуьруьз са хийир гана кӀанда... За кавхадиз жуван ниятдикай лугъуда. Завай ина мад икӀ бейкардаказ йикъар акъудиз жедач. КӀвалахна кӀанда,"- муграгъвиди лежбервилин кӀвалахариз вердиш гужлу кьуьнер юзурна.

Жегъилар кӀваляй экъечӀайла, лежберар чкӀанвай, кавха Мегъамед гъаятдал тек аламай. Султалиди адаз вичин мураддикай лагъана.

- Аферин, хва. Бейкарвилелай жегъил инсандиз пис душман авач, -- Мегъамед вилерин тумунай Гъасанбегаз килигна. -- За фекьидихъ галаз суьгъбетда. Акъван чӀавалди вуна жуван дустариз ваз Муграгъа Агъмад-эфендиди гайи тарсарикай ахъая.

- Ваз Агъмад-эфенди чидани, Мегъамед халу? -- Султалидиз шад хъана.

- Эхъ. За Муьшкуьр шегьерда Муграгъви Агъмад-эфендин суьгъбетрихъ яб акалайди я, -- дамахдивди лагъана кавхади. -- Ихътин жив авай чӀавуз куьн гъиниз физва?

- Ламус бубадиз кьве чуьнгуьр ая лугъуз, -- жаваб гана Гъасанбега.

- Дуъз кІвалахзава, хва. Чи чуьнгуър чкІизва... Инсанарни кьуъзуъ жеда, има- ратарни... Алад, устадиз зи патай саламар лагъ! -- Мегъамед, кавалдин ценер хкажна, кІвализ хъфена.

Лангатрин цал галай гъятдин кьурак яхун кьуъзуъ итим ацукънавай: ада гагъ керкидал, гагъ кихелдал тутун гирдимдикай нубатдин чуьнгуър паталкьулар, кІмпилар расзавай. Мугъманар акурла, кІвалах акъвазарна, ам милаимвилелди килигна. Жегъилрин салам кьуна, кьезилдиз къарагъна, жумартвилелди лагъана:

- Зун, чан хвар, куьн атунал гзаф шад я. Илиф кІвализ! - вич вилик акатна.
- Ламус буба! -- тади кваз гъарайна Гъасанбега. -- КІвализ ваъ, ваъ!
- Гъун бес?! -- кьужа акъваз хъана.
- Сад лагъайди, ваз бубади саламар гузвай...
- Ва-алейку салам! Гайи вични сагърай, гъайи куьнни!
- Къвед лагъайди... Чун гъакІ атайбур я.
- ГъакІ къвез, зун зи гъиле авай кеспидивай ийиз, зун куь тай-туьш яни?! -- устІардиз хъел атана. – Закай ихътин ягънатармир!
- Ламус буба, минет хъуй, хъел къвемир. И кас, -- Гъасанбега юлдаш къалурна, -
- Султали, Муграгъ шегъердай я... Зи мугъман я. Вуна, уста, зазни Султалидиз гъардаз са чуьнгуър ая. Гъахъ за гуда.

- Им маса гаф я, -- кьужадин чина гъатнавай биришар цІалцІам хъхъана. -- Заз кІанзавайбур гъа куьн хътин муьштерияр я. Квез ван хъана жеди: памбагар маса гузвай савдагардиз лацу кицІ акурла хъел къведа, лугъуда. Айиб мийир, рухвар. Инсандиз фу кьилини гъилери гузва, гъакІ хъайила, кІвалахна кІанда. Са гъафтедилай куь чуьнгуърар хутах!

- Ламус буба, са чуьнгуър куьн я? – жузуна муьштеричиди.
- Муьшкуърдин базардал са чуьнгуър са гъер ва я са хеб я, хва.
- Къве гъерен чкадал чкадал са мирг гъайитІа, жедани, буба?
- Куьн гъахътин бажарагъ авай гъуърчехъанар ятІа, жеда.
- Са гъафтедилай ваз, уста буба, мирг чавай.

Са вацралай Гъасанбеганни Султалидин арадай яд авахъзамачир: абуру сад- садахъ галаз "чан стха" лугъузвай, санал фу незвай ва чуьнгуърар язавай. Дангу

хуьре ван гьатна: бес кавха Мердагъадиз мад са гада хьанва. Султалидал "Гада" тIвар акьалтна.

8.

Муграгъ шегьер муркIарини живери кьунва: кьуьд кIеви хьанва. ЧIвекъ аязди инсанар кимерилай, куьчейрилай кIвалериз, цIай кузвай кьуларин патарив чукурзава.

Дагъларбан хзан ясда ава. КIвалин кеспияр: гьаятар михьун, булахдилаь яд гьун, малариз векьер кутун, верчериз твар вегьин ва кицIизни квет гун дидединни гьвечи рушан хиве гьатнава. Бубади Къемерал са карни, са рехъ-хвални ихтибар хьийизмач.

Пакаман сериштаяр авуна, чин-гьил чухьун хьувуна, Суванайни Ципезхан кьулан вилик ацукьнава. КIвале тIачунин цуьруьхуьм атир гьатнава. Хзанди, рахун-луькIуьн квачиз, кьилер куьрсна, гьарда вичин вилик квайди незва: бубади винел мухан сав алухнавай тIачуник хьран фу куьткунзава; Къумрала гьар тIур сивиз тухвайла, адан кIанизни мез хгузва; тIач кIан тахьана, Къемера сукIрадай тупIал каликай ацанвай икьи нек хьвазва; дидедини Ципезана са курунай тIач незва. ЦIару кацци вич гагъ садан, гагъ масадан кIвачеривай гуьцIзава, вегьей фан кIус нез, ам мад суфрадив агатзава.

Къемер катзавай катзавай рекьелай хкьурдалай гуьгьуьниз Дагълара кIвале са-давні витIни акьудиз тазмач. Ам, кимерални эхкьечи тийиз, эсер янавайди хьиз, гьилер-кIвачер буш хьана, гагъ кьаткизва, гагъни и муртIай а муртIаз, а муртIай и муртIаз кьекъезва. Вичикни элекъ тийидай хьел ква: датIана сарари жакьракьарзава, гьутар агаж жезва. Папавай ва аялривай адан виликай инихъ-анихъ физ жезвач: гьутар галукьиз кичIезва.

КIваликай кьил кьакьудун патал Къумрал тади кваз медресадиз фена. Къемер вичин кIвализ гьахъ хьувуна. Дидедини Ципезана кьапар чухьузза, буба кьулан патавай кавалдал яргъи хьанва.

Къемеран кефияр чIуру я: вилерикай Султали карагзава, рикIи са вуч ятIани, лап пис кар, гьиссзава... Хразвай элжекни акьвазарна, ада хиялдай накъ рушариз лагъай мани эзберзава:

*Яр суьргуьнда -- акІана рагъ,
Алатзава зи вахтар чагъ,
Акъатзава чинай шафагъ.
Ишехъ, Къемер, чуьнгуьрд симер...*

Гъаваяр мишекъат хъунихъ галаз Шагъмурадан патай атун-хъфин амач, адан ният вуч ятІа садазни чизвач. Къемер вичин къастунал кІеви я: "И дуьньядин чин кІаник хъайитІани, зун Чупураз фидач", -- тикрарзава Къемера виридаз ван къведайвал. Рушан эрзимандикай гъам хзандиз, гъам жегъил паб кІанзавай кавхадиз ва гъамни вири жемятдиз хабар ава.

- Жува жуван рикІ немир, бала, - лагъана, Къемер хзандин кІвализ хкана. – Ма регъ, Сар эвягъа.

Къемер къавун дакІардай экв аватзавай чкадал ацукъна, рекъинай сар эвягъиз эгечІна. Зулун векъи сарин чІунар руша тади кваз са-сад гъулуна эцигзава. Бирдан адай гъарай акъатна: тупІуз рекъин сас акъахна, рухунал ивидин стІалар авахъна. Къалабулук акатай дидедини ваха читинин пек кана, чІух авуна, Къемеран тупІал эцигна, ам илисна кутІунна. Рушан чІулав вилер гъяркъуь хъана, пелелни эрчІи хъуьхъвел алай матІари цІарцІар гана.

- За квез гъикъван лугъузва: са кар ийидайла, мукъаят хъухъ, тади акатмир,-- Суванай рушарилай нарази я. -- Лагъайвал авуна кІандачни?! ЧІехида лагъайвал тавурла, чІехи бала гудайди я.

Дагълара са чуькъни авунач, на лугъуди, адаз рушан тІуб талукъ туш. Суваная тербия гун давамарзава. Къемераз ван хъун патал дидеди гъвечІи рушаз тикрарзава: "Чан бала, сабурлу хъухъ. Фейи чкада чІехи-гъвечІидаз гъуьрмет ая... Булахдал жувалай чІехидан квар ацІура... Мез -- ширин хъухъ, гъил -- къезил... Рахадайла, сивел атай гаф пархна лугъумир, эвел-эхир фагъума, ахпа са камаллу гаф лагъ. Нихъ галаз хъайитІани къил къамир, жуван тай-къаншар ахтармиша... Сабур хуьз жезвачтІа, ваз геж жезва, лагъана, кІвализ хъша, жуван сандух ахъайна, дуьгуьрдин пипІез тІвалар ягъиз ахъая... Ви рикІелай хъел алатда, бала чан"... Вири тахъайтІани, гзаф насигъатар руша къазвай.

- Авур кІвалах бес я, - Суваная рушан виликай регъни Сар къахчуна. – Жуван кІвализ ахлад, са затІ-матІ кІела.

- За дугуърдин пипез тІвалар ядани? -- Къемер хъуърена.

- Тупар атІудалди гъа карни хъсан я, -- рушан хъвер акурла, дидедин рикІикай гар фена, ам вич рекъинихъ ацукъна.

Къемер вичин утагъдиз хтана. КутІуннавай тупІу гурп-гурпзава, рикІ михъиз чІуп чІулав хъанва. Аквадай ва таквадай тІалар рикІелай алатун патал руш дакІардал алай ктабрик къекъвез эгечІна. Гъилик Ибн ал-Мукъаффан "Калила ва Димна" ктаб акатна.

И араб чІалал кхъенвай аламатдин ктаб Къемераз аял чІавалай таниш я, шумудра кІелайтІани ам тух жезвач: гъайванрин пачагъ Асландикай ва Калилани Димна тІварар алай чакъалрикай кхъенвай хкетар чпел гъакъван фикир желбдай-бур я. Ктаб гъиле аваз, дакІардин кІане ацукъна, Къемера фикирзава: "И ктаб теснифай касдиз яшайиш, инсанрин къилихар гъикъван хъсан чидай?! На лугъ-уди, ам чи шегъерда яшамиш хъана... Валлагъ, Муграгъани Калилани Димна хътин чакъалар гзаф ава. Чеб терг хъуй ман, я Рабби!" Ктаб кІелиз башламишайла, рушан рикІелай вичин дерт алатна.

Къемер ажайиб къилихрин аял яз чІехи хъана: адаз гадайрин викІегъвал, рушарин назиквал, рикІин ачухвал ва хци фикир-фагъум хас тир. ЧІалар кутІунзавай, чуьнгуър язавай руш бязибуру гъаргъар яз гъисабзавай. Медениятдикай, эдебият-дикай ва илимдика хабар авай, Агъмад бубадин тарсар регъятдаказ кужумзавай рушай гъеле садан къилни акъатнавачир. Вичин рикІе авай сирер ада садални ихтибарзавачир. Гъеле аял чІавалай Къемера вич са зурба, халкъдин рикІел хъсан патахъай аламукъдай, адалатлу рекъиз гъазурзавай. Ам вуч рехъ ятІа, ачухдаказ адаз вичизни чизвачир. Яргъал уълквейрикай ва анра яшамиш жезвай халкъарикай ктабар кІелзавай, мазанрин дастанризни девришрин суьгъбетриз къанихвилелди яб гузвай. Сифте чІалар теснифзавай ва чуьнгуър язавай руша вич гагъ са, гагъ маса къагъримандин, къегъалдин, мазандин, заридин, алимдин чкадал эцигзавай, хиялдай абурун: Шарвилидинни Жаванширан, Низамидинни Куьре Меликан гъерекатар тикрарзавай ва цІийи гъерекатар къурмишзавай.

Медресада Къумви Низамидикай, кьве виш йис вилик хъайи алпан мазандикай, сифте ван хъайила, Къемер адан эсеррал гъейран хъана амукънай. Рушан рикле вичикайни Низами хътин мазан хъунин мурад куькIвенай. Вичин рикI ацукънавай мазандин шиирар ва дастанар, хайи алпан чIал туна, фарс чIалал теснифун рушаз бегенмиш хъаначир, гъавиляй хъел кваз Агъмад бубадивай хабар къунай: "Вучиз Низамиди вичин жавагъирар алпан чIалал теснифнач?" "А чIавуз, чан руш, алпан чIалан метлеб агъуз аватнавай, -- гъавурда тунай муаллимди. -- Чехи мазандиз вичин жавагъирар жезмай къван гзаф инсанри кIелна кIан хъана, гъавиляй фарс чIалакай куьмек къачуна". "Вучиз араб чIалал теснифнач?" -- Къемераз фарс чIалалай араб чIал хуш тир, ам вичизни хъсан чизвай. "А вахтунда чи вилятра араб чIал исятда къван мягъкем хъанвачир". "Вучиз чи чIал ва кхъинар зайиф хъанай?" -- Къемераз абур гъайиф атана. "Алпанистандин халкъари мусурман дин къабулун регъят хъун патал арабрин халифар, агъаяр ва сердерар чи чIал, кхъинар квадариз, чпин чIал ва кхъинар тестикъариз алахъна. Абур чпин мураддив агакъна: ингъе вунани, чан хтул, араб чIалал кIелзава ва кхъизва... "Къемеран рикIиз къуьруь гапур сухай къван тIар хъанай. "За алпан кхъинар чирда!" -- малумарна, Къемер ата-бубайрин кхъинар чирунал ва къадим ктабар кIелунал машгъул хъанай.

Гъикъван цIийи-цIийи мазанар ва арифдарар чир жезвайтIани, Къемеран рикIяй Низамидин къамат ва адан дастанар акъатзавачир. Рушан фикирдай, Низами Къаф дагъларин цIиргъерикай хкатнавай Гъуцарсувуз ухшар тир. Чехи мазандин эсеррикай Къемераз иллаки "Хазрав ва Ширин" дастан гзаф бегенмиш тир. Муграгъвидин руш дастандик квай пачагъдин ханум, гуьзел-гуьрчег Ширинан къаш-къаматдал, дерин камалдал ва вичин гъуьлуьз вафалувилел гъейран хъанвай. "Я диде, Ширин хътин дишегълини жеда къван! – тажубвилелди суьгъбетнай ада кIвале. -- Яб це, Низамиди кхъизва: "Ширин чи, алпанрин, пачагъдин руш тир; ам персерин пачагъ Хазрав Фирузаз кIан хъана. Ибур эвлемиш хъайила, жегъил пачагъдиз вичин свас акъван кIан хъана хъи, ада алпанрин аксина тухузвай дяве акъвазарна, югъ-йиф вичин ярдихъ галаз дуланмиш хъана.

Ширинни гзаф гуъзел, гзаф акьуллу, агъур ацукъна, агъур къарагъдай, дерин чирвилер авай, илимрикай хабардар дишегъли тир. "Яраб закай гъахътин дишегъли жедачтIа?" -- фикирна Къемера. – Шириналай вичин дявекар гъуъл ислягъ рекъел хкиз, вичин бубадин ватан дяведин цIукай хуъз алакъна... Ам гъакъван вичин гъуълуъз вафалуни тир. "Зунни жуван ярдиз гъакъван вафалу жедат," -- хиядай тестикъарна руша. -- Икъван бахтлудаказ яшамиш жезвай Хазраванни Ширинан къилел еке бедбахтвал атана: пачагъдин тахт къакъудун мураддалди Хазрав Фируз вичин сифте папан хци яна къена. Ихътин мусибат акур Шириназ дуънья мичIни чIулав хъана: ада вичи-вич гъуълуън мийитдин патав яна... «Я диде! Икъван зурба рикI авай дишегъли жедани?! Зазни Ширин хътин дишегъли жез кIанда!" – лагъанай Къемера.

Дагъларан рушаз бегенмиш тежезвай мазанарни авай. Са сеферда адан гъиле Хиниви Зайнабан чIалар гъатна: мазандилай дишегълидин муъгъуъббат къалуриз, и кар патал жуъреба-жуъре рангар, гафар ва гъиссер жагъуриз алакънавай. Къемераз Зайнабан чIалар бегенмиш хъана, амма дидеди авур суъгъбетди адан кефи хана: жегъил чIавалай Зайнаб Ширвандин шагъ Манучихрдин тавханайра яшамиш хъана, и кардин себебни ам тир хъи, шагъдин ханум Тамарадин рикI манийрални макъамрал алай, ада Зайнаб гъамиша вичин патав хуъзвай... "Къефесда авай нуъкI хъиз?! Заз жувакай ахътин, чарадан ихтиярда авай мазан хъана кIандач! – малумарнай Къемера диде-бубадиз. -- Акатай ни хъайитIани гъил элкъуърдай пси хътинди я мазанни туш, я тамам инсанни!" Ада мад Зайнабан чIалар кIел хъувунач.

Къемеран рикIел вич къефесда авайди хтана, вилерикай Султали карагна, пIуззарар зурзуна.

Ктабар эхцигна, хкуникай чуънгуър хкудна, адай сефил сесер акъудна, рушаван хкажна, лагъана:

Алтан чилел цIар илитIда

За вун патал, Султали.

Дуънед сив кIаник хъайтIан,

Вун жагъурда, Султали...

Садлагъана раќар ахъа хъана, мазан къулухъ элкъвена, адаз Къумрал акуна.

- Султали суьргуьндай катна! -- гъарайна стхади.

- Гъинава?! -- Къемер кІвачел акъалтна.

- Хуьруьз хтанва, лугъуда.

Муграгъа велвела гъатна.

Къуд лагъай къил

ЧАРА АВАЧИР КЪУЪЛ

1.

Гъуцарсувун лацу кукІуш акваз, амма хайи Муграгъ, ана авай вичин яр такваз, Султали къвердавай сефил жезвай. Дангу хуьр, адан агъалияр мукъувай чир хъайила, мад ина муграгъви патал сирлу затІ амачир. Гъар юкъуз гъа са гъерека-тар, машгъулатар ва суьгъбет-сала тикрар жезвай. Султалидиз хайи хуьруьккай фикирдай, Къемер рикІел хкидай вахтар къвердавай гзаф хъана. "Гъуцарсув акваз, Муграгъ такваз зи рикІ акъатзава, стхаяр", -- лагъанай ада цІйи дустарин вилик. Гададин хиялда «Муграгъ» гафуник «Къемер» гафнии квай, анжах ада, шит тахъуй, лагъана, гъар гъинал хъайитІани ярдин тІвар къазвачир.

Гъасанбега гъар юкъуз тешкилзвай машгъулатривай Султалидин рикІяй Къемер акъудиз хъанач. Эхир дустариз хиве къуна: «Къемер такваз, зун дили жезва, стхаяр!»

Султали икъван чІавалди хуьряй экъечІ тавур, диде-бубадихъ галаз яшамиш хъайи жегъил тир. Ам къариблухда акваз-акваз хайи диде-бубадихъ, кІвалихъ, ярар-дустарихъ, хуьруьхъни цІигел хъана.

Дангуда сифте йикъара, мел-межлис хъиз, сувар хъиз, башламиш хъайи суьргуьн яваш-яваш дустагъдиз элкъвезвай. Султали сифте яз "азадвал" гафунин гъавурда акъуна, адан ери-бинейрихъ къекъвена, вучиз инсанриз, халкъариз азадвал кІанзаватІа, абуру вучиз чпин азадвал патал йисаралди, яракъ гъиле къуна, дяве чІугвазватІа, чириз алахъна. Жегъилдин вилерикай инсанри азадвал къакъуднавай гъайванар: галтІам янавай балкІанар, хак янавай данаяр, зунжурда тунвай кицІер... карагзавай. "Гилад зунни гъа икІ авани?! - жузунзавай ада вичивичивай. -- Эхъ, вунни! -- тестикъарнай. – Вазни галтІам янава, вунни хкунал

кутПуннава, вунни, кицІ хьиз, зунжурда тунва!... Ваъ! Завай ихътин зулум эх же-
дач! Зун инсан я. Зун азад инсан я! Заз Къемер акваз кІанзава! Зи рикІ хурай
акъатзава! Зун катда! За Къемер жагъурда!»

Султалидиз гъар са декъикъада, ахварани ва хабарани, хайи Гъуцарсув,
Муграгъ, Къемер... аквазва... Абур вилерикай хкатзавач... Хиялдай физва... РикІе
ава... "За вучин?! Катна, килигна, хкведани?! Мад гваз катдани?! Дангу хуъруъз
хкидани? Тартадин нуъкерар иниз къведа эхир... Бес гъиниз?! Худат шегъердиз?!
Шемах шегъердиз?! Шекидиз?! Арцахиз?! Вучда?!" -- Сулатлидилай дерин
нефесар алахъзавай: иштягъар чІехи я, мумкинвилер гъвечІи.

Са юкъуз Дангудин кавхадин нуъкерар кІвалерин гуънедик ацукънавай, абуру
живедик ламу хъанвай финерин къурарилай канабар аладарзавай. Инал Гъасанбег,
Султали ва хуъруън жегъиларни атана, абуруни нуъкерриз куъмек гузвай.

И кІвалах Султалидиз Муграгъа таниш тир, мад адаз хайи хуър ва булахдал-
физвай Къемер карагна, вилер Гъуцарсувал алкІана, гъиле авай кар акъваз хъана.
Гъасанбеган сивикай хъвер фена, ада зарафатна:

- Султали, хпер фена-а-а!

Муграгъви вич-вичел хтана, къаб алай гафунин гъавурда акбуна, хуърена.

- Имуча муча, муч халича? Зун Дангуда, зи тазияр Муграгъа. Вуч я? -- жузуна
Гъасанбега.

- Вилер! -- санлай гъарайна къве жегъилди.

- Султалидин вилер! -- тестикъарна Гъасанбега.

Султали кавхадин хциз туъгъметдивди килигна.

- Багъишламиша, стха, -- Гъасанбегаз суъргуънавайдан язух атана: адаз эхи-
римжи йикъара Султалидин шадвал квахънавайди, ам гъарикІ хъанвайди аква-
звай. -- Зун ви гъавурда ава, стха, -- вичи-вичикди фикирна: "За идаз вуч куъмек
гун?! Жуван итимар галаз Муграгъиз фена, Къемер чуънуъхна, хкана, Султалидиз
багъишдани?!"

Канабар аладарна куътягъ хъайила, жегъилри абур чІикърикърай яна, гъуд гана,
къурарикай миъна, хуътуъларна, чІунар-чІунар авуна, епер, цІилер, карушар
патал са шумуд гъамбар гъазурна.

Гъсанбега тевледин кьурукай кIарасдин са ажайиб, Султалидиз такур хьтин алат гъана, цлакай куърсарна, ахпа адан куьмекдалди пуд къатан еб храз башламишна.

-Валлагъ, акьуллу алат я, -- Султали вичиз икъван гагъда такур алатдал мягътел хъана. -- Им фагъум авур бубадиз рагъмет хъуй!

- Муграгъа ихьтин цIилербанар авачни? -- жузуна Гъсанбега.

- Ваъ. ЦIилериз эвар гудай алатар ава, амма храдайди – заз акунач.

- Гадаяр, гатфариз чун цIилербанар маса гуз Муграгърин базардиз фида, - Гъсанбег хъуьрена, ада гъсятда фикирна: "Базардиз фин?! Хъсан багъна я. Фида! Гатфарал вегъедач! Гъаваяр ачух хъайила фида!"

Къвед-пуд сятни алатнач, гамишрин араба патал ишлемиш жедай, къад къулач яргъи къве цIил гъазур хъана.

- Къе авур кIвалах бес я, гадаяр, -- малумарна Гъсанбега.

Жегъилри чпин кIуртар михьи хъууна, гъилер живедай чуьхвена, бармакар юзурна, ахлукIна.

- Аргиш, алад, недай-хъвадай затI-матI гъваш!

Нуькер гадади са гъулуна авай кIерецар, гичин ва сукIра гъана, жегъилрин вилик эцигна.

- Буюр, дустар, неъ, -- лагъана, Аргиша гичиндай сукIрадиз чайдин ранг алай жими затI цана, Гъсанбегав вугана. Къвед лагъай сефер ада сукIра Султалидиз теклифна.

ХъенчIин элкъвей къаб сивихъ тухвайла, Султалидин нерихъ виртIедин хьтин атир галукъна, хуш хъана, иштягъдивди хупI авурла, сиве ширин дад гъатна. Аста-аста са шумуд хупI авуна, пIузаррилай мез эляна, муграгъвиди хабар къуна:

- Им вуч я?

- Гъенена, -- жаваб гана Аргиша.

- Квекай хкудзавайди я?

- ЦипицIрикай.

- Женнетдин тIеам галай нямет я, -- къил галтадна Султалиди. -- За сифте

яз дадмишзава... Муграгъа жедай нямет туш... Чи ерийра гъа ципицарни экъечИдач... Давуд лугъудай са касди арандай гъана, тегъенгар кутуна, лугъуда, амма бегъер ганач, -- гъайиф чIугуна. -- Ципицар хъаначIани, а касдин тIвар алай гуъне ама.

- Куъди сув я, стха, чиди аран, гъар са еридрихъ вичин яр-емишни ава, -- лагъана Гъасанбега.

- Куъ хуъре заз гзаф затIар сифте яз чир хъана, чир жезва: семена, гъангула, таргъалав, мураба... Дугъри я, арандай хкиз, базаррай маса къачуз, мураба чна ишлемишзава, -- Султалиди вичин сефил вилер мад хайи дагъларал хкажна.

- Мурабадиз чна душабни лугъуда, -- Гъасанбегни яргъалди дагълариз килигна.

- Ви хперни фена, -- Султалиди вичикай Гъасанбега авур зарафарт элкъуър хъувуна.

- Вун гъахъ я, стха, вун хъиз, зунни мукъвал-мукъвал ви ватандиз килигзава, -- хиве къуна Гъасанбега.

Ихътин жавабди суъргуънчидин рикIикай гар ракъурна: адаз Гъасанбеган рикI вичихъ кузвайди чир хъана. Ихътин легъзедикай менфят къачуна, Султалиди лагъана:

- Ви бубади ихтияр ганайтIа, зун къе Яргундал Серкер имидин кIвализ фидай... БалкIан тахъайтIа, яхдизни фидай...

- Бубадиз за лугъуда, ам рази жеда, -- тади кваз жаваб гана Гъасанбега: адаз Султалидин язух атана. -- БалкIанни вугуда. Аргишни фирай!

- Аргиш галачиз ихтибарзавачни?! Зун са йикъалай хкведа! – Султалидин сесиник зурзун акатна: адаз вичин ниятдикай дангувийриз хабар жез кичIезва.

- Ихтибарзава... ХъуьтIун рекъер я, къачагъ-къучугъ, гишин жанавурар гьалтун мумкин я, -- Гъасанбегаз Султали саламат хъана кIанзавай. – Ахпа чаз гаф-чIал къведа гъа!

Рагъ дагълариз мукъва жезвайла, Султали алай балкIан Яргундал рекъе гъатна... Пака гъа и вахтни хъана, амма Султали хтанач. Мад са югъ алатайла, Дангудин кавхадик хъел акатна.

- За а суьргуьнчи нел тапшурмишной?! -- жузуна кавхади Аргишавай, нуькер, кьил агъузна, акъвазнава. -- Вучиз вуна ам текдиз ракъурна? Белки, ам тама жанавурри кукIварнатIа?! -- Аргиша вичин тахсир хиве къуна, амма гъвечIи агъа маса ганач. -- Вунни Фелек, къведни, алад Яргъундал, ана Султали авачтIа, - чIугуна Муграгъиз! Чан аламатIа, гъина аватIани жагъурна, къуна, Дангудиз хкваш! Зун Муграгърин эмир Самсамрин Тартадин вилик беябур мийир! – Пеле пуд тIур авуна.

- Чун ви къуллугъда гъазур я, кавха! -- лагъана, нуькерар яракъламиш хъана, рекъе гъатна.

2.

Суьргуьндиз акъуднавай Султали хтана, лагъай хабарди Муграгъ шегъер кIвачел акъулдна. Вуалрин сан-гъисаб авачир: ГъикI?! Суьргуьндай хквез жедайди яни?! Адаз Тартадикай кичIени тушни?! -- инсанар тажуб хъанвай. -- Шагъабудинан хва гъа икъван викIегъди яни?! Яраб адаз эмирди мад гъихътин жаза гудатIа? Кавха Шагъмурадаз хабар авачтIа? Султали мад Къемер гваз катдатIа?!

Гуьзлемиш тавур хабарди Къемер садлагъана алай чкадилай къарагъарна, рикIик къалабулук кутуна, бейгъуш хъванвайди хъиз, кьил гижихъана, кIвалера къекъуьрна. "Султали?! Султали хтана?! Вун хтунал зун гзаф шад я, зи кард! Вун игит я! Вун итим я, зи лекъ!-- Къемер ван акъалтна жегъилдихъ галаз рахазва, адан вилерикай лацу чухва, лацу бармак алай, чIулав спелар квай къегъал карагъава. -- За вун гуьзлемишзавай... Бес чун... гъикI акван?! -- руш инихъ-анихъ килигъзава. -- Такуна хъфимир гъа! -- рикIик кичI акатна. -- За гуьзлемишзава... Зун ви лукI жез гъазур я-а-а-а!" Руш дакIардив акъваз хъана, вилер, кIакIамри лупI тийиз, Эбеш тарал алкIана. Адаз гагъ таран кIаникай, гагъ таран хилерин арадай Султалиди мили хъверзава...

Гъар Эбеш тар акурла, Султали рикIел къвезвай, Къемер сефил жезвай, ада вич къефесда тунвайди, вичиз галтIам янавайди, вичин гуьгъуьна жасусрин вилер авайди гъиссзавай. Ихътин гъалари хура азад руьгъ авай рушаз гзаф азият гузвай, адан , такабур намусдик векъидаказ хуькуьрзавай, ам дели-пехъи ийизвай: дидебубадиз акси хъуниз, дуьньядилай гъил къачуна, катуниз мажбурзавай... Ам цавай

физвай азад кѳушарал, вичин даКлардал кѳевезвай лиферал, чѳередик квай нуьКле-
рал пехил тир -- кѳушар азад тир, Кѳемер -- ваѳ. "Агѳ, азадвал, азадвал! -- лугѳу-
зва руша хиялдай. -- Чи бубаяр азадвилихѳ гѳавая галтугнавач кѳван! Кашни эхиз
жеда, мекъни эхиз жеда, амма лукѳвал эхиз жедач!"

Кѳемера азадвиликай ийизвай фикирар Дангу хуѳре Султалидин рикѳяйни
физвай. Абур кѳведни гила, чпиз тѳар хѳайила, азадвилин гѳавурда акѳунвай.

Кѳемеран пѳузаррикай вичин цѳийи манидин гаѳар мукѳвал-мукѳвал хкатзава:

*Зун са азад кѳуш тир, гада,
Сувун тѳула кѳугѳвазавай...
Вун суѳргуьнда, зун кѳефесда,
Чун чахѳ галаз рахазава...*

"Султали!" -- эверзава Кѳемеран рикѳи. Садлагъана рушан япара Султалидин
ван гѳатна, ада, яран сувариз гурмагъдихѳай рахазвайда хѳиз, лугѳузва: "Кѳемер,
заз вун ахварайни кваз аквазва. Вучиз ятѳа чидани? Вучиз лагѳайтѳа вун зи рикѳиз
гѳахънава. Вучиз лагѳайтѳа вун зи рикѳи хѳянава. Вучиз лагѳайтѳа вун зи кѳисмет
я. Кѳисмет! Эвел-эхир вун зиди я. Чун акѳван бахтавар яшамиш жеда хѳи... За са-
драни ви кеѳи хадач... Вири гѳуцарал кѳин хѳуй, хадач, Кѳемер!"

Руш Султалидин ванцихѳ кѳекѳвезва, амма кѳвале касни авач... "Гѳай, гѳай,
Султали! За вун исятда жагѳурда! Заз чизва: вун хтанва, ваз зун акваз кѳанзава.
Зун исятда кѳведа!"

Кѳемера, дегълиздиз экъечѳна, малумарна:

- Диде, зунни Ципезан булахдал физва!
Дидеди кѳил галтадна, амма са жавабни ганач.
- Де, за ам санизни ракѳурдач, -- хиве кѳуна Ципезана.
- Алад, килиг гѳа! -- тагѳкимна Суваная.

Кѳуртар алуКѳна, лацу кварар кѳуѳнерихѳ вегъена, кѳве вахни куѳчедал
экъечѳна. Кѳемер, такабур кѳил хкажна, инихѳ-анихѳ килигзава: адаз Султалидин
мукѳва-кѳилияр, дустар кѳванни акваз кѳанзава. Булахдин рекъе рушарин ва суса-
рин кѳифлеяр ава... Вил Шагънида акѳуна, адазни Кѳемер акуна; сада кѳвач

гуьгуьнай авуна, муькуьда кам эяна, абур къуьн-къуьне гьатна, пус-пус ацалтна, рахаз-рахаз фена.

- Хтанани?! -- тадиз жузуна Къемера.

- Хтана! Вун акваз кІанзава...

Шагъниди суьгьбетзава, Къемеран вилерикай Султали, ам балкІандаллаз хуьруьз хтайвал, адакай гьасятда эмирдин ва кавхадин нуькерриз хабар хъайивал, абур Шагъабудинан варцел атайвал... карагзава...

Бубади хва къуншидин кІвале чуьнуьхна... Султалидин куьмекдиз дустар атанва... Нуькерри Султали чпин гьиле вугун истемишзава, бубади ам хъфена лугьузва... Къемеран рикІ хурай акъатзава: "Султали, зун такуна, хъфида жал?! АкІ хъайитІа, ам вучиз хтайди я?!"

И декъикъайра хуьре къалабулух квай гьерекатар кьиле физвай: Тартади вичин патав Шагъабудиназ эверна. Эмирдин патав кавха Шагъмурадни ацукьнава. Абур, карч эцягъиз гъазур хъанвай жунгавар хъиз, вилерин кІаникай ракІара акъвазнавай Шагъабудиназ килигзава.

- Ви гурцІул гьинава?! -- жузуна эмирди.

- Хъфена, -- явашдаказ жаваб гана Шагъабудина.

- БалкІан гвачиз хъфенани?! -- эмирди ягъанатдин хъверна. -- Чуру рехи хъанвай итимди закай тапарар ийизвани?!

- БалкІан ви нуькерри хутахна, эмир... За гададиз лагъана: "Чан хва, вуна эмирдин къарар нагъакъ чІурна, жув авай чкадиз ахлад, тахъайтІа, чунни суьргуьн авун мумкин я". Гада хъфена...

- Куьн, вири хзан, суьргуьнда! -- гъарайна Шагъмурада.

- Гада хъфенани, хуьре амани?! -- мад жузуна эмирди.

- Хъфида, лагъана, кІваляй экъечІна, мад завай адан патахъай жаваб гуз жедач, чан эмир, - лагъана бубади.- Вуна гайи жаза лап инсафсузди хъана, эмир, - Шагъабудиназ акуна, Тарта адаз, вилера хъел авачиз, акси яз, хияллу яз, лап умундаказ, килигна. – Вун чи жемьтдиз истеклу тир: игит я, сердер я, урдудин къушундин кьил я, лагъана... Икъван инсафсуз эмирдикай жемьтдин буба жеда-ни?

Тартади чуькьни авунач, аквадай гьаларай, амни вичи Султалидиз гайи жазадал рази тушир.

- Вавай Кьурьандал кьин кьаз жедани?! -- гьарайна кавхади.

- Жеда, -- инанмишвилелди тестикьарна Шагьабудина.

Тартади яргьалди Шагьабудин вилералди алцумна, веревирдер авуна, лагьана:

- Шагьабудин, ви гададиз жаза тагайтIа, шегьерда тахсиркарвилер мадни жеда.

Султали хуьрйй акьудунал зун шад туш... Ахпа жуваз авур хьсанвални чир хьана кIанда: за ви гада мукьвал чкадиз, кьулай чкадиз, Серкер имидин кьуншидал акьудна. Эгер за ам Шекидиз, Ширвандиз, Арцахиз акьуднайIа, гьикI жедай? Завай кье адаз мадни кIеви жаза гуз, лап вунни суьргуьндиз акьудиз жезва, вучиз лагьайтIа куьне зи кьарар чIурна... Заз вун, ви хзан кIваливай-йикьавай хьана кIанзавач... Вичин балкIанни кьахчуна, гада инай квахь хьувурай! Алад!

Эхиримжи гафар ван хьайила, Шагьабудиназ хьана, амма Шагьмурад эмирдиз наразивилелди килигна.

- За вуна лагьайвал ийида, гьуьрметлу эмир, -- далудилай дагь алатай кьван регьят хьана, жаваб гана Шагьабудина.

- Ахлад! -- эмирди гьилин ишара авуна.

Эмирдин кIвалаяй эхкьечIна, Шагьабудин рикIин архайинвилевди кьуд патахь килигна. Живеди кьунвай куьчейрал, кимерал чан акьалтнава: аялар живедин кIватIар гуз кьугьвазва; лацу кIуртар алай жегьилри, кьуьн-кьуьне эцягьиз, чпин кьуватар алцумзава; кавалар галай кьужайри гуьнейрик Адамалайни Хатамалай адет хьанвай суьгьбетарзава; сарар амай итимрин гьилер гагь жибинриз гьахьзава, гагь сивихь физва: абуру кьурай пIиниярни чумалар, кьуьлуьн каларни ичин зуарар незва; кьаварилай дишегьлияр ва кьарияр аквазва...

Инсанрин сивера авай суьгьбет Султалидикайни Кьемеракай я, абурун яб эмирди кьабулдай кьарадиз ква... Шагьабудин акурла, са десте итимар адал алтIушна.

- Эмирди вуч лагьана?

- Гада мад суьргуьндиз ахкьудзава...

- Гьиниз?

- Гъа авай чкадиз...

Мад суалар вугудалди Шагъабудин, кам кяна, кІвализ хъфена. "Сагърай чи эмир, мергъяматлу инсан я", - шаддаказ фикирзава ада.

И агьвалатрикай кефияр авачир Дагълараз са хабарни хъанач. Адакай чинеба Къемер вичин ярдин гуьруьшдиз фена: югъ мичІи хъайила, Шагъаниди ам къаварилай къаварал, садазни таквадайвал, вичин стха авай кІвализ тухвана.

Муьгъуббатлу жегьилар сад-садан гарданра гъатна... ЧІала авачир хътин сесер, къатІ кими гафар ва къупламиш жезвай гьиссер яваш хъайила, Султалиди лагъана:

- Къемер, зи марвар цуьк, завай мад вун такуна аранда давам гуз хъанач...

- Ина завайни давам гуз жезвайди туш, -- руша вичин рикІел гьил эцигна.

- Зи къаст вун галаз хъфин я!

- Зун гъазур я! - Къемерак зурзун акатна.

- Зун Муграгърин къаравул-къелейрал алай аскерриз чир хъанва... Чавай къеледай экъечІ жедач, -- Султалиди вичин балкІан эмирдин нуькеррин гъиле гъатнавайди лагъана. -- Абур захъ къекъвезва!

- Бес вучда?!

- Гатфариз... Таму-тара пеш авурла, зун мад хкведа, Къемер... Вун хутахда!

- За вун рекъидалди гуьзлемишда...

Жегьилар, вилерал нагъв алаз, чара хъана.

3.

Султали Дангухуьруьз хъфена... Ам суьргуьндай катна хтана, Къемерахъ галаз гуьруьшмиш хъайидакай пака вири хуьруьз хабар хъана. Рушари ихътин викІегъяр авай Къемерал ачухдаказ пехилвалзава. Кимерал, булахрин рекъера ва гъар са кІвале авай суьгъбет Султалидинни Къемеранди я. Гзафбуру ашукъ хъанвай жегьилрин тереф хуьзва, Султалидал гъейранвалзава, эмирдин къарар гъахъсузди яз гьисабзава, кавхадикай къана рахазава.

Дагъларгни кІвале, ракъара гъатнавай вагъши хъиз, къекъвезва, сив харчи хъана, лугъур-тагълур чизмачиз, рахазва.

Къемер мад сефил хъхъанва: сятералди даКлардин кІане, вилер Султали хъфенвай Сирт магъалдал алаз, ацукъзава, хзанрихъ галазни, са салам гунлай гъейри, са гафни рахазвач. Ам рикІе авай къаст – катун, Султалидин свас хъун – яваш жезвач, акси яз, югъ-къандавай гужлу жезва.

Гъикъван туънт, векъи инсан тирТани, гъикъван вичин гаф хуъз алахъзавайТани, Дагъларан къене авайдини рикІ тир. ГъакІ хъайила, вичин багъри баладал алай гъал акваз, бязи берейра бубадин рикІ хъуътуъл жезвай. Ихътин са уламда ада Къемеравай, адан кефияр гъикІ ава, лагъана, жузуна.

Руша чуькъни авунач.

- Бубадиз жаваб це, чан бала, -- тІалабна дидеди.

Къемер, къил хкажна, са ажайибдаказ килигиз акъвазна, адан вилерай бубадиз къайивал, такІанвал, икрагъвал, бахтсузвал... акуна. Дагълар са легъзеда хияллу хъана, ахпа буш хъана, амма вичин гъал хзанриз къалур тавуна, ада туънтдаказ жузуна:

- Вуна зун ви ягъидай гъисабзава. Яни?!

- Бес ягъи тахъана, заз икъван зулумарзавайди вуж я? – суалдиз суалдалди жаваб гана руша.

- Вуна эхир зун суруз ракъурда, - Дагълара тІал гъатай рикІел эрчІи гъилин кап эцигна, чин чІурна.

- Вуна чаз и кІваликай сур авунва хъи, - Къемер, вилер накъварай ацІана, шел къун патал катна, вичин кІвализ гъахъ хъувуна: адаз бубадихъ галаз рахаз кІанзамачир.

- Ингъе ви рикІ алай руш, - гъуълуъ папаз туьгъметна.

- Адан туънт къилих види я, итим... Вуна чи мел-мехъер авай кІвал, ясарханадиз элкъурна, -- Суванаян туьтуьниз къагъар атана. – Вуна чун чан аламаз кузва хъи! У-у-уф! – зурзун акатна, адавай мад рахаз хъхъанач.

- Бес я, бес я! -- гъуълуъ кІвач чилел гъалчна. -- Рекъич куьн! -- вичивай са чІуру гъерекат тахъун патал Дагълар къежел экъечІна, кимерихъ фена.

Къилихърин ким, чІулав хъана, итимрай ацІанвай. Салам гана, Дагълар са къерехдивай акъвазна. И арада чуьлдихъай хкъезвай са лежберди итимрив

кҀирияр алай куьлер вугана, неь, квез гьалал хьуй, лагьана. Дагьлара са шумуд твар сивиз вегьена. Цуру кҀирияр, кьай акьурла, хьипивал лацувилиз элкьвена, тҀеамдизни ширин хьана, акурдан темягь фидайвал акьвазнавай. Итимри абур, са-сад цацарин арайрай атҀуз, незва, пад хьайибурун миже тупҀарай агьуз авахь-зава.

- Имни, стхаяр, Аллагьди инсанриз ганвай са нямет я, -- лагьана Дагьлара.

- Няметни я, дарманни, -- алава хьувуна са кьужади. – Дишегьлийри кҀирийрин мижедай кьил чухьузва, ам мазуладин дарман я, лугьуда жерягьри.

- Дишегьлияр шейтҀанар я, -- лагьана маса кьужади. -- А амалдарри кьил чухьуьн патал марфадин ядни ишлемишзава.

Дагьларан бейнида "шейтҀан" ва "амалдар" гафар эзбер хьана, вилерикай ви-чин папан ва рушан суьретар фена. Ада фикирна: "ШейтҀанар я... шейтҀанар... И бала зи кьилелай алатнайтҀа, -- хиялда Кьемер ава, -- садакьа гудай..."

Шагьмурад цҀийи мехьериз гьазур жезвай. Ам вич жегьил хьийиз алахьнавай: кьуьзуь миресди чирай амал рикҀел хкана, ада жими кьайгьанахар, са звал акьуд-навай какаяр незвай. Мад гьуьлуь кьайгьанах ая, лагьайла, папаз хьел кьвезва ва рикҀяй лугьузва: "И пай атҀайдаз мад жегьил чам хьижез кҀанзава... Вун гьа му-рад рикҀе амаз кьий!"

Чупурак тади ква, амма Кьемеран кьастунал кҀевивили, жемьтди жегьилрин тереф хуьни ам явашарзава. "Гьун регьят я, -- фикирзава ада. – Ахпа ам катайтҀа, ада вичиз са чҀуру кар авуртҀа, вучда? Зал леке кьведа эхир... Зун эмирди, жемьтди кавхавилай акьудун мумкин я... Са тҀимил давам хгун...Белки..." Умудлу я.

Дагьлараз кимел кьарай атанач: адан рикҀ дардава, кьуьнерал залан пар ала..."Вучда?.. Мукьвара зун бубадин патав фенвач, са кьил чҀугвада кьужадал... Кьенани, амани хабар кьада... Пеленган япарни акьажда... Кьудухдиз гилани жувандини чаради чизвач... ШагьатҀан гурцҀулдин дуст я, зун гадарна, гьа кицҀин тереф хуьзва... Агь, зибил! -- кавалдин ценер хкажна, ам кьетҀивилелди бубадин кҀвалерихь фена. -- Югь няни жезва, ам медресадай хтанва жеди...ХтанвачтҀа, дидедихь галаз суьгьбетарда".

- Ва алейку-салам, чан хва! Я къари, Дагъларан кІвачерик маша вегъ, -
Агъмад-эфендидини Шамай къариди хва хушвилелди къабулна, адан къаншардиз
кІвалин пипІяй Пеленгни Къумрал къарагъна.

Бубади хва къулан эрчІи патав ацукъарна, жузунар авуна, адан суалар сифте
дидеди, ахпа Пеленга тикрарна. Вири суалриз жаваб яз "хъсан я" гафар тикрарна,
Дагълара вичини жузунар хъувуна, къил хкажна, ни чІугуна, хабар къуна:

- Я диде, кІвале къурай як ргазвай атир ава хъи?! Зун хинкІардик акатдайвал
яни?

- Эхъ, чан хва. Вун лап вахтунда атана, -- жумартдаказ лагъана къариди. --Тини
ишиннавайди я, исятда къве чкал авуна, къажгъандиз вегъеда. Сергни аладарнава,
кІерецарни хана гъазур я, чан хва. Исятда вири жеда!

- Зун руфунин бахт авайбурукай я, -- Дагълара аял чІавуз вичиз дидеди гайи
хуьрекар, афарар ва натІуфаяр рикІел хкана. -- Я буба, -- ам Агъмад-эфендидихъ
элкъвена, -- и ви сухтаяр гъикІ ава?

- Ваз аквазва хъи, кІвалени чпин тарсарал алахънава. Чеб Аллагъди хуьй, ин-
санвал квай жегъилар я, -- чІехи бубади хтулрилай разивал авуна.

- Тарсар, мумкин я, кІелзава жеди, буба, амма инсанвал кваз аквазвач, --
Дагъларбег вилерин тумарай Пеленгаз килигна.

- Ам вуч гаф я, хва! -- Агъмад-эфендидик теспачавал акатна. -- Хъайи-тахъай
авани?!

- Эхъ, буба. Зун вуж ятІа рикІелай ракъурна, ви рикІ алай хтул Пеленгакай
ШагъатІан гурцІулдин дуст хъанва! -- векъидаказ куьтягъна Дагълара.

Са легъезеда кІвале лал къена, Пеленган чиниз яр акъатна, Шамаян гъилерик
зурзун акатна.

- Абур аял чІавалай санал кІелзавай гадаяр я... Дустар хъун пис кар туш къван,
-- веревирдерзавай къайдада лагъана къужади.

- Зун абур дуст хъуниз акси туш. Пеленга, зун маса гана, гъвечІи ШагъатІаз, -
фадлай Дагълара Султалидин тІвар къазмач, - нуькервалзава!

- Жери кар туш, - Агъмад-эфендиди къил галтадна.

- Ви сухтайри, кьиле Пеленг аваз, атIа кицIиз зи руш гваз катиз куьмекзава! -- гьарайна Дагълара. -- За ви кьве вил са виляй акъудда, къудух! – хьел акатна, яру хьанвай вилер Пеленга атIумарна, тIуб юзурна.

- Секин хьухь, чан хва, секин хьухь, -- гьилин ишара авуна, Агьмад-эфендиди мад хцив рахаз тунач. -- Сабурлу хьухь... А кардай за кьил акъудда... Пеленг, имиди лугъузвай гаф дуьзди яни? -- гададай жаваб акъатнач. -- Дуьз гаф яни? Жаваб це.

- Бес Къемер гужуналди Чупураз гун дуьз яни, чIехи буба?! -- кьил хкажна, жаваб гана, Пеленг мад кIвалин мичIи пипIез килигиз акъвазна.

- Къемеран иеси зун я! Ам ваз талукъ кар туш! - гьарайна имиди.

- Яваш, я хва, яваш, -- мад Агьмад-эфендиди Дагъларбег са гужуналди секинарна. -- Куьн экъечI, гадаяр, -- хтулар кIвалай акъудна. -- Я хва, -- ам хьуьтуьлдаказ рахаз башламишна: -- Вун эхиримжи вахтара лап туьнт хьанва... КIвале хзанрихъ галазни лап туьнт я, акI виже къведач...

- Туьнт тахьайла, абур кьилел акъахзава... За лагъай гафунал гаф эцигзава... Завай ахьтин кIвалахар эх жедайди туш! - Дагълара гьуд къалурна.

- Гьуд герек авач, хва, гаф герек ава... АтIа сефер вуна, заз къванни гьуьрмет тавуна, Къумралан къамухъ лапIаш галукъарнай... Ам са еке гада я, ви лапIашди адан рикIиз тIарзава, хва... Дидедин лапIаш рикIелай алатда, бубадин лапIашди рикI атIуда, хва.

- Чан хва, Къумралан кефи хамир, - минетна Шамай къариди. -- Ам ваз авай са хва я, вични акьуллу бала я, Аллагъди хуьй...

- Гьа ви акьуллу балади вичин бубадиз яб гузвач: буюрмиш авур кар вахтунда кьилиз акъудзавач, ракъурай чкадай вахтунда хквезвач, йифен къуларалди куьчейра "Малла-гьарай" къугъваз, чарабурун купIарин тикъелар кIвалерин чIерейрилай гадариз, кицIер куткунра туна, айванрикай куьрсариз амуькзава...

Дагълара вичин хцелай авур шикетриз яб гана, Агьмад-эфендиди лагъана:

- РикIел хкваш: вун гьихьтин женжел, зиндикъ аял тир? Ви терс амалри чун, бубани хва, чара хьуниз мажбурна. Чун гилани, бубани хва яз, гьафтейралди, варцаралди аквазвач. Вуна аялриз гьихьтин чешне къалурзава? Акъваз, акъваз!

Зун рахазва... Гила за, чан хва, ваз са веси ийин: садрани эрек веледдин кьилелай ямир. Бубади гатай ругул аял, лувар атГай кьуш хьиз, уьмуьрлух ажуз яз амуькьда. ИкI тахьун патал жуван хцин кьилелай йикъа пудра кап алтад, ам эркиллу жеда. Къе вун хцин далу ятIа, пака хва ви далу жеда. Далу галачир инсандиз чилин вилел яшамиш хьун гзаф четин я. Далу, хва, къена сура авайдазни герек я. Вуна вун жуван гьилералди далудикай магьруммир.

Дагьлар фикирри тухвана, бубадин гафар веревирд авурдалай гуьгьуьниз ада умундаказ лагьана:

- Буба, вуна заз гзаф камаллу насигьатар гана. Закай фадлай буба хьанватIани, за ви насигьатар къабулзава.

- Я Дагьлар, я чан хва, вун чи кIвализ гьар юкьуз ша, -- тIалабзава дидеди. - Арцах свасни, рушарни галаз ша... Бисмиллагь, -- ада суфра экиЯна, итимрин вилик хинкIал, кьурай як, ниси, фу, къел, гьефер ва серг авай такIв эцигна. -- Неь, кьез гьалал хьуй! За гадайриз эвер хьийида, -- вич къецихь экъечIна.

4.

Аргишни Фелек Яргундал атана, Серкеран кIвалер хабар къуна, къалурай магьледихь фена.

- Султали?! - кIвалин иеси тажуб хьана. - Ам чи кIвализ атанач, чан рухваяр. Хьайи-тахьай авани? Гада амач?! - кьужадик къалабулух акатна. - КатнатIа?! Азад муграгьвидивай суьргуьнда давам гуз жеч эхир, - кьил галтадна. - Куь хуьруьн кавхадин виликни, рухваяр, зи чинин пад чIулав хьана. - Ша, илиф, чахь авай-авачир са тике фу неь, гамишдин нек хьухь, - теклифна Серкера.

- Я халу, чаз илифдай мажал авани?! -- Аргиш юлдашдиз килигна. -- Чна гила вуч ийин? Кавхади чаз, Султали чилйй-цавай жагьур хьия, лагьанвайди я. Машравдин тамни капалай ийида -- чна Султали жагьурда хьи, жагьурда!

- Зунни кьез куьмек гуз гьазур я. Бес ам чна гьинай жагьурин? -- Серкер куьмексуздаказ мугьманриз килигна.

- Чун Муграгьиз фида, -- яргьал рекьикай хуш авачиз, жаваб гана Фелека. -- Ам шаксуз вичин ватандиз хьфенва, гьана къада!

- Чаз рехь чир жедани? -- жузуна Аргиша.

- Муграгъиз фидайвал квез за лугъуда, хтулар, - хиве къуна Серкера, ада сифте Самур вацѹхъ, ахпа дагъларихъ гъилер туькѹъриз, вичин ватандиз фидай рекъ-икай суьгъбетна. – Са акъван яргълал рехъ туш.

- Зун садра Муграгърин базардиз фейиди я, рехъ заз чир хъижеда, - Фелека вичин балкѹан рагъларидай патахъ элкъуьрна.

- За квез рекъе недай фу тван, -- теклифна Серкера.

- Сагъррай, халу, рекъин суьрсет чав гва, -- лагъана Аргиша.

- Чан рухвар, Султали гълтайтѹа, гатун-ягъун мийир, ам вергиди канвай инсан я, инсаф ая, -- тѹалабна Серкера. -- Адан чкадал суьргуьндай куьнни катдай. Нуькѹрезни кваз азадвал кѹанзава, бес Султали нуькѹрек къванни квачни?!

- Чун а кардин гъавурда ава, халу. Ви хтул чаз стха къван хуш хъанвай инсан я, -- жегълри балкѹанрик къамчи эяна. -- Сагъррай!

Хуьррай акъатайла, Аргиша жузуна:

- Ваз, а халуди вуч лагъанатѹа, ван хъанайни? "Азадвал нуькѹрезни кваз кѹанзава, бес Султали нуькѹрек къванни квачни?!"- лагъанай.

- Дуьз лагъана ман... Султалидин чкадал вуна вучдай?

- Катдай.

- Дуьз. Зунни катдай... Гълкѹ хъайила, чна Султалидиз, эгер ам чал гълт хъувуртѹа, са бас-хасни ийидач... Султали викѹегъ жегъл я...

- Эхъ, стха, Султали артух инсан я, чна адан кефи хадач... Лаш алчах инсандиз къвезвайди я... Алчахар чи ирид тухумрикни тахъурай! – Аргиш дамахдивди, вилера чеб къведни артух инсанар я лугъузвай нур аваз, юлдашдиз килигна.

- Амин, -- тестикъарна Фелека.

Эрчѹи патахъай Самур вацѹн лацу дере ачух хъана, адан кѹаняй муркѹари къунвай вацѹн рагълу цѹар аквазва. Хуьрер алай чкаяр рагълу яз, тѹама-тѹама хъана, чир жезва. Къуд пата лал къена, секинзава, рекъикни са гьерекатни квач, югъ нисини жезватѹани, на лугъуди, инсанар, тѹебиат ксанва.

- Чна са тѹимил тади ийин, -- теклифна Фелека. -- Рехъ яргълалди я, чун югъ мичѹи жедалди чкадив агакъна кѹанда.

- Дагъ, чан гъайван! - Аргиша вичин балкІандин къвалара явашдаказ кІвачер эцяна: къве балкІанни, чІалар саднавайбур хъиз, юргъада гъатна, таму чуькъвенвай дар рекъай виликди фена.

Са сят къван вахт алатна, нубатдин сефер тамукай хкатайла, балкІанар акъваз хъана: вилик Тагъиржал вацІун дерин дере квай. Жегъилар, гъилер пелев тухвана, такур чкайриз дикъетдивди тамашзава, абуру чеб, гъи жигъирдай эвичІун лазим ятІа, тайинарзава.

- Заз чиз, атІа хуър, -- Фелека къамчи туькІуърна, кІамун чапла патан гуьнедал алай гъвечи хуър къалурна, -- Цайхуър я. Ада кІанивай фенвай рехъ чиди я.

- Цайхуър?! Бес са цайни аквазвач хъи?! -- Аргиш тажуб хъана.

- Цаяр са вахтара авай жеди ман... Белки, гила хкахънаватІа... Чи кавхади лагъайвал,чибур, стха, гзаф къадим хуърер, сур ерияр я. Сифте ихътин хуърер арадал атанва, ахпа абурукай чи Шабран шегъер, Муьшкуър шегъер, ЧІурал шегъер, Хачмас шегъер, Шемах шегъер, Къвепеле шегъер... хъанва...

- Гуьзел чкаяр я. Заз и къакъан сувар икъван мукъувай сифте яз аквазва, -- Аргишан гъейран хъанвай вилер Къаф дагъларин цІиргъерилай цІиргъерал фена. -- Ихътин суварин къужахда ханвай, азаддаказ чІехи хъанвай Султалидиз суьргуьнда къарай татун аламатдин кар туш, стха.

- Ваз а сувар мадни мукъувай ахквазма гъа, стха, ахпа вун мадни гзаф тажуб жеда... Сифте Нисинсув акурла, заз кичІе хъанай, рикІиз хаф янай, валлагъ... Гъуцарсув, къакъанди ятІани, рикІиз чими сув я, гъавиляй ам гъуцарини, белки, чпин мескен яз хкънатІа.

- Мумкин я, стха. Бес абур заз мус мукъувай аквада? -- Аргишак тади акатна.

- Акъваз, акъваз! -- Фелека гъил пеле туна. -- Цайхуъруьн кІанивай балкІандал алай кас инихъ къвезва. Адавай чна рекъе акур, дуьшуьш хъайи кас-масдикай хабар къада. Белки, Султалидикай са хабар жагъайтІа.

- Белки, ам вич Султали ятІа?! -- Аргишаз шад хъана.

- ГъикІ Султали?!

- ГъакІ. Хъфена, вичин яр акуна, хквезва ман. Жедай кар я.

- Вахъ гъахътин инанмишвал аватIа, балкIанрини ял ягърай, чун инал са гъвечIи геренда акъвазин, -- Фелек балкIандилай эвичIна, пурарихъай гъебе авудна, адан са хиляй мух авай чанта акъудна. -- Ша, чна балкIанриз мух гун!

-- ада чанта вичин балкIандин сивихъ агулдна.

Аргиша чилел хкадарна, юлдашдин гъерекатар тикрарна. Къве балкIандини, гъурпI-гъурпI ийиз, гъуъжетра авайбуру хъиз, иштягъдивди мух нез башламишна.

- Жуван гъилиз килигзавай, сиве мез авачир гъайван тух хъайила, рикIиз регъят жеда, -- лагъана Фелека. -- Неъ, чан гъайванар, куъ зегъметар пара я, неъ, гъалал хъуй! -- къве балкIандин фирийра нубат-нубат гъил къекъуърна.

- Зазни гишин хъана, -- хиве къуна Аргиша. -- Ша, чнани фу нен.

- Акъваз, рекъин мугъман ахгакърай.

Аргиш Тагъиржал вацIун дередиз килигна.

- Ам гила вацIув агакънава, и тикдай ам мус ахкъатрай?! -- Аргишан рикIик тади акатнава. -- Им Султали къванни хъанайтIа, -- гъилер гъилеривай гуьцIна. -- Акъвазайла мекъини жезва, инал къай ала, стха.

- Къай ваъ, Гъуцарсувун шагъвар, стха.

- Шагъвар, вун гъахъ я, ятIани за балкIанар тамук тухуда, гъекъ хъанвай гъайванриз мекъи тахъурай, -- Аргиша къве балкIанни тарарин арадиз тухвана, акъвазарна. -- Гила неъ, чан гъайванар.

- Аргиш, тадиз инал ша! -- гъарайна Фелека.

- ГъикI хъана? -- Аргиш катна хтана.

- Агъаниз килиг, -- къузадай хкаж жезвай балкIан ва адал алай итим къалурна. -
- Агъади чи куърен, адал алайдини Султали яни?

- Гъа гъабур я. Сул-та-ли-и-и! -- яцIу ванцелди гъарайна Аргиша.

Атлуди къил хкажна, ам тажуб хъана амукъна.

- Султали-и-и! -- тикрарна Фелека.

- Гъа-а-ай! -- дередай жавабдин ван акъатна.

- Султали я! -- Дангудин жегъилриз чпин квахънавай буба жагъай къван шад хъана.

Султалиди балкандик твал кяна, вичин гуьгьуьниз цийи дустар атуни адак лувар кутуна: "Сагърай зи дустар! Яраб закай кавхадиз хъел аватла? Яраб ада заз вуч жаза гудатла? Гъихътин жаза гайитлани, зун рази я. Заз жуван яр акуна, им зи рикин мурад тир... Сагърай эмир, ада зав балканны вахгуз туна...Къвед лагъай сефер катала, за Къемер чуьнуьхни хъийида... Зун амаз ам садазни гъуьлуьз фидач!" -- Султалиди балкандик тади кутуна.

Аргишазни Фелеказ гагъ Султалидин бармак, гагъ яр къекъифнавай чин аквазва. Шадвиляй Дангудин жегъилри алай чкадал хкадарзава. "Султали сагъ-саламатдаказ чал гьалт хъувуна ажеб кар хъана", -- лугъузва Аргиша.

Жегъилар алай кунтлал каш-касахъ текъвезвай куьрен балкан акьалтна.

- Салам-алейкум, Дангу стхаяр! -- гъарайна Султалиди, ада вич дустарин къужахдиз гадарна.

- Алейку-салам, Муграгъ къачагъ! -- дустари Султали чпин менгенайра чуькь-вена: абуру и декъикъайра чеб халис дустар тирди гьиссна.

- Куьн кавхади зи гуьгьуьниз ракъурнавайбур яни? – вичин тахсир хиве къазвай ванцелди жузуна Султалиди.

- Эхъ, вун квахъайла, чи вири хуьруьз хажалат хъана, -- лагъана Аргиша.

- Дангу зи къвед лагъай ватан я, -- Султалидилай дерин нефес алахъна. -- Захъ рикI кузвай куьн вири сагърай, стхаяр. Кавхадиз хъел авани?

- Дуьз лагъайтла, эхъ, -- лагъана Фелека. -- Вун чилай-цавай жагъур хъия, лагъанвайди я. Вич Муграгърин эмирдин чина русвагъ жезва, лагъана.

- Кавха гъахъ я, стхаяр.

- Бес вун вучиз катна?

- Зун катнач...

- ГъикI катнач?!

- Зун жуван яр акваз, адахъ галаз къве келима рахаз хъфена... Гъуцарсув акваз, Къемер такваз, зи рикI акъатзавай. Зи иштягъ къенвай, зи туьтуьнилай фу хъфиз-мачир, стхаяр. Бес за вучдай?! - вичи авур кардал шадвалзавай миграгъви, вилер акьална, гъуьргъуь хъана, са гунагъни квачир малайик хъиз, юлдашрин вилик

акъвазна. - Яхъа зун, гъилер-кIвачер кутIун, Дангу пачагъдин патав хутах, стхаяр! Зун рази я.

- Дангу пачагъдин патав?! - Аргиш хъуьрена. - Валлагъ, хъсан лагъана. Мегъамед халу пачагъвилиз лайихлу инсан я. Дангу пачагъ! Гъа-гъа-гъа! Чна вун Дангу пачагъдин патав кутIун тавуна хутахда. Хъша!

- Я Аргиш, сифте чна и тамун са секин ачIа ял ягъин, фу нен, Султалиди вич хъфена хтай рекъерикай суьгъбет авурай. Ахпа хъфин, - теклифна Фелека.

- Зун рази я, -- Султалиди вичин балкIандин къенерар виликди ялна. -- Анжах Яргундал акъвазна, Серкер имидив хуьруьн паяр вахгана кIанда.

Жегъилар балкIанарни гваз тамун къалин гапIалдик фена. Абуру къуру кIарасар кIватIна, са гужуналди цIай хъувуна, ялаврин патав суфра экIяна. Султалиди вичин гъебейрай дидеди хутунвай лаваш фар, ругунвай як, ниси акъудна.

- Неъ, стхаяр, квез гьалал хъуй, - лагъана. -- Дидедин гъилин няметар я.

Жегъилри иштягъдивди нез башламишна.

- Чаз пудазни гишин хъанвай къван, - Фелека вичин чантани ачухна, анай таргъалав ва ципIина авай гъенена акъудна. - Эхирдай и нямет хъун тавуртIа, тIуьрди вичин чкадив агакъдач, - дустари нубат-нубатдалди ципIинай ширин миже хъвана.

- Гила, Султали, вуна чаз хъайи-хъайивал суьгъбет ая, - тIалабна Фелека. Чна ваз яб гузва, - ам гийин тарцихъ агалтна.

- Башуьсте, стхаяр, - Султалиди вич фена хтай сефердикай куьрелди суьгъбетна.

- Вавай хуьре акъвазиз, туштIа маса патахъ физ хъаначни? Вучиз вун Дангу хуьруьз хквезва? -- жузуна Аргиша.

- Зун куь хуьруьз тахтайтIа, чи эмирди зи буба-дидени хуьрай суьргуьн авун мумкин я, -- хиве къуна Султалиди. -- Завай бубади эмирдин къарар чIур тавун тавакъу авуна. Ахпани... Бес заз куьнни, -- ам Аргишан ва Фелекан вилериз килигна, -- стхаяр, архаяр хъанва эхир!

Эхиримжи гафар дангувийриз иллаки гзаф бегенмиш хъана.

- Вун чазни стха хъанва, -- Аргиша муграгъви стха къужахламишна, абурук

Фелекни ккІана.

- Гила вуна ви кьисмет гьикІ гьялда? -- кьайгьударвилелди жузуна Фелека. -- Чна ваз яб гузва. Султали хияллу хьана: вилерин лацари цІарцІар гана, кьил дагьларихъ элкьвена.

- Итим садра хазва, садра рекьизва, стхаяр. За садазни гардан кІирдач. Эвел-эхир Къемер зи свас жеда! -- кьетІивилелди лагьана Султалиди. – Зи бубади лагьайвал, рикІиз кІани руш кьисмет хьайи жегьил, ам гьалаллу паб хьана, жуван балайрин диде хьана, югь-йиф кьвалав гвай итим бахтавар я. Ам, рикІ динж яз, чанди ахвайш ийиз, яргьалди яшамиш жеда.

- Чун ваз куьмек гуз гьазур я, -- сирлудаказ малумарна Аргиша.

- Чна... Чна, -- Фелека гьутар чуькьвена, юзурна, -- вун патал, Султали, чанни кьурбандда!

БалкІанар рекьел хкана, пурарин чІулар тІарамар хьувуна, жегьилар ахкьахна, Дангу хуьруьз рекье гьатна.

5.

ХьуьтІуьн цІиг алуькьна. Ракьини чилиз халис чимивал гузва: живер цІразва, Самсам дередин гуьнеяр рагьул хьанва, кІамарай хар-хар ацалтна рагьул ятар авахьзава, бязи рекьерай руг акьатзава.

Муграгь хуьруьн кимерал, кІвалерин гуьнейрик инсанар гапІал-гапІал кІватІ хьанва: абуру чпин хьуьтІуь тади ганвай чанариз чими рагь гузва, ширин-ширин суьгьбетарзава, гьилин-тупІун кІвалахарзава. Итимри канабдин еперзава, шаламар илигзава, чпи-чпин кьилер ва чуруяр твазва, кІарасдин тІурарзава... Ди-шегьлийри сариз кек язава, чхрайрал гьаларзава, гуьлуьтар ва бегьлеяр хразва... Кьурай, цик кутунвай, самарикай хкуднавай яр-емиш незва, хуьруькай-кІваликай суьгьбетарзава.

Жуьмя мискІиндин айвандик сухтайри ктабар кІелзава, куьчейра аялар, гьар-ай-эвердин ванер ацалтна, кьугьвазва.

Хуьр гуьлуьшан ва бахтавар яз аквазва, амма гьар са инсандихъ вичин дерт-дуйгуьм, вичин тІал-квал ава: хуьруьн кавха Шагьмурадавай кимерал кьез жезмач -- Къемер кІан хьуникди адан кьил далдамрик акатнава; Дагьлараз

Шагъабудин аквадай вилер авач, гъавилай амни кимерал къвезмач; дидейри хъиз, Суванаяни рушарин жигъизар: гуьлуьтар, бегълеяр... хразва, амма и карди адаз са тӀямни гузвач; тандал партал алачир ва руфуна фу авачир кесибривай юкъуз куьчедиз экъечӀ жезвач, абуру мичӀи вахтунда къуншийриз це, гице лугъузва... Чехибурун дердияр гъвечӀибуруни пайзава, гъавилай гзаф хзанра я шадвал, я секинвал авач.

Югъ нисинилай алатна, ракъинин къуват зайиф хъана, дагъдихъай къайи шагъвар акъатна. Дишегълияр, чпин гъилин-тупӀун кӀватӀ хъууна, кӀвалериз хъфена. Кимерал итимарни къери хъана.

КӀвалер михъна, рухвар юзурна, Къемера къула цӀай хъууна. РикӀ секин туш: "И мусибатдин эхир мус хъуй? Зи бубани, къайи къван, са вичиз ухшар инсан я, ахътин къвед лагъай кас дуьньядал бажагъат ала... Куьчедал экъечӀин кван, цӀийи хабар-тер аватӀа..." Ам Ципезанни галаз булахдал фена. Ша лагъайди хъиз, Шагънини атана.

- Буба хтанани?! -- теспачавилелди жузуна Къемера адавай. Султалидин кефияр авач лагъай хабар агакъайла, Шагъабудин арандиз фенвай.

- Ун, исятда хтана, чан вах, -- шаддиз хабар гана Шагъниди.

- Ам гъикӀ ава, лугъузва? -- рикӀе Султали аваз, жузуна Къемера.

- Мекъи хъана, тха стӀалжем хъанвай... Жерягъри дарманар авуна, гила хъсан хъхъанва, лугъузвай бубади, -- Шагънидин ванцик сефилвал квай. -- Вуна са фикирни мийир, Султали лап хъсан хъижеда. Куь мурад къилиз акъатда, чан Къемер вах! Чан Чехи Гъуц Рагъ вичин кӀвализ хъфизвай бере!-ам дагъдихъ элкъвена. -- Чан Гъуцарин сув! -- яшар хъанвай дишегълиди хъиз, ялварна руша.

- Амин, -- лагъана Ципезана.

Къемер хъуьрена. Ада рикӀин сидкъидай лагъана:

- Куьнни куь мурадлив агакърай, чан вахар.

- Имни ваз, Къемер вах, зи стхадин патай савкъватар, -- кӀуртунин кӀаникай хкудна, Шагъниди Къемерав са кӀеп, гъвечӀи чанта, вугана.

- Савкъват ракъурай вични сагърай, хкай Шагъабудин халуни, зав ахгакъарай вунни, -- Къемера са киледин заланвал авай сун шалдин кIеп гъиле къуна. -- Яраб ина вуч аватIа? -- шадвиляй хъуърена: адав ярдилаи сифте яз савкъват агакънавай.

- Кишмишар, - лагъана Шагъниди.

- Кишмишар! Абур зи рикI алай затIар я! И кар Султалидиз гъикI чир хъанай?! -- Къемер мад хъуърена.

- Са чарни, -- алава хъувуна Шагъниди.

- Чар?! -- Къемер цавув хкIуна. -- Исятда ахъайда, -- сарарив къуна, чантадин сив цванвай сун гъал къатIна, тадиз гъил кишмишрик хуъкуърна. --

Ингъе! -- Къуд къатнавай чар акъудна. -- Султалидин чар. Ма, неъ, -- рушариз гъардаз са капашдавай кишмишар гана, вич чар кIелиз эгечIна.

Рекъин юкъвал акъвазна, Къемера яваш ванцелди Султалидин чар кIелзава: гъар са гафунихъ галаз рушан вилер гъяркъуъ жезва, чиниз яр акъатзава, пIузаррик хъвер акатзава... Ципезанан ва Шагънидин вилерни гагъ чарчел, гагъ Къемеран чинал алкIизва. Эхир чар кIелна куътягъ хъана, Къемера ам мад сефер кIел хъувуна, ятIани вил атIузвач.

- Султалиди вуч кхъенва, чан вах? -- жузуна эхир къарай къаз тежезвай Ципезана.

- Саламар-дуъаяр... Эхирдай кхъенва: "Зун гатфариз хкведа. Гуъзлемиша!"

- Бахтавар, -- Ципезан вахал пехил хъана. -- Вил кваз ая, чан вах.

- Вил кваз ийида, чан вах! За жуван Гъуцарсувун кард хътин Султали югъ-йиф гуъзлемишда! Са девирра, чан вах, чи сув гъуцар кIватI жедай пак мескен тир... Абурукай са гъуц, виридалай сефил гъуц, заз Султали хъиз жеда, -- са геренда хияллу хъана, Къемера манидалди лагъана:

Гъуцарсувун кукIва маргъал,

Вун, яд хъана, гъилиз атуй.

Къазаматда авай зи гъуц,

Салам гана, кIвализ хтуй...

- Сагърай зи мазан вах, -- лагъана Ципезана.

Булахдин рекъе авай дишегълиярни Къемераз яб гуз акъвазна.

- Ма, дад аку, неъ, эмеяр, халаяр, вахар! -- Къемера абуруз жумартдаказ кишмишар пайна.

- Ибур вуч паяр я? Суваринбур яни? Садакъя яни? Гъар вуч ятани Аллагъди къабулрай, -- лагъана яшлу дишегълийри.

- Абур заз Султалиди суьргуьндай рахкъурнавай ширинлухар я! -- виклегдаказ малумарна Къемера. "Къуй, вири хуьруьз хабар хъуй, -- фикирна ада. -- Дустарин риклер шад жеда, ягъийрин риклер - пад!" Шадвал акатнавай руша вичи-вич зурзурна: япарихъ галай къизилдин сиргъайри, гъилерихъ галай тупалрини цамари рапрапар гана.

- Ибурукай мехъерин паяр хъурай, чан Къемер! Султалини вун куь экуь мурад-рив агакърай! -- алхишарна дишегълийри.

- Квезни хвеша йикъар акурай! – жавабар яз алхишарна Къемера.

Са арадилай Латарин булахдин рекъе авай вири дишегълийрин сивер элкъвезвай: абуру Султалиди Къемераз рахкъурнавай кишмишар незвай ва ашукъ хъанвай жегъилриз хийир-дуьа ийизвай.

- Цел фейибур квахънани?! -- Суванаяз хъел атанва. - Къвале ядни амач, яд гъиз фейи рушарни, - фикирзава: «Яраб Къемер мад катнатла?»

- Вуна ахпа зун туьнт я лугъузва, -- къулан патавай рахана Дагълар. -- Жува лагъайвал тавурла, хъел татана, бес за вуч авурай?!

- Вунни гъахъ я, итим, -- эхиримжи вахтара Суванай гъуьлуьхъ галаз, азарлудахъ галаз хъиз, рахазва. -- Зи гаф масад я: кланивилер дуьньяда хъайи ва авай затлар я. Къемераз Султали клан хъун къадагъа авун дуьз туш. Вуна ваз кланиди Къаф дагъларин къулухъ галай Арцахай гъана, -- Суванай хъуьрена, Дагъларан сивикайни хъвер фена: къведан риклелни чпин жегъил вахтар хтана, -- амма рушаз кланидаз фин къадагъа ийизва. Бес инал вун гъахъ яни?

- А гаф акъвазра! -- Дагълараз хъел атана. -- Ваз зи фикир чизва!

- Я итим, вуна сеbeb къунвай Шагъабудинан кесибвал айиб туш, гъамни худади инсанриз ганвай са пай, са къадар-къисмет я. Гъахъ лагъайтла абур акъван кесибни туш.

И арада рақларай кўённерихъ ақлай кварар галай рушар, абурун гуьгуьналлаз хвани хтана.

Суваная яд цана, кўажгъан кўулал эцигна.

- Кўемер, чан руш, тини ишина, вуна чаз са шуькўуь кинийрин хапга ая. Ципезан, вуна члехи чирагъар куькўуьрна, цўуз килиг, жуван гуьлуьт куьтягъ хъия. Зун малар динжариз цуриз фида, -- рушариз лазим буйругъар гана, Суванай гъаятдиз эвична.

Са арадилай ишигълаван хъайи кўвале гъар сад вичин кеспидал машгўул хъана. Вичин ктабар гваз атана, Кўумрал бубадин патавай ацукъна.

- Ван акъалтна кўела, -- теклифна Дагълара хциз.

Кўумрала гъилин Кўуръандай "Фатигъа" кўелиз башламишна:

- Бисмиллагъир-рагъманир-рагъим. Алгъамду лиллагъи раббил-алемин...

- Лезги члалал вуч лагъай гафар я? -- жузуна бубади.

- Им дуьа я ман, буба.

- Я. Вуна дуьз лугъузва. Амма дуьаяр са шумуд ава. Вуна кўেলাй дуьадин мана вуч я?

Кўумрал лугъуз алахъна, амма эхирдал гъиз хъанач.

- Бес квез Агъмад бубади кўেলাйдан табир гузвачни?

- Гузва.

- Гузватга - рикўел хуьх ман! Кўелзаватга - кўела, туштга гатфариз жемьтдин данаяр хуьх! -- Дагълараз хъел атана. -- Тарс гузвайди жуван члехи буба жен, жува тарс чир тийин?!

Кўумралан кўил хура гъатна. Вахарни киснава.

- Чин тийидай гаф хабар яхъ, хва, -- буба са тўимил умун хъхъана.

- Хъуй, буба, -- гададилай залан нефес алахъна.

6.

Муграгъ дере кўалин живеди басмишнава: тамар, тарар, рагар, дагъарар чир хъижезмач, абуру, кълелечидин чатукай хкатнавайбуру хъиз, цларцлар гузва. Экуьн

дагъдин къилел пайда хъайи ракъинин яргъи нурари къавар, гъаятар живедикай михъзавай, куъчейрай шуькӀуь рекъер акъудзавай муграгъвийрив вилерал капачар эцигиз тазва. Къуд пад нурлу, гуьзел ва секин я.

Жуьмя мискӀиндихъай шад рахунрин ва хъуьруьнрин ванер акъатна: сухтайри юрфаралди чпиз талукъ чкаяр михъзава, сада-садал живедин кӀватӀар гъалчзава, булахдал физвай рушариз сирлу гафар лугъузва.

- Чи чка куьтягъ хъана-а-а!-малумарна Самбура.

- Агъмад-эфенди къвезва, -- хабар гана БазукӀая.

Бармакар, шаламар михъи хъувуна, сухтаяр тадиз гъуьжредиз гъахъна, ктабар, дафтарар къачуна, медресадиз фена.

Лацу кавал галай къакъан къужа яваш-яваш гуьнедикай хкаж жезва. МискӀиндин гъаят михънаваз акурла, адан цӀару вилер шад хъана, туьтуьнай яцӀу ван галай уьгъуь акъатна. Агъмад-эфенди элкъвена хуьруьз килигна, куьруь чурудилай гъил чӀугуна, ада вичин залан хъанвай нефес явашарна, гурп-гурпзавай цӀвелер зурзазвай тупӀаривди тӀушунна. Нерихъ вилик квай кӀвалин гурмагъдай акъатзавай цуьруьхуьм атир галукъна, вилерикай вичи са зур сят вилик тӀуьр сав алай тӀач карагна, фикирна: "Мекъи йикъан хуьрек кузвай тӀач я, агъ, чан тӀач!" ТухзавайтӀани, иштягъ ахъа хъхъана. Хуьрелай, дередилай са вил аладарна, ам медресадиз гъахъна.

- Салам-алейкум, балаяр! -- Агъмад-эфенди атайла, сухтаяр кӀвачел акъалтна, абуру са сивяй муаллимдин салам къуна:

- Алейку-салам, эфенди!

Агъмад-эфенди вичин куьсруьдал, сухтаярни чпин дезгейрал ацукъна. Ада хъуьчӀуькай хкудна, вилик квай дезгедал са гъвечӀи ктаб эцигна, сухтайрал вилер хкажна. Муаллим и алуькъзавай гатфариз медреса куьтягъдай, чуру-спел акъатнавай тамам жегъилриз, дикъетдивди килигзава, сухтаярни, чпин ктаб-дафтар метӀерал эцигна, эфендидин гъар са гаф кужумиз, рикӀел хуьз гъазур я. Агъмад-эфендидин гъилик кӀелзавай жегъилриз араб, фарс ва туьрк чӀалар, абурал кӀелиз-кхъиз, гъатта шиирар теснифизни, мусурман диндин ва тӀебии илимрин дибар чир хъанва. Гила Агъмад-эфендиди абуров гъар юкъуз алатай тарсар тикрар

хъийиз тазва, цийи малуматар гузва, сирер ачухзава; фекьидин, къазидин ва муаллимдин везифаяр тамамариз вердишарзава. "Аллагъди вири сухтайриз сад хътин алакьунар, фикир-фагьум ганвач, -- фикирзава эфендиди, -- гъавилай виридавай зи тарсарни къаз жезвач, -- дезгейрал ацукьнавай цикьвед жегьилдикай чпин бажарагьдалди Пеленгни Самбур хкатзава. -- Ибурулай Султалани Къемер викегь тир, -- вичин хтулдал ашукь хъйи сухта рикел хтайла, эфендидин кифияр чур хъана. -- Мад завай абуруз куьмек хъанач», -- гъайиф чугуна.

Сухтайрин хци вилер гагь эфендидал, гагь ван ацалтна кларасдин цай кузвай къулал алкизва.

- Къе, балаяр, за квез чи къадим тарихдикай кхьенвай "Ахцегь-наме" улуб гъанва, -- малумарна, эфенди лезгийрин алатай асиррин тарихдикай маракьлу суьгьбетдив эгечна.

- И эсер чун паталди лап къиметлуди я, -- Агьмад-эфендиди куьсруьдилай къелечI ктаб хкажна, мад сефер сухтайриз къалурна. -- И ктаб Ахцегьрин тарихдикай ятлани, ина Муграгь шегьердикайни гзаф надир малуматар ава.

- Килигин ман, чан эфенди, -- Самбура, вичин адет тирвал, муаллимди вугудалди давам гуз тахъана, гьил яргъи авуна.

- Буюр, -- сур хъанвай ктаб сухтайрин гъилерай гъилериз фена, мукъаятдаказ чкадал хтана.

- "Ахцегь-намеда" чи шегьердикай вуч кхьенва? -- жузуна Къумрала. -- Кела ман, эфенди буба, -- ада мектебда, Пеленга хъиз, члехи бубадиз "эфенди буба" лугьузва.

- Зун исятда гъанивни агакъда, бала, -- вичин сухтайриз, иллаки хтулриз, тарих, эдебият, шиират ва илимар клан хъун Агьмад-эфендидиз хуш я: "Зи зегьметар гъавая физвач, -- фикирзава къужади. -- Ибурук умуд кутуртIа жеда: зегьметдал рикел алаз, намус михьи яз, мергьяматлу яз, дигмиш жезва". -- За квез алпанрин, эрменийрин, арабрин ва маса алимри чи ватандикай ва тарихдикай кхьенвай ктабрикай суьгьбетарнай, абур къалурнай. Гила нубат и эсердал атанва, рухваяр, -- муаллимди мад "Ахцегь-наме" гъиле къуна, адан сифте чинар араб чIалал клелиз,

жумла-жумла лезги чІалаз элкъуьриз, четин гафарин ва тІварарин мана ачухариз, эгечІна:

- Ирид виш йис идалай вилик чи, алпанрин, хуьрер, шегьерар ва вилаятар хунзар лугьудай тайифадин къушунри къуна. Абуру Мургагъ шегьердин кьиле Самсам лугьудай кас эцигна... Самур вацІун чапла пата, Муграгърин къаншарда, абуру Тарса шегьер кутуна... Самсамаз Ахцегърин Шагьбани тІвар алай къеле къаз кІан хъана. Ахцегъринни Муграгърин къушунрин арада ирид йисуз къати женгер кьиле фена... Самсам хашпара, Ахцегърин эмир Дервишан мусурман тир. ЧІурал шегьерда, адаз гила Дербентни лугьузва, бинелу хъанвай арабрин чІехи сердер Абу-Муслимахъ галаз меслят авуна, Дервишана Муграгърин кавха Эмикагъи лугьудай кас маса къачуна... Эмикагъиди са йифиз, вичин итимар галаз, Самсам хаинвилелди къена, шегьердин къеледин варар ахъайна. Ругуд агъзур аскер галаз Дервишан Муграгъ къеледиз гъахъна. Ада Муграгърин жемьтдивай мусурмандин къабулун истемишна: рази хъайибур туна, амайбур вири къена, абурун мал-деветни вичин аскерриз пайна...

Сухтайрилай залан нефесар алахъна, абуру хаин Эмиркагъидиз сеперар гузва, са тахсирни квачиз къейи хуьруьнвийриз рагьметар гъизва ва Самсаман виКегъвилел дамахзава, гъар са халкъди вичин азадвал хуьн лазим тирди тестикъарзава: "Чун лекьерин тайифа я. Чун садрани садазни табий жедач! Чун лекьер я!".

Къадим ктабдин эхирда авай гафари- гуя «Муграгъ шегьер къурбур хъсан ксар тир, абуруз рагьмет хъуй» - сухтайрик хъел кутуна.

- Са тахсирни квачир инсанар къейибур, абурун мал-девет тарашайбур хъсан ксар жедани?! Абуруз рагьмет къвезвани, эфенди буба?! – гъарайна Пеленга.

- ВАаъ, абур фасикъар я! – чІехи бубадин паталай тестикъарна Къумрала.

- А улуб кхъейди вуж я, муаллим? Араб яни, лезги?- жузуна Самбура.

- Са тахсирни квачир инсанриз, гьелбетда, рагьметар къвезвач, зун квехъ галаз рази я, - лагъана эфендиди. – Улуб кхъей касни къалурнавач.

"Ахцегь-намедикай", алпанрин тарихдикай, мажуси, чувуд, хашпара ва мусурман динрикай медресада суьгьбетар са шумуд юкьуз давам хьана. Абурадетдин суьгьбетар ваь, дуьньядин сирерай кьил акьудзавай гьужетар, веревирдер тир.

- И дявевяр, ягьунар-кьиникьар... гьикьван хьуй? -- Пеленган хци вилер гагь чехи бубадал, гагь юлдашрал алкьизва. -- Бес Аллагь гьиниз килигзава? Ада вучиз дявекарар акьвазарзаач? Абуруз жаза гузвач?

- Чи чилерал персер, арабар, туьркер... вучиз кьезвайбур я? Абуруз чпин чилер бес жезвачни? -- секин Кьумралан вилерани еке наразивал ава.

- Чи чилер кьаз, чи халкь чпин луклариз элкьуьриз кьезвайбур инсанар туш, вагьшияр я, ягьияр я! – лагьана Пеленга.

- Ахьтинбур гьина аватлани дуьньядилаь терг хьуй, - лагьана Базуклая.

- Чна чи чил садавни вугудач. Чна чи ватан хуьда! – гьутар чуькьвена Пеленга.

- Эхь! -- тестикьарзава сухтайри.

Агьмад-эфендиди сухтайрин суалриз жавабар гуз тади кьачузвач, вучиз лагьайтла бязи суалриз жавабар сухтайри чпи хугузва, гьужетрин нетижада гьахьни батлул малум жезва. Ада анжах тэлебийрин фикиррин гьал тешкилзава, жегьилрив фикир-фагьумиз, мантИкадикай менфят кьачуз вердишарзава.

- Ктабар -- зурба девлет я, -- хияллу яз лагьана Самбура. – Агьзур. виш йисар идалай вилик хьайи кьвалахарни улубри чи вилик, кье хьайибур хьиз, хкизва...

- Эхь... Са касди и «Ахцегь-наме» кхьеначиртла, а девирда чи ватанда вуч хьанатла чаз чир жедайни? Ваь, гьелбетда, - тестикьарна муаллимди. – Ахпа, балаяр, улубар хуьзни алакьна кланзава... Куьгьне хьанвай, чуьруьк жезвай, тектуьк авай улуб цийи кьилелай кхьин хьувуна кланда, адан эхирдани гьинай, ни ва мус кхьин хьувунатла кьалурда. Ингье, гьа и «Ахцегь-наме» за яхцур йис идалай вилик, зун сухта тир члавуз кхьин хьувур улуб я, - муаллимди ктабдин кланел кхьенвай гафар клелна сухтаяр сергьят авачир кьван тажуб хьана. – Чи кьвале авай улубрин са пай за кхьин хьувунвайбур, муькуь пайни маса кьачунвайбур я... Гьа икь куьне кьезни улубар кьватла кланда, сухтаяр.

- Эфенди, зун кье «Ахцегь-наме» кхьин хьийиз эгечьда, - лагьана Самбура.- Вуна зав а улуб вугудани?

- Эхь, исятда къачу.

- Пеленгаз регъят хъана: чІехи бубадин ктабар вири гъаданбур я, - пехилвална БазукІая.

- Зун кІвалах авачиз амукъич, стха. Ихътин тарихдин улуб чи шегъердикайни кІандай, -- гъайиф чІугуна Пеленга.

- Чи, Муграгърин, тарихни кхъихъ ман, чан эфенди-буба, -- тІалабна Къумрала. Жаваб гузлемишиз сухтаяр муаллимдихъ элкъвена.

- Чи шегъердихъни дерин тарих ава, -- Агъмад-эфенди хияллу хъана. – Адакай улуб кхъин регъят кар туш: сад лагъайди, а тарих чирна кІанда, къвед лагъайди, къунши вилятрин, халкъарин, шегъеррин ва хуърерин тарихрикай кхъенвай эсерар кІелна кІанда. За квез къалурай, суьгъбет авур улубар: "Дербент-наме", "Цахур-наме", "Ширвандин шагъларин тарих", "Абу-Муслиман тарих" ва масабур мад сефер кІелна, абурай чи микІрин тайифадиз, чи шегъердиз талукъ малуматар жагъурна, ахпа кІватІ хъайи малуматар са тартибда туна, сад-садав гекъигна, фикир-фагъум авуна, таб акат тийидайвал, гъалунихъ акалзавай теспягъар хъиз, галай-галайвал кхъена кІанда... Имни регъят кар туш, балаяр...

- Валай алакьдай кар я, эфенди, -- тестикъарна Самбура. -- Ви тІвар алай улуб, чан эфенди, за еке иштягъдивди кІелдай.

- Зи яшар хъанва, рухваяр, залай алакь тавун мумкин я, -- эфендиди эрчІи гъил хкажна, вичел гужуналди пар илитІзавай сухтаяр секинарна. -- За квез са меслят къалурун: гъар сада жуван хуъруьн ва я шегъердин тарих кхъин ният ая, а кардиз къе амаз яваш-яваш гъазурвал аку. Зун инанмиш я, квевай гъардавай са эсер, гъвечІиди хъайитІани айиб авач, арадал гъиз жеда. КІанзавайди са кар башламишун, рекъиз экъечІун я.

Сухтаяр са легъзеда хияллу хъана, абурун фикирар яргъариз фена: жегъил рикІера ажайиб экуь ниятар куькІуьзвай.

- АлакьнайтІа за са ктаб чи пагъливан Шарвилидикай кхъидай, - лагъана Къумрала.

Виридалайни гъвечІи ва секин тІелебидихъ ихътин ният хъунал юлдашар тажуб хъана.

- Ямуаллим, Шарвели тарихда хъайи касс яни? – жузуна Пеленга.

- Эхъ, хъайи кас я. Шарвели, зи фикирдалди, шарвалан, яни пачагъдин, хва тир, зурба пагъливан хъана, чи халкъ ягъийрикай хвена.

- Чун Шарвелидин невяр я! – сухтайри къилер хкажна.

7.

Чехи кимел къужаяр, сивер кавалрин хиверик кутуна, ацукънава. ХъуьтІуьн эхиримжи йикъар мишекъатбур хъанва: датІана кІеви аязар ава, гаралди жив къвазва, рагъ рагъул цифери кІевирнава. Ризкъидикай дарвиле авай инсанар, алафрикай дарвиле авай гъайванар кІеве гъатнава.

Сухтарни дарвиле ава, абур Чехи кимел мукъвал-мукъвал къвезва: инал абур уз камаллу суьгъбетар ван къвезва, амалар ва крар чир жезва, яргъал вилаятрикай ва дуьньядикай маракълу малуматар чир жезва.

- Къуьд гъикъван яргъал фейитІани, адан эхир гатфар я, стхаяр, -- лугъузва тажир Демира, алвер авачир хъуьтІуьн варцар ада хуьре акъудзава. – Куьн сефил жемир, -- гъуд сивив тухвана, уьгъуь яна. -- Хурар къуна гзаф вахт я, жикІийрин миже хъванатІани, алатзавач зегъримар хъайиди, -- мад кумаз-кумаз уьгъуьяр яна. -- Вун куьмек, я Худа!

- Къуьд - азар я, гъуьрметлу тажир, -- са кавалдикай Шагъабудинан ван хкатна.

- Хуьре уьгъуьйрин хума ава.

- Вакай арандин инсан хъанва, мирес, дагъдин гъава къачуз жезмач, - лагъана маса къужади.

- Къуьд арандани кый, дагъдани, -- чавуш Царухва кавалдик зурзазва.

- Къе-пака Хидир Небидин сувар хъайила, хъуьтІуьн мишекъатвал куь рикІелай алатда, -- лагъана Шагъабудина.

- Мукъвара хиб я гъа, -- Демираз шад хъана. -- Ахпа чна тухдалди гитІ неда.

- Ци чи магъле патал Хидир Небидин суварин хуьрек нин кІвале гъазурзаваиди я? -- жузуна Царухвади.

- Чи кІвале, -- жаваб гана Шагъабудина.

- Чан стха, заз кьве кур хуьрек ракъура, -- тІалабна Демира. – Зун хуьре-кІвале тІимил жезвай кас я.

- Башуьсте, пуд курни ракъурда.

Са гьафтедилай хипин варз алуькьна, Хидир Небидин суварин югъни агакъзава... Къуншийри Шагьабудинан кІвализ гитІ патал лазим затІар: тпІу хкягъай ири тваррин къуьл, къурай як, къурай тум, гъайванрин къурай кІвачер, нахутІар, пах-ляяр, къурай хутар, кІерецар ракъурзава. Абурукай Кисаяни Шагъниди чпин магъледин вири кІвалериз ва шатІийриз бес жедайвал гитІ гъазурун лазим я.

Шагьабудина гъаятда къванерикай пуд къул туькІуьрна, къуншийривай чІехи къажгъанар гъана. Пакамахъ дидени руш фад къарагъна, къулара цІаяр хъувуна, къажгъанар эцигна. Рагъ цавуз хкаж хъайила, суварин хуьрек - гитІ агакъна. Кисая курара твазвай хуьрек куьмекдиз атай жегъил дишегълийри, сусари ва рушари, магъледин са-са кІвализ тухуз, Хидир Неби бубадин пай я, лугъуз, вугузва... Вири хуьруь Хидир Небидин суварин пай -- алуькъзавай гатфарикай хабар гузвай нямет тІуьна.

Шагьабудинан кІвалер, гъаят няналди инсанрай ацІанмай, аниз атай сухтайрин руфунарни дулу хъана, къуншийрин кицІ-кацни рази хъана. И суварик квачирди анжах са Султали тир: вич авачиртІани, адан тІвар гъар садан сивел алай; рикІел хкизвай, хабарар къазвай, алхишарзавай.

Са тІимил вахтарилай гъаваяр гатфарихъ элкъвена: рагъул циферикай ракъининвил хкатзава, кІвалерин чІерейрикай стІалар кІвахъзава, куьчейрин гуьне пата авай живер цІразва.

Яр алуькьна... Кимер итимрай ацІанва, аялар алеррай авахъзава ва живедин кІватІар гъалчиз къугъвазва. Кавхади чІехи кимел алай итимрин рикІел къеледин виликай ва къулухъай авахъзавай, зулун гарари гъанвай руквари-гъяшери къунвай кІамар миьун хкизва. Гъар гатфар алуькъзавай йикъара кІамар миьун аялар патал тамам сувариз элкъвезва.

Медресадай хтана, фу тІуьна, Пеленг куьчедиз экъечІзавай.

- Чан бала, малар Латарал твах, -- тІалабна Шамай бадеди.

- Исятда, баде, - хтулди гъятдин пипе ракъиник квай малар, кве кални кве дуьгве, куьчедиз акъудна, Латарин булахдал гьална. Вилер Муграгъ дередин агъа квиле авай дар даркалдал алаз, ада вичин дуст Султалидикай фикирна: "Яраб адан гьал гьикI хъанатIа? -- залан нефес алахъна. -- Шагънини аквазвач... Яраб... -- Пеленгаз кичIезва: Шагъабудина вичин руш адаз тагун мумкин я. -- Я Реби, ша, вуна Дагълар имидин рикIиз регъим ягъа: Къемер Султалидиз гурай! Зи карни туькIуьдайвал..."

Къеледин варарин вилик са кIеретI качIкачI гадаяр муркIадал кIегъебар къугъвазвай. Пеленган кIукI акурла, абуру "чур" гъарайна: эгер и гаф сифте Пеленга лагъанайтIа, адаз, аялрин адет тирвал, чилел алай вири кIегъебар къачудай ихтияр авай.

- КичIе жемир, гадаяр, зун кIегъебрал къугъвадай яшдай акъатнава, -- Пеленга фадлай вич жегъил хъанвайди гъиссзава: адан рахунар, къекъуьнар заланбур хъанва. РикIе Багъдатдиз, Мисридиз фин, чIехи медресайра кIелун, алим хъун, ахпа мехъерун гъатнава: "ЧIехи бубадихъ чи хуьруьн тарих кхьидай такъат амачтIа, ам за кхьида, -- лагъанай накъ ада Самбураз. -- ЧIехи бубади са кIвал ацIай ктабар кIватIнава, абур ишлемишун зи ферз я!"

Латар квай чIехи булахрин къуд пад живеди ва муркIари къунва. Малар фуф ацалтна мукъаятдаказ цив агатзава, абур акурла, лацу-цIару къушар къарагъзава ва латарин къавал ацукъзава. Пеленган вилер Латарин булахдила алатна, Эбеш тарал, КIарпIазандин хивел, Китин дагъдин чIулав кукIвал, Чиле магъалдин гуьнейрал ва гуьмедик квай Къуба магъалдал нубат-нубат алкIизва. Вилерикай вичиз таниш Яргунар, Муграгърин ятахар... ва Султали карагзава. Садлагъана къулухъай вичив са вуж ятIани агатзавай ванер хъана, Пеленг къудгунна, гъа и легъзеда сада къайи гъилеривди адан вилер къуна.

- Самбур я! -- гъарайна Пеленга.

- Я ситха, ваз зун гьикI чир хъанай?! -- Самбур тажуб хъана.

- Агъ, нер яру зарафатчи! -- Пеленга дустунин лакIаб къуна. -- Заз вун ви МихетIай юзайла хабар жезвайди я, -- ада лацу кIурт алай дуст, юкъвалай къуна хкажна, живедал гьалчдай амаларна.

- Яваш, яваш, дижан ситха, зи пакван тІвалар хамир, -- хьуьрез-хьуьрез минет-зава михетІвиди. -- Зун Муграгъиз пагъливанрихъ галаз кьуршагъар кьаз атанвайди туш!

- Бес вучиз атанвайди я?! -- Пеленга гъилерин гьалкъа мадни чуькъвена.

- КІелиз!

- Дуьз лугъузва-а-а-ч!

- Жуваз са свас жагъуриз, жан ситха.

- Гила вуна дуьз лагъана, -- Пеленга дуст чилел эхцигна. -- Межлисра дели кьуьлериз, вуна чи рушарин рикІер незва, Нер яру зарафатчи! – рикІивай хьуьрена: Пеленгаз Самбур, яру нер, экъисай хъипи вилер авай викІегъ жегъил, рикІивай бегенмиш я, гъавиляй абур дустарни хъанва.

- Султалидиз килигзавайни, ситха? -- къилин ишарадивди Къуба тереф кьалурна, жузуна Самбура.

- Эхъ, ваз гъикІ чир хъанай?

- Зунни хиялдай гъадан патав фенвай.

- Ваз зун гъикІ жагъана?

- Зазни вун гъинай юзайтІани чир жезвайди я, ситха. Валлагъ, я.

- Къинер къамир, зун инанмиш я.

- Ам хтайла, хуьре гъихътин гъарай-эвер гъатнай, ситха?! Чавай адаз са куьмек гуз хъанач, -- рикІе Султали аваз, гъайиф чІугуна михетІви сухтади.

- Чавай... Ваз гила за жуван имидин руш тухвана, адав вугана кІанзава-ни?КІанзаватІа -- тухурай, чуьнуьхрай... Балугъ кІандайда тум цел элядайди я. Ваз ихътин бубайрин мисал ван хъанани? -- Пеленгаз рикІяй Султалидиз вири жуьре куьмекар гуз алахъзавай, амма Самбураз и кар хиве кьунач.

- Ван хъана, ситха.

Къведни яргъалди кисна, маларин гуьгъуьна аваз хуьруьхъди хтана.

- Ша, илиф, -- теклифна Пеленга.

- Гъикъван куьн инжиклу ийин? -- Самбура шалам алай кІвач чилел элкьуьрна.

- Чун, сухтаяр, и вири хуьруь къван Агъмад-эфендиди илифарзава... Гъар жуьмядин юкъуз чун куь кІвале авачни?!

- Къени жуьмя хъуй, ша, -- Пеленга чин гьалдна.

- Зунни квез юлдаш! -- гъарайна къулухъай Къумрала.

Пуд дустни Агъмад-эфендидин кІвализ фена, кІвачелай хутІуна, цІай кузвай къулан патавай литерал ацукъна. Пеленга абурун вилик вичин ктабар гъана, чирагъ куькІуьрна, багъ хкажна -- хзандин гегъенш кІвале ишигълаван хъана.

- Хуьрек агакъдалди ибур квез са машгъулат хъуй, балаяр, -- Шамай бадеди жегъилриз гъвечІи гъулуна аваз кІерецар ва къурай чуьхверар гъана.

- Пара къадар сагърай, жан баде, -- лагъана Самбура.

- Вунни сагърай, чан хва, -- къуьзуь кайванидиз хвеша хъана. – Ибур Къубадин няметар я, неь, квез гьалал хъурай!

- Гъар юкъуз ихътин няметар незвай Султалидиз кеф, -- Шамай бадедиз ван тежедайвал зарафат кваз лагъана Самбура.

Са арадилаь кІвализ Агъмед-эфенди хтана. Хзанар ва мугъманар кІвачел акъ-алтна. Салам-калам, жузун-качузун авуна, гъар сад вичин чкадал ахцукъна. Хуьруькай-кІваликай, мекъи хъуьтІуькай, гьалал-гъарамдикай, динрикай ва илимрикай адетдин, муаллимдизни сухтайриз хас, суьгъбетар башламиш хъана. Бубадивай багъишламишун тІалабиз, гагъ Пеленг, гагъни Къумрал къарагъиз, бадедиз куьмекар гуз, чпин чкайрал хквезва. Самбура чІехи эфендидиз мукъуфдивди яб гузва, адан гъар са гаф дикъетдивди, медресада хъиз, вичин мефтІеда басма ийизва.

- Чан эфенди-буба, вуна заз багъишламиша, зун аси инсанрикай туш, ятІани хабар къаз кІанзава: эгер чакай са низ ятІани чи виликан алпан дин хкъаз кІан хъайитІа, мусурман дин гадариз жедани? -- сесиник зурзун кваз, жузуна Самбура.

- Астафируллагъ! -- къуьзуь эфенди къудгунна, ам сухтадиз тажубвал ва наразивал авай вилерай килигна. -- Ихътин суал ви рикІел гъикІ атанай, бала?! Вав чІуру шейтІан агатнава жал?! -- Агъмед-эфенди сифте чинин рангар дегиш хъанвай мугъмандиз, ахпа вичин хтулриз килигна.

- Багъишламиша, чан буба, Самбура вичин рикІе авай суал вугана. Вуна лугъуввайвал, чакай пака эфендияр, къазияр ва алимар жезвайди я. Чаз вири чир хъун

лазим я. Пака завай са лежберди хабар къуртІа, за и суалдиз гъихътин жаваб гун?
– Пеленг чІехи бубадиз суалдалди килигна.

Дустуни вичин тереф хвейила, Самбураз квазвай далуяр чухвай къван регъят хъана, рикІик акатнавай зурзун алатна. Дуст кІевяй акъатайла, Къумралазни шад хъана.

- Им дуъз гаф я: квез вири чир хъун лазим я, -- эфенди буш хъана: ам вичиз нубат алачиз хъел аатадан гъавурда акъуна. -- Самбуранди четин суал я, -- муаллим хияллу хъана. -- Дин, иман гадарун -- им фасикъвал я... Ихътин гафар рахунни Мегъамед пайгъамбардиз, -- салават гъана, -- асивал я... Эгер гъахътин инсан хъайитІа, мусурман дин гадарна, маса дин къаз кІанзавай инсан, заз са дервиш алимдин сивяй ван хъайивал, пуд сеферда Къуръан къилелай къулухъ гадариз, ихътин гафар тикрарна кІанзава: "Аллагъ, зун види туш, зун види туш!"

Сухтаяр эфендидин гафар фагъумиз, хиялар халкъдин тарихдин деринриз фена, вилерикай цІуз ибадатзавай алпанар -- чІехи бубаяр карагиз, ацукънава.

- Цахуррин медресада чаз са эфендиди лагъана, бес арабри мусурман дин чи вилятра гъутунни лашун, турунни къалхандин куьмекдалди туна. Им дуъз гаф яни, чан Агъмад-эфенди -- жузуна Самбура.

- Эхъ, хва. Садазни гуьгъуьллувилелди жуван дин гадарна, масадан дин къаз кІан жедайди туш. Ихътин кар, гъелбетда, чи чІехи бубайризни кІан хъанач... Гъавиляй чи чилерал яргъалди еке дявеяр, женгер къиле фена. А дявейра гзаф алпанарни терг хъана... За квез кІелай "Ахцегъ-намеда" Муграгърикай вуч кхъенвай? ГъакІ гъар са хуьре: мусурман дин къабулайбур туна, амайбур вири тергна, -- Агъмад-эфендиди къил галтадна. -- Акъван викІегъ алпанар арабриз акси къарагъна хъи, акъван акси женгер къиле фена хъи, рухваяр, -- эфендидилай залан нефесар алахъна. -- Чи чилерал мусурман дин тестикъ хъун патал къуд-вад виш йис герек хъана. ЯтІани къени чи халкъдин рикІел алпан дин, а диндин адетар алама, къени чна алпан диндин гъуцаривай чаз бахт, берекат, ислягъвал тІалабзава...

- Чи бубайри арабрин аксина тухвай женгерикай къадим ктабра вуч малуматар ама, буба? -- жузуна явашдаказ Къумрала.

- Араб ктабра са артух гаф-чІал авач, на лугьуди, ислам чи чилерал бинедилай хъайиди я. Алпан ктабра ава. Месела, са алпан ктабда ихътин малуматар авай: къадим заманра, са вад виш йис идалай вилик, алпан тайифаяр арабриз акси женгериз къарагъна, абурун къиле Ширван лугьудай кас акъвазна, адаз вирида Ширван буба лугьудай... Ширванан яракълу дестейри арабрин къушунриз еке ягъунар къуна: абуру чпин ватандин чІехи пай, меркез шегьер Барда ягъийрикай азад хъувуна... И женгерикай Рум вилайтдин пачагъдизни хабар хъана, адазни алпанрин эмиррин куьмекдалди арабрин халиф кукІвариз, Къафкъаздай чукуриз кІанзавай... Амма арабрин сердерри Ширван фендигарвилелди къуна, гъилер-кІвачер атІана, инсандин рикІел текъведай хътин гужар-зулумар авуна, къена...

- Бес гъахътин инсафсузриз мусурманар лугьуз жедани, буба?! – Пеленг къудгун хъана.

- Ваъ, хва... Абуруз чІехи Аллагъди атІа дуьньяда жаза гуда, -- лагъана эфендиди.

- Чидач ман, -- гадаяр шаклу хъана.

- Ширван, рухваяр, чи халкъдин хкетрик квай Шарвили хътин пагъливан хъана, -- суьгъбет давамарна Агъмад-эфендиди. -- Чаз бубайрин сивяй ван хъайивал, Ширванан тІвар ван хъайила, гзаф йисара арабар зурзадай, абурун ахвар атІудай... Чаз, балаяр, Шарвели ва Ширван хътин къегъал инсанар герек я. РикІел хуьх: лазим чкадал ажузвал мийир, жуван халкъ ва ватан патал чанни гъайиф къвемир; къуватдиз къуват, гужуниз гуж герек я! Арабривай чІехи тайифаяр, месела, эрменияр ва гуржияр, муьтІуьгъариз алакънач, гъавиляй абурув чпин бине динар гума...

- Алпанривай чпин дин къакъудна, -- чІехи бубадин фикир давамарна Пеленга.-
- Чун ажуз хъана, -- адан вичин гъутар чуькъвена, сас сарал илисна.

- Эхъ, -- рази хъана буба.

- Рагъмет хъуй чи Ширван бубадиз, -- лагъана Пеленга. -- Адан къамат чи рикІера гъамишалугъ амукъда.

- Эхъ, -- рази хъана. Самбурни Къумрал.

- Ширван чи алпан миллетрин ягъ, намус я, ахътин къагъриман рухваря даим рикел хвена канда, -- Агъмад-эфенди мусурман диндихъ буьркьюьдаказ инанмиш инсанрикай тушир. Адаз, алимдиз хъиз, исламдин ктабра авай, чеб-чпихъ галаз къан тийизвай фикирар аквазвай, шариатди зегъметчи инсанар пачагъриз, ханариз ва девлетлуйриз муьтлуьгъарзавайди чизвай. Амма ада сад-рани вичин шаклувилерикай хуьре-киме суьгъбетнач, я ам мусурман диндин къанунриз аксини экъечинач. Гзаф фекъи-фахра инсанри хъиз, ада диндиз къул-лугъ авуналди, сухтайриз савад ва илимар чируналди вичиз са кап фу незвай. Гзаф эфендийрилай ва алимрилай тафаватлу яз, Агъмад-эфендиди сухтайрикай я гъакъикъат, я вичин хсуси фикирар чуьнуьхни ийизвачир: ада гъам диндикай, гъамни тебии илимрикай гегъенш малуматар, чирвилер гузвай; зурба алимар динрихъ инанмиш туширдакай, абуру, иллаки Улуг-бега диндиз акси яз кхъей ктабрикай суьгъбетардай; твар-ван авай шаирри диндиз акси кхъей шиирар кел-дай.

Са сеферда Агъмад-эфендиди вад виш йис вилик яшамиш хъайи арабрин шаир Абу аль-Мааридикай, ада вичин "Лазимсузвилини лазимвал" шиирда хашпара, мусурман ва маса динрик квай рехнеяр русвагъзавайвиликай суьгъбетнай ва шиирдин эхиримжи царар тикрарнай: "Динди амалдар гафарин куьмекдалди инсанриз давляяр эцигзава. Давляяр жуьреба-жуьре ятани, гъуьрч дегиш жезвач: давляйра гъамиша ахмакъар гъатзава".

И шиирдиз яб гайила, Султалиди жузуннай: "Яраб чунни ахмакъар ятла?!"

Сухтайрик хъуьруьн акатнай, эфендиндин чин атлугънай: "Гъарда жува-жувакди фагъум ая", -- лагъанай.

Сухтаяр чехи ва чирвилерни гегъенш жердавай Агъмад-эфендидиз тарс гун четин жезва: гъар са тарсуниз гъазур хъана, жегъилрихъ галаз рикливай кваллахна, гъар са суалдиз дуьз жаваб гана канзавай. Суаларни къвердавай гзаф жезвай, иллаки цаварикай ва чилерикай рахазвай тарсара. Сухтайрин суалар чехи алим Абу Синан са ктабда кхъенвай фикирриз талукъ тир, вучиз лагъайтла а фикирар Къуръандихъ галаз къазвачир. Агъмад-эфенди лазим гекъигунар авуниз ва вичин фикирар лугъуниз мажбур хъанай:

- Чи пак ктаб тир Къуръандин ругуд лагъай сурада Аллагъдин аламатрикай кхъенва: вири дуьнья, вири алем Аллагъди халкънава; йиф инсанри ял ягъун патал, рагъни варз вахт чирун патал яратмишнава; Аллагъди вири дуьнья инсан патал, инсандиз къулай хъун патал халкънава, -- муаллимди сухтайри вичиз яб гузвай къайда ахтармишна. -- Амма бязи алимрихъ маса фикирарни ава... Месела, за квез са шумудра суьгъбет авур зурба алим Абу Али ибн Сина ерли масакIа гьисабзава: адан фикирдалди, дуьньяда тIебии, аллагърилай аслу тушир къанунри агъавал ийизва. Ибн Сина вичин "Китабаш-шифа" улубда, ам за квев кIелиз вугуда, кхъизва: дагълар тIебии къайдада, месела, залзала хъайила, арадал къвезва... Дуьньядин сирерай къил акъатун патал, балаяр, гзаф кIелна кIанда: алимрин ва зарийрин улубар, мазанрин дастанар... КIелун тIимил я, абур жува-жуваз фатгъумна, гекъигна, веревирдна кIанда. КIелай улубдикай кIвале, кимел, гъуьжреда суьгъбетар ая, жуван къилиз атай фикирар лагъ, абур кхъиз алахъ. Къуй, чи хуьрйай, чи магъалдайни алимар, зарияр, мазанар акъатрай. Чунни акъван авам, усал инсанар туш. Чна незвайдини гъа вирида незвай фу я, рухваря!

ТIебиатдин къанунрикай гузвай тарсари, чин къун тавуна ийизвай суьгъбетри медресада гзаф рахунар, суалар, гъуьжетар арадал гъизвай. Сухтайриз чпин камаллу муаллим мадни гзаф кIан жезвай: абур Агъмад-эфендидал, виртIедал чIижер хъиз, алкIизвай. Нубатдин сефер исламдин къанунрив къан тийизвай суьгъбетар авурдалай гуьгъуьниз Агъмад-эфендиди ихътин тагъким авуна:

- Пак ктабрив къан тийизвай фикирар лугъуналди, гъуьрметлу сухтаяр, зи ният Сад Аллагъдиз жуван асивал къалурун туш. Ваъ, туб астафируллагъ! Зи ният михъи я. Эгер зун куь муаллим ятIа, эгер куьн яргъал хуьрерай, шегъеррай ва магъалрай, еке харжияр авуна, зи къилив чирвилер къачуз атанватIа, за квез жуваз чидай къван вири, дуьньяда, илимдин улубра, ктабра вуч аватIа, вуч авачтIа, гъи алимдихъ гъихътин фикирар аватIа, вири лугъун лазим я. Чуьнуьх тавуна, чин къун тавуна, лугъун буржарикай я! Пака куьн алимрин, муаллимрин, къазийрин межлисра ацукъайла, куьн абурулай усал тежен, квевай камаллу суьгъбетра иштиракиз жен, квевай квез тарс гайи муаллимдин тIвар къаз жен. Белки, гъа чIавуз куьне заз рикIяй са хийир-дуьа авуртIа, рагъмет гъайитIа.

Самбуран хиялда Агъмад-эфендин тарсар, насигъатар тикрар хъана, ада лагъана:

- Эфенди буба, чи сухтайриз ви тарсар гзаф бегенмиш я: вуна чаз дерин чирвилерни гузва, инсанвилин тербияни. Вун пара къадар сагърай... Амма заз жува кІелай чкайра чеб мусурманар я лугъузвай, къве чин алай эфендиярни акуна... Я шариатдал, я халкъдин адетрал амал тийизвай фекъияр, имамар, къазиярни ава...

- КапІзавай къванбур, хва, вири мусурманар туш, абурун арада мунафикъарни, муртадарни ава. Анжах а жадуьри чпин рикІе авай фикир лугъузвач, лагъайтІа, динэгълийри чеб негъиз кичІезва. РикІе авайди лагъайтІа, чи са хуьруьнвидин къилел хътин мусибат атун мумкин я.

- Ам вуч мусибат тир, эфенди? -- жузуна яб гузвайбуру.

- Дегъ заманда чи хуьре са Вели лугъудай мусурман кас хъана. Агъвал квай лежбер яз, ам гъяждал фена, са зур йисалай гъажи хъана, хтана. МискІиндиз кІватІ хъайи жемьтдиз ада диндиз акси суьгъбетар авуна: гъяждал фидай рекъера гзаф угърияр-къумдин арабар ава, лагъана; минарадилай азан гайила, капІиз мискІиндиз тефизвай мусурманрин къадарни гзаф я, лагъана; карвансарайра къагъберни дуьшуьш жезва, лагъана; Аллагъ аваз хъайила, бес ада угърийризни къагъбейриз вучиз жаза гузвач, лагъана; эгер чалкечир инсанрив жаза агакъзавачтІа, Аллагъ авачирди тестикъ жезва, лагъана эхирдай. Лежберриз, малдарриз Велидин суьгъбетар ажайиб акуна: суалар гуз башламишна. Амма фекъийриз цІийи гъажидин фасикъ рахунар бегенмиш хъанач -- абуру Вели гъавур хъанвайди, адав иблис агатнавайди малумарна, ам жемьтдив, къван гана, рекъиз туна.

- Агъ, дугъри кас, -- жегъилри Велидин язух чІугуна.

- Им, гадаяр, авайвал лагъай етимдин кукІва дидедин кІар акъур къиса хъана, -- явашдаказ лагъана Пеленга дустариз.

- Ам Вели ваъ, буба, чІехи алим, лап Ибн Син я хъи! -- Пеленга фасикъ гъажидин къатІунрал ва гекъигунрал тажубвална.

- Тебиатдин гъалариз дуьз къимет гузвай инсанар, рухваяр, гъамиша хъана вагилани ава, ахътинбур Муграгъани хъана, -- эфендидиз хтулдин фикир хуш хъана.

Итимрин суьгьбет Шамай бадеди къатІна.

- Зи ният жуван къужадизни хтулдиз са иришта хапІа авун тир, чан балаяр. Жегьилар тухарун патал хинкІал хъсан я, хапІа ракларал къван юлдаш я, лугьуда бубайри, -- къуьзуь кайваниди итимрин вилик суфра экіяна, адал хинкІал авай кукІва, фу, ниси, як авай ленгер эцигна.

Гъилер чуьхвена, "бисмиллагъ" лагъана, итимар нез эгечІайла, ракларин куцІулди рикІ чухвадай ванер авуна -- кІвализ Суванай атана. Салам гана, ада теспачавилелди галкІиз-галкІиз жузуна:

- Ина Къемер авачни?!

- Ваъ. Вуч хъана? -- къаридин рикІиз такІан хъана.

- Санани авач... Руш квахъна!.. Зун Дагълара рекьидайди я! -- Суванай шехъна.

Жегьилар кІвачел акъалтна, хинкІарни туна, Къемеран гъарайдиз фена.

Вад лагъай къил

ДАНГУ ХУЪРУЪН КАВХА

1.

Дангу хуьруьн кавха, яракьру нуькерарни гуьгъуьна аваз, Худатай хтана, кІвалин вилик балкІанрилай эвичІна: адаз къе Муьшкуьр ханди эвернавай. "Мердагъа хадудин чиник серин ква, -- фикирзава Султалиди, -- хъсан хабарар гвай хътинди туш". Кавхади варцин вилик кІватІ хъанвай инсанриз салам гана, абур гзаф яз акуна, галатнавай ванцелди жузуна:

- Арза-фарза гвай кас авани?

Инсанриз чизва: Мегъамед, Дангу хуьруьн кавха хъиз, ханди тайинарнавай къазини я.

- Ун, чан кавха, чан къази, -- лагъана са лежберди.

- А-гъан, -- са легъеда Мердагъади чарх гана акъвазнавай инсанра вил къекъуьрна, фикирна: "Гъикъван зун галат хъанватІани, ибурун рикІер динжарна кІанда». -- Инал зи куьсруь акъуд, -- къилин ишарадалди эмирна кавхади вичин

нуькердиз. -- Зун исятда хкведа, -- лагъана, вич къакъан жагъун галай гъаятдиз гъахъна: гъил-чин чуьхуьн, регъятвал къачун чарасуз тир.

Югъ нисинилай алатнава, хуьре хъуьтлуьн рагъ гъатнава, живер цІрана, кІвачерик къар хъанва. Кавхадин кІвалерин вилик кІватІ хъанвай инсанри кІуртарин ва чухвайрин хуртІумар ачухнава, лацу, чІулав ва рагъул хъицикърин бармакар хутІуниз, уьлгуьч элянавай къилериз шагъвар гуз, ахлукІзава.

Султалидин рикІиз секинвал авач: адан вилер герен-герен хайи дагъларал алкІизва, хуьр, Къемер, диде, буба, дустар... карагзава. Адаз Дангу хуьруьн кавхадикайни хъурху ава: "Яраб ада заз гъихътин жаза гудатІа?!" Нуькерди къежел мегъуьн тахтайрикай раснавай, къакъан далу галай, зурба куьсруь гъана, цлан кІане эцигна, ахпа адалай, халича хъиз, жейрандин хъипи-яру хам вегъена, рикІивай пад-къерех тукІуьрна, вичин карчивал къалурна.

Жемятдин вилер кавха экъечІунал ала, рахунарни яваш хъанва. Султалиди къатІайвал, Дангудин кавхадиз гъамиша кІвалах ава. Къазивилин везифайрини адавай гзаф вахт къакъудзава: четин месэлайриз ам мискІинда килигзава; куьлуь-шуьлуь месэлаяр ада гъаятда ва я кІвале гъялзава. Гъар са месэла гъялунивни ам гъахълувилелди, тахсиркардиз ибрет жедайвал, яб гузвайбуруни чпиз тарс хкуд-дайвал, эгечІзава. Адан ширин мез, камаллувал, мергъяматлувал, чкадин инсанриз хъиз, муграгъвидизни бегенмиш я.

Мердагъа экъечІна, мад сефер инсанриз салам гана, къазидин куьсруьда заландаказ ацукъна. Нуькерди адан тумаждин мягъсерар алай кІвачерик гъвечІи кІанчІ кутуна. Рехи рангунин къармуькъ бармак пеляй акъудна, къази, вилера мергъяматдин нур аваз, инсанриз килигна.

- Низ гъихътин дерт-дуьгуьм, арза-ферзе аватІа, вилик экъечІ, лагъ, - теклифна Мердагъади.

Къазидинни инсанрин арада амай дар майдандал куьгъне кІурт алай, юкъва еб кутІуннавай, къакъан буйдин, яхун итим атана. Икрамна, ада лагъана:

- Къази, вун сагърай, и касди, -- тІуб тукІуьрна, кацин хътин спелар квай яшлу итим къалурна, -- накъ вичин малар агалдарна, зи векъерин марк нез туна.

- Хъайи кар яни? -- жузуна къазиди тахсиркардивай.

Кацин спелар квайда кьил чиле туна, туйтуйнай са гьихьтин ятани ванер акьудна.

- Ваз гьикьван зарар хьана? -- кьази векьерин иесидихь элкьвена.

- Са араба векьерин зарар, чан кьази.

- Яда! -- кьази тахсиркардиз килигна. -- Ваз хьсанни пис, хийирни шийир чизвачни?! Намус авайда кьуншидиз зарар гудани? Чи рагьметлу бубади лугьудай: "Намуссузвилелди кьил хуьдалди намуслувилелди кьиникь хьсан я". Вун намус, гьейрат авай затI тушни?! -- кьазидик квай хьел артух жезва. - Им инсанри валай арзаяр ийизвайди сад лагьай сефер туш. Жаза ихьтинди я: исятда фена, и касдин гьаятдал кьве араба векьер эчIир хьия. Вуна вуч авунатIа, заз хабар хице. Им сад. Кьвед лагьайди: эгер мад сефер валай арза-фарза хьайитIа, за вун хуьрйя акьудна, вини Гьуцарсувун кIане авай, гьамиша муркIари кьунвай Муграгьиз суьргуьндиз акьудда! -- са вил Султалидиз яна. - Кьведни алад!

- Тахсирдилай гьил кьачу, чан кьази, мад кьелетар хьийидач, -- кацин спелар квай зиянчи кьулу-кьулухьди майдандилай цуькIни нуькI хьана.

- Ви чан сагьрай, ви балаяр сагьрай, чан кьази, -- са арабадин эвез кьве араба векьер жагьай лежбердин кIвачерикни звер акатна.

Султалиди фикирна: "Мердагьа халудиз закай хьел авай хьтинди туш", -- рикIиз регьят хьана.

- Ваз, чан кавха-кьази, гьуцари вири хьсанвилер гурай! -- лагьана жемьтдикай са шумуд касди. -- Им лап гьахьлу дуван хьана: са араба зарардай кьве араба жерме! Ада мад ихьтин п... тIуьртIа, килигда чун!

-- Мад низ вуч ава? -- жузуна кьазиди.

- Чан кавха халу, вуна залай гьил кьачу, -- инсанрин арадай дишегьлидин шуькIуь сес акьатна.

- Вилик экьечI. Ам вуж я? -- Мердагьади тажубвилелди кьил виликди алгьурна: дишегьлийрин патай арза-ферзе тек-тек жезва.

- Зун я, -- майдандал кьилел сун гьаларикай хранвай чIулав шал алай жегьил дишегьли экьечIна. - Багьишламиша... Заз маса чара хьанач...

- Лагъ, бала, жуван дерди лагъ, -- хуш ванцелди теклифна къазиди. -- Регъуъ жемир. За ваз яб гузва, чан руш, -- адан вилик регъуъвилай чин яру хъанвай гуъзел дишегъли, пуд аялдин диде, акъвазнавай.

- Чан кавха халу, зи гъуъл, -- ада гъил туькІуьрана, зуртул хътин жегъил итим къалурна, -- захъ галаз гъамиша къал-макъалда ава, са багънадилай зун гатаз гъалават жезва...

- Вучиз?! Вучиз, я бала? -- теспачавал кваз жузуна къазиди.

- За вичиз ягълу хуьрекар ийизвач, лугъуда. За ягълу хуьрекар квекай ийида, кІвале затІни авачиз хъайила? -- дишегъли суалдалди сифте къазидиз, ахпа инсанриз килигна. -- Вичин кІвалахуник хев квайди туш, недайла гъамиша куьк тикейр кІанда. Авай тІимил-шимилни, аялрин сивихъай атІана, вичиз це, лугъузва. ТагайтІа, зун пис кас я... Ада зи диде-буба сурарик секиндиз тазвач, -- шел акатна. -- Чан кавха халу, идаз са насигъат це!

Къазидилай залан нефес алахъна, ада къил галтадна: ихътин терс инсандин дуван адал сифте яз гъатзавай.

- Яда, жемьтдин вилик экъечІ кван! -- гъарайна къазиди. Арзачи дишегълидин къуьнуьвай къакъан буйдин жегъил итим акъвазна. -- Ви суса лугъузвайбур дуьз гафар яни? -- жегъил итимдай са чуькъни акъатнач. -- Дуьзбур я. Яда, я хва, ваз ви гевдедикай регъуъни тушни?! Вуна вучиз кІвалахзавач! Вучиз къазанмишзавач? Вавай тама авай ачкараар, къуьрер, жейранарни ягъиз жезвачни? Вирида нехирралди калер, гамишар, яцар хвейила, вучиз ви гъаятдал са кал ала?! Папаз, аялриз фу гъуьлуь, бубади гана кІанзавайди я. Вуна, акси яз, чи бубайрин адет чІуриз, аялрин сивихъай атІузва... Вуна садрани фагъумначни: кІекре вичин кІекрен мудгъарда вичиз жагъай са твар, къу-къу авуна, верчериз, цицІибриз гузва. Гъайванри, къушарини кваз дишибуруз, гъвечІибуруз гъуьрметзава, абур хуьзва, вуна, къиле акъул авай инсан яз, жуван хзан хуьзвач. Вучиз?! - къази къуд патаз, иллаки жегъил итимриз мукъуфдивди килигна. Гъасанбеган бедендай зурзунар фена: "Яраб бубадиз зи месэладикай кашуш хъанватІа?" -- фикирна ада. -- Им вуч адалат я ви кІвале авайди? Бес папан далудихъ диде-буба галач, лагъана, жуван итимвал квадардани? Темпелвилиз, вагъшивилиз къил ядани?! -- Тахсир-

кар, кьил хура туна, пелез гьекъедин стІалар акъатна, акъвазнава. Жемятдини кисна яб гузва. -- За, хва, хуьруьн кавха яз, къази яз, жуван къажгъанда вуч аватІа, хзанди вуч тІуьртІа, гьам незвайди я. Жуван хзандин вилик вуч дамахар авайди я? Хзандин вилик дамахун алчаквал я. Папан, аялрин сивихъай атІана тІуьрди гьар-ам я! Далудиз гьекъ акъудна кІвалаха, жуван паб хуьх, жуван аялар хуьх! Мад заз вакай садрани са ван-сесни таххъурай! Ахлад!

- Ви чан сагърай, кавха халу, -- рикІиз регъят хъайи дишегъли хъфена.

- За ви гафар, гьуьрметлу къази, бубадин гафар хъиз, къабулзава, -- чин яру чичІекдиз ухшар хъанвай итим къулу-къулухъ инсанрин юкъваз хтана, кьил кІармади ягъайди хъиз, квахъна.

- И дуван чазни хъсан тарс хъана, -- лагъана итимрикай сада. – Ківалах тавуна, нез кІан хъун дуьз туш, стхаяр. Гьарда жуван хзан хуьн лазим я.

- Итимдин хиве хзан хуьнни ава, ватан хуьнни! -- алава хъувуна къазиди.

Инсанриз чкІиз кІанзавай.

- Акъваз, жемят, са дуван мад ама, -- лагъана къазиди. Вири тажуб хъана аму-къна: "Яраб нин дуван ятІа?" – И йикъара, заз хабар авачиз, чи хуьре суьргуьнда авай Султали квахъна. Ам зи нуькерри хканва, -- къази суьргуьнвидиз килигна. -

- Жемятдин вилик экъечІ! -- Султалидин бедендай цІайлапандин цукІар фена: ада, вичиз Дангудин кавхади са жазани гуч, лагъана, фикирнавай. -- И хуьруь вун, Муграгъви Шагъабудинан хва Султали, хайи хва хъиз, къабулна. Вав ина суьр-гуьн чІугваз тун зи хиве ава, зани вал, вун са камаллу инсан я, лагъана, ихтибарза-ва. Ахпа вуна вуч авуна? Вуна, айиб хъайитІани, зи ихтибардал къацІурна! -- къа-зи Султалидиз, вилерал кІвенкІвер авуна, килигна. – Эгер мад вуна ихътин хаин-вал хъувуртІа, за вун техкъведай патахъ, машрибдай магърибдиз, акъудда! Алад, жуван дехмеда ацукъ!

Дангудин жемят, чпин регъбердилаь рази яз, чкІана.

2.

Султали кІвале дерин хиялрик кваз ацукънава: чІулав вилера хажалат ава, му-къвара хкатІ тавунвай спелар куьрс хъанва. Къула зайиф цІай кузва. Иесидин рикІел хкахъзавай цІал кІарасар эхцигун, чІикъ куькІуьрун /кІвале фадлай мичІи

хъанва/, нянин фу тѳуьн алач. Вилерикай Дангу хуьруьн кавхадин-къазидин дуван карагзава, япара яда къабулай гъахьлу къарарар, гайи насигьатар тикрар жезва. "Инсан Мердагъа халу хьтинди жен: акьуллу, мергьяматлу, дамах гвачир, гъахьлу тереф хуьдай, вичин хуьруькай-кІваликай фикирзавай, -- Султалиди къве хуьруьн къве кавха, Мердагъани Шагьмурад, сад-садав гекъигзава. -- Сад инсан я, муькуьди -- гъайван, -- хьуьруьн акатна. -- Муькуьди инсандин патавайни фенвач. Бес вучиз ам, -- жегьилдиз фикирдай къванни Шагьмурадан тІвар къаз кІанзавач, - - зи хуьруьн шатІийри эхзава? Вучиз эмир Тартади, лагъана кІанда, Тарта вич хъсан инсан я, Чупур кавхавилай акъудзавач? Кавха сифте нубатда инсан хьун лазим я."

Инсанвал... Инсанвал дуьньядал анжах инсанриз хас лишан, къилих ва пай я. Гъайиф хьи, вири инсанриз тІебиатди ихьтин пай ганвач: инсандин шикилда авай, къве кІвачел къекъвезвай инсансузар, эдебсузар, чапхунчияр, истисмарчиярни ава...Инсанди жува жувак инсанвал кутуна, ам артмишна, жуваз жемятдин арада хатур, гьуьрмет, тІвар къазанмишна кІанда... Дуьнья инсанвилел, инсанвал квай инсанрал акъвазнава. Инсанвал инсаниятдин деб, бине, девлет ва ге-лежег я. ИкІ хьун лазим я.

Султали Мердагъадин къарардилай рази я, адак къалабулух акатнава: "Вучда?! Суьргуьн эхдани?.. Ваъ, ва-а-аъ. Завай мад суьргуьн эх жедач: хам къелечІ хъанва. Катда. Зун инай катда! – къетІивилелди лугъузва са рикІи. -- Гьиниз? Нин патав? Ана, -- вилерикай Шеки, Ширван, Арцах вилаятар, вичиз акур ва ван хъайи чкаяр карагзава, -- ви гьал гьикІ жеда? Акъван яргъарай ваз кІани яр гьикІ аквада?" -- хабар къазва муькуь рикІи. Султалидин къетІивал яваш, шаклувал артух жезва: "Бес вучда? Кавхади гьелегъар къуна, лугъуз, гъа икІ, къулан патав ацукъдани?! Ва-а-аъ! Катда... Гатфариз катна, Къемерни галаз, дуьньядилай гьил къачуна, къил элкъвей патахъ фида..." Гъа и арада ракІари ван авуна.

- Салам-алейкум, -- экуь хъана, мичІи хъхъай патахъай Гъасанбеган ван акъатна. -- Заз чизва, стха, зи бубади ви кефияр чІурна.

- Алейку-салам, -- Султади къарагъна, -- инихъ ша, стха. Чирагъда нафт амач. За исятда чІикъ куькІурда. -- Ви буба гъахъ я, адан чкадал зани гъакІ лугъудай, -- иесиди чІикъиник цІай кутуна, ам къулан кърехда акІурна: кІвале экуь хъана.

-- Вуна акъван фикирармир, стха, зи буба пис кас туш, -- Гъасанбега дуст секи-нарна. -- За ваз куьмекда! -- дустунин къаншарда аскІан куьсруьдал ацукъна.

- ГъикІ куьмекда?! -- Султалидиз куьмек агакъай къван шад хъана, ам дусту-нин чиниз килигна. - Вуна айибмир, стха, зун зи муьгъуьббатди михъиз дили авунва. Вуна гъикІ куьмекда?

- Ам заз чида, -- Гъасанбега са фенд кърмишиз гзаф вахт тир, адакай садазни лугъудач, лагъана, къунвай къин кър рикІелай алатна. -- Сир я... Эвел куьмек гун, ахпа лугъуда, -- амалдар хъверна, куьруь спелривай дамахдивди тІуб чІугуна.

- ДекІени, -- Султалидилаь залан нефес алахъна, адан вилерикай Къемеран чІулав вилер, элкъвей чин, шумал буй-бухах, наз гвай къекъуьнар карагна.

- Хиялдаь Муграгъиз хъфенвайни? -- жузуна Гъасанбега.

- Эхъ, - Султалидин спелрикай хъвер фена.

- Агъ, бахтавар...

- Зун бахтавар?

- Эхъ, стха.

- ГъикІ? Зун хъиз, суьргуьнда авай, рикІ алай яр анжах ахварай аквазвай кас бахтавар гъикІ жезва?! -- Султали рази хъанач.

- Ви бахтар вири вилик кума, ви вири мураддар къилиз акъатда, гъавилай вун бахтаварни я. Амма зи кІвалахар...

- Ви кІвалахар гъикІ хъанва? -- жузуна Султалиди.

- Зи кІвалахар чІур хъана, стха.

- ГъикІ чІур хъана?! -- Султалидик къалабулух акатна, адан вилерикай Гъасан-беган свас, адан милаим чин ва рахунар карагна. -- Жедай кар туш! Зуьгъре хътин сусахъ галаз алакъаяр чІур хъун?! Ва-ваъ! Я тІварни къамир, я лугъунни мийир!

- Вун, Султали, сад чиз, сад тийижиз рахамир, -- Гъасанбегаз хъел атана. -- Эвел яб це. Заз и хуьре валай гъейри меслятдай кас авач: бубадикай регъуь я,

ярар-дустарни акъван чрайбур туш, я абуруз хабар хъанани кІанзавач... ГьакІ хъайила, яб це: вун залай гъвечІи ятІани, ви къатІунар, фагъумар заз бегенмиш я.

- За ваз яб гузва, стха, лагъ.

- Кардин къил ихътин хъана: зи кІвалевайди, -- Гьасанбеган хиялда, гьелбетда, Зуьгьре авай, -- виридаз милаим инсан яз аквазва... Амма лагъана кІанда, дуст кас, гьамни залай фенвай кстах я, лазим авачир дамахарни гва... Завайни адахъ фицякъра са къве капач галукъарун хъана, -- жегьил къудгунна. -- Белки, зи тахсирни аватІа... Бес зун гъуьл, ам паб я эхир! -- вичин хивяй тахсир ахкъудна.

- Гила вуч хъана? -- жузуна Султалиди.

- Гила... ам рахазмач, хъел хъанва... Къуд-вад югъ я... йифиз вичиз къилди мес вегъезва, -- регъуь хъана, зурзунар алахъна. -- КичІин руш! -- рикІивай себ гана. -- За ам гьикІ туькІуьр хъийин?

- Инал тахсир, гьелбетда, види я, ягъун-гатун герек авачир, -- веревирдерзавай къайдада лагъана Султалиди. -- Жегьил гъуьлни паб я, хъелни жеда, туькІуьнни хъийида... Куь арада еке месэла хъанвач, стха... РикІивай къамир... Жув рахух.

- Ам рахазвач эхир! Хзанриз чир хъайитІа, заз еке айиб я, -- Гьасанбегаз буба-дикай къурху авай. -- ТуькІуьн тахвуртІа, адав за вичин тІалакъар вахгуда, вал-лагъ! -- туьнт хъана.

- АкІ папар рахкъуриз хъанайтІа, вири итимар субай амуькдаь хьи, стха, -- Султалиди кавхадин хва секинарна. -- Жува хъел къамир.

- Зи месэла яргъал вегъена виже къвезвач, -- Гьасанбегаз вичин свас гзаф кІандай, ам хъел хъун, йикъар-йифер рахун тавуна акъудун жегьил гъуьлуьн рикІивай эх жезвачир. -- Заз чидай амалар: чан-рикІ авун, гьатта багъишламиша лугъунни -- вири авуна... ТуьхкІуьзвач, къван хъана, ракъ хъана, акъвазнава. Вучда?!

- Яда, за ваз вуч лугъун? -- Султалидин хиял жавабдихъ, са камаллу меслядихъ къекъвезва. -- Жуваз такур азардиз дарман жагъурун регъят туш, -- мад фикирри тухвана. -- Яда, чи шегъерда ихътин са мисал ава: "БалкІандин сивиз темен це"... Гьа и вуна хъиз, хабар къурла, чи чІехи мискІиндин кимел ацукъна жедай, яшар виш йисалай алатнавай къужади и мисалдиз талукъ къиса ахъайнай.

- Ам гъихътин къиса я? Ахъая ква, стха! -- Гъасанбегак тади акатна.

- Са хуьре чеб-чпел рикІ алай гъуьлни паб хъана, абур са куьн паталай ятІани къал-макъал жеда къван, -- Султали къиса къиса рикІел хкиз эгечІна.-- Къал яцІа гъатна, туьхкІуьрдай касни тахъана, абур чара жедай чкадал къведа. Шейэрни чара авуна, къилди кІвалера ксуз къарагъзавай... Са йифиз итимдиз ахвар аквада: ам балкІандал алаз са четин рекъяй физва; СиратІил хътин дар муькъвел агакъна. Муьгъни муркІади къунва, вични са гъайгъайдал акъвазнава, балкІандиз адалай физ кІанзавач; чилиз кек ягъиз, къулу-къулухъ жезва. Итимдиз муькъвелай элячІиз, вичин ниятда авай чкадиз физ кІанзава. Гъавиляй ам гзаф алахъна: балкІан къамчидив яна, адан къвалара кІвачер эцяна, къенерар къуткъунарна, амма гъайван муькъуьв эгечІнач; эхир балкІандилай эвичІна, вич вилик экечІна, къенерар ялна, мад гъайван къамчидив яна... БалкІан авайдалайни терс хъана, кІурар хкадариз, къулу-къулухъ ялиз, акъвазна... Вучда? Эхир чара атІайла, итимди балкІандиз чан-рикІиз, туьмериз башламишна... БалкІандини къил хкажна, вичин тІиш иесидин сивив агудна. Иесидини балкІандин сивиз темен гана. БалкІан муькъвелай шаддаказ фена.

Итим ахварай аватна. "Им вуч ахвар хъуй?" -- жузуна ада вичивай. Къвалав гвай кІваляй папан нефесдин ванер къвезва. Итим къарагъна, фена, папан месик какахъна, адан сивиз са темен гана, къужахламишна... ксана... Пакамахъ абур, арада са къал-макъални тахъайбур хъиз, къарагъна.

- Яда, я муграгъви, и къиса заз талукъди я хъи! -- Гъасанбег тажуб хъана.

- Я ман, -- рази хъана Султали, - гъавиляй за ваз суьгъбетни авуна.

- ЯтІа зун хъфена, -- Гъасанбег къарагъна.

- Яда, вак, цІай тухуз атайдак хъиз, вучиз тади акатана?

- БалкІандин сивиз темен гана кІанда, стха.

- Вуна дуьз карзава. Тади ая.

Къведни рикІивай хъуьрена.

3.

Хуьре чилин ламу циф гьатзавай йикъар са-сад къвез, задандаказ акъатзава. Султалиди гагъ кавхадин нуькерриз куьмекарзава, гагъ хуьруьн жегъилриз тарсар гузва, гъар ам женгинин амалар чирзавай майдандал физва.

- Ша, ша, Цийи гада, -- хуьре Султалидал сифте «Гада», ахпа «Цици гада» лаклаб акъалтнава, -- чна вун кIане гъери авай итим ятIа ахтармишин, -- гъар сефер теклифзава Султалидиз Дангу хуьруьн игитри, муграгъвини абурук са регъуьвал-йигъивални авачиз какахъзава.

И йикъара Гъасанбег куьчейриз, кимерал, женгинин майдандал къвезвач. "Сузахъ галаз туькIуьн хъувунвай хътинди я", -- фикирзава Султалиди, балкIандин сивиз темен гайи къиса рикIел хтана, хуьрезва. Мад фикирри тухузва: "Къисайрихъ, манийрихъ, зарийрин чIаларихъ зурба къуват ава къван... Зарияр, мазанар... Мазан Къемер?! -- къудгун хъана. – Къемеран манийри Дагъларанин Чупуран ахвар атIанва... Агъ, Къемер, вун зурба я, -- вилик квайдахъ галаз хъиз рахазва. -- Зун ваз лайихлу туш, -- мад гуьгъуьлар пузмиш хъана, вилера сефилвал аваз, Гъуцарсувун, девдин кIирер хъиз, хкатнавай кукIушриз килигна: рикIяй ам мад катна, хуьруьз хъфенва, мад Къемер акваз булахдин рекъе ава, мад адан гуьгъуьна Чупуран нуькерар гъатнава, мад... Вич Муьшкуьрдин чилел алайди рикIел хтайла, залан нефес алахъна, къил элкъвена, вилерал мичIивал акъалтна. Гъаваяр гатфарихъ элкъуьн кумазни катда! -- къетIна Султалиди. -- Къемерни гваз Шекидихъ, анайни Ширвандихъ фида!"

Майдандал нуькерарни галаз Гъасанбег атана, абурув хъелер гва, юкъва авай чуларикайни гапуарар куьрсарнава. Дагълариз килигзавай Султали акуна, акъваз хъана, фикирна: "Агъ, кесиб, за ваз вучин?... Хиве къунар жезва, куьмек ваь... Буба Худадиз, Шемахидиз, маса пата-къерехдиз фейила, за жуван фенд къилиз акъудда".

- Султали! -- кавхадин хцин ван галукъайла, муграгъви кхунна, къулухъ килигна. -- Инал ша, -- гъил эяна, эверна. -- Чун ачкараар ягъиз физва, Аргиша вазни чIемерук къунва, -- Ша!

- Пара къадар сагърай, стхаяр, -- шад хъана Султалидиз. -- Им чаз рикI алахъдай сейр жеда. -- Ша! -- Аргишавай чIемерукни хъелер къачуна, ам Гъасанбеган къвалал алаз тамуз гъахъна.

Тарар къецIил хъанва, чиле жив ава, инлай-анлай жив къери, чIулав чкаярни дуьшуьш жезва. Инсанар пайда хъайила, къушарик, иллаки керекулрик, къал акатзава, тарарай тарариз хважамжамдин рангар квай ачкаарни катзава. Ихътин гуьзел къушар Султалидиз анжах аранда акуна, дагъларин тамара абур жедач.

- Ягъа, гада, ягъа! -- гъарайзава Гъасанбега.

- Яваш рахух, агъа, -- тIалабзава нуькерри. -- Къушар катзава.

Аргишни Фелек, чIемерукрал хъелер эцигна, абур авай гъилер цавуз хкажна, вили-вилики физва, амма хъел ахъайдай къулай улам жагъизвач: къушар инсанрилай амалдар я, абуруз чпин душман чизва, гъавилияй, тумар куьрсарна, уьфтер ягъиз-ягъиз, тамун къалин чкайриз катзава. Гъуьрчехъанар пайда хъайила, къуьрер, сикIерни катзава, амма къе абуруз фикир гудай кас авач: къе, Гъасанбега хиве къурвал, адан сусаз ачкардин як кIан хъанва... Хъелер галукъай къушар, тарарин хилерихъ галукъиз-галукъиз, аватзава, Фелека абур, гапурдалди къилер атIуз, чIехи тумаждин чантадиз кIватIзава: сад, къвед, пуд... Къвед лагъай чантани ачкарай ацIузва... Са гуьзел кIек хилерихъ галкIана, мегъуьн тара аму-къна.

- Икъван чIехи ачкар тара туна виже къведач, -- чухва хутIунна, Гъасанбег тарциз акъахиз эгечIна.

- Зун акъахин, -- лагъана Аргиша. -- Агъа, вун...

- Зун аватдач, -- кавхадин хва регъятдиз тарцин тан пуд хел хъанвай чкадал акъ-ахна, ада ачкар авай хел юзурна. -- Аватна, -- ачкардихъ галаз ам вични, шур авай цел хъиз, чилел алукъна.

- Вахъ вуч хъана, чан стха?! -- Султалидай гъайифдин гъарай акъатна, Гъасанбеган къилел нуькерарни кIватI хъана.

- Вай, вай! -- Гъасанбега чапла къван къунва. -- Тарциз жанг янавай, цIуьдгъуьнна... Вай, вай, чан диде!

- Я чан агъа, чна ваз вуч лагъанай?.. -- нуькеррин кефиярни чІур хъана: абуруз кавхадихъай кичІезва.

- Чна гила кавхадиз вуч лугъун? -- Султалидин рикІизни пис хъана.

- Тахсир зиди я, куьне са фикирни мийир, -- уф-чІуф алатна, Гъасанбег юлдаш-рин куьмекдалди къарагъна, са гужуналди чухва ахлукІна, ярх хъанвай тарцел ацукъна.

- Ви пакун тІвалариз тади ганва, - лагъана Султалиди.

- Мумкин я... Нефес къачуз жезвач... Уф! Къе балкІанарни гъун хъанач, -- гъайиф чІугуна.

- Вун, агъа, за кІулуз яна, хутахда, - виКІегъдаказ лагъана Фелека.

- Зани, -- Аргишни вилик экечІна.

- АкІ хъайила, за ачкараар авай чантаяр хкъада, -- лагъана Султалиди.

Аргиша мегъуьн тарцяй аватайди мукъаятдиз Фелекан кІулал хкажна, карван рекъе гъатна. Югъ няни жезвай, жегъилрин мурад тирвал рекъе абур кас-масдизни акунач. Гъасанбег, чиник регъуьвал кваз, кІвализ хтана. Нуькерри адалай валчагъ хутІуна, кавалдал къаткурна, ахпа кичІез-кичІез бубадиз хабар гана. Мугъманханадиз са куьникайни хабар авачир Мердагъа гъахъна.

- Я хва, гъамиша тарарай аватдайди вун хъанани? -- бубадиз хцин гъал бе-генмиш хъанач. Виридан рикІел шаз Гъасанбег хъархъун тарцяй аватайвал хтана: юкъваз тІар хъана, ам са вацра месе къатканай. -- Гъинаг гъалч хъана?

- Инаг, - Гъасанбега чапла къвалал гъил эцигна.

- Ажеб хъана, къил акъун тавурди, -- гададин перем хкажна, бубади адан къвалал, пакван тІваларал мукъаятдаказ тупІар эцигиз, явашдаказ элисиз башламишна. "Кавхадик жерягъвални квай хътинди я", -- фикирзава Султалиди. Бирдан Гъасанбегай гъарай акъатна. -- Эх ая, вун итим я... Са пакван тІвал ханва, -- мад тІуб къекъуьрна, жузуна: -- Инлай тІар жезвани?

- Тани ийизва, тІарни жезва.

- Бес вуна гъарайзавач хьи?!

- Зун итим я, -- пІузарикай хъиз цуру хъверна Гъасанбега.

- Зарафатарни ийизвани?

- Вуна лагъайвал, буба, зарафат галачиз яшамиш хъун четин я.

- Ви буба гъахъ я, хва, -- Мердагъа хъуърена. -- Анжах зарафатар тарай аватдалди, пакун тІвалар хадалди авуна кІанда. Вуна хъиз ваъ: тамуз физ, тарай аватиз, хквез.

- Гъаки Аллагъди кхъенва жеди ман, агъа, -- лагъана Аргиша.

- А кхъенвайда инсандин чина вилер тунва, хва. Бес са ачкардиз килигна, цур янавай мегъуьн тараз акъахдани?!

- За, агъа, зун акъахин, лагъай тир.

- Вунни акъахун герек авачир. Бес види чан тушни?!

Кавхади вичин нуькеррин гъакъиндай ийизвай къайгъударвал Султалидиз хуш хъана: "Валлагъ, им халис итим я, мергъаматлу итим", -- разивилелди къейдна ада.

- И пакун тІвални ханва, -- тестикъарна жерягъ кавхади. -- Аллагъдиз агъзур бара шукур хъуй, и бала-къада, чан хва, валай икІ ргъятдиз алатайди. ХъуьтІуьз мегъуьн тарцяй аватна, къве пакун тІвар хун са затІни туш... Аргиш, -- нуькердихъ элкъвена, -- алад, агъа кІвалин дакІардал алай жерягъдин чантани къаридивай пуд кака гъваш!

Аргиш, хъел хъиз, кІвалаяй акъатна. Кавха Султалидиз килигна:

- Аквазвани? Жегъилвал ахмакъвал лагъай чІал я. Зи хци, паб гъанвай са еке итимди, кар авачир чкадай кар акъудна... Жувни мукъаят хъухъ!

- Лап хъсан я, агъа, -- нуькеррилай чешне къачуна, Султалидини вичиз хуш тушир агъа гаф ишлемишзава. -- Гъасанбег аватдайдалай зун аватнайта хъсан тир, Мердагъа халу. И кар за зи тахсир язни гъисабзава.

- Ви са тахсирни авач. Тахсир масаданди жез, Гъасанбег вич аял туш. Ийизвай гъар са кар, къачузвай гъар са къадам, сифте фагъумна, ахпа авуна кІанда, -- насигъат гана Мердагъади жегъилриз.

Нуькер тумаждин чанта, муда, какаяр гваз хтана. Са мет чилиз яна, ацукъна, кавхади чантадай чІулав мум хътин мелгъем ва цегърен чІарар акъудна, мудада эцигна, винелай Фелекав какайрин лаз эличиз туна, вичи устадаказ абуруз гъуд яна, гъуруш туькІуьрна.

- Гила вун, хва, перемар хкажна, эрчи кваллахъ элкьуьгъ, -- Гьасанбег элкьвейла, бубади адан чапла пакун тваларал рагьул гьуруш эцигна, тупаривди инихъ-анихъ чукIурна, сад хьиз, дуьзарна, винелай лацу пекинин кIус эцигна, яргъи дасмалдал, адан винелайни лацу дулахдал кутIуна. – Са пуд юкьуз кьарагьмир, хва. Ахпа айванрик экьечIайтIа жеда, -- нуькерди гьайи цурун лигендал гьилер чуьхвена, кIвалаяй экьечIдайла, кавхади Султалидиз лагьана:

- За Муграгьрин эмирдиз ви патахъай чар ракьурна, вуна мад ахьтин шулугьар тавун хиве кьуна. Зи гаф буш акъат тавурай! - тагькимна.

Султалидивай са жавабни гуз хьанач.

Нуькерри лазим михьвилер хьувуна, Гьасанбегни Султали кIвале туна, чеб экьечIна.

- Вун тарай аватай гьал акурла, стха, зи вилерал мичIивал акьалтнай, -- лагьана Султалиди. -- ИкI алатна, ажеб кар хьана, -- хьверна. -- Мад тарариз акьах хьийимир, стха.

- Яда, бес балкIандилай аватайди мад балкIандал акьах хьийидачни?! - зарафатна Гьасанбега. -- Ана хьайиди хьана, ачкараар кьванни нен, -- кьве дустунини тухдалди ничхиррин кьавурмишнаивай якни сарубугьдадин хемир квай фу тIуьна, семена хьвана.

Вичин кIвализ хтайла, Султалидиз ракIарин хьиткьердай са чарчин кIус жагьана. Адал савадсуздаказ кхьенвай: "Вун мад Муграгьиз хтайтIа, за ви кьил атIуда!" Гьил гапурдал фена, инихъ-анихъ килигна, Султалидик зурзун акатна: адан хиялдиз Чупуран кьучияр атана.

4.

Султали хьфей са шумуд йикьалай Муграгьа сирлу хабарар чкIана: "Чупуран кьучийри ШабатIан хва тергна". Чинеба хабар эквеба хьана, иесийривни агакьна - вири хуьр кьарсатмиш хьана. Са Шагьмурад вич ва адан нуькерар квачиз, садазни Султалидин кьилел ихьтин мусибат атана кIанзавачир, акси яз, абур чеб-чпел ашукь хьанвай жегьилар эвлемиш хьунин терефдарар тир.

Шагъабубинан кІвале гъарай-эвер, шел-хвал гъатна, мукъва-къилияр, къуншияр кІватІ хъана, къисас къахчуз гъазурбурун гъилер гапуррал ала, иесиди эхтияр гунал вилер ала.

- За квез вуч лугъун? -- Шагъабудин хияллу я. -- Хабарар ава, амма акур кас авач. Зун чІалахъ жезвач... Суракъдиз фена кІанда... М.. такунмаз, -- адавай сивяй "мейит" гаф акъудиз хъанач, - ни вуч лагъайтІани, дуъз туш...

- Суракъдиз фена кІанда ваъ, алад, алад! -- гъарай акъатна дидедай. – Зи рикІ пад жезва! -- угъуяр акъатиз, шехъна. – Гъикъван эхин и гурбагур хъайи дуъньяда?!

- Яваш, къари, яваш, -- секинарна ам гъуълуб. -- Алад, чан хва, -- лагъана миресдин гададиз, - къве балкІан гъазура, зунни вун фида. Дангу хуъруъз!

Чулав хабар Къемеравни агакъна, бубади авунвай дустагъ руша вичи мадни кІеви авуна: фу незни хзандин кІвализ экъечІзавач, вилер рагъ экъечІдай патай аквазвай циферал алаз, дакІардин кІане ацукъна, ван акъуд тавуна шехъзава, хажалат чІугвазва. "Султали... Зи Султали, -- фикирдай рахазва ам жегъилдихъ гаглаз, -- ваз зун вучиз кІан хъанай? Вуна вунни бахтсуз авуна, зунни... Ваъ, Султали хътин викІегъ гада са къучидивайни рекъиз жедач. Эгер, -- руш шаклу жезва, -- гъахътин кар аваз хъайитІа, зун садазни, пачагъдин хцизни, гъуълубъз фидач... Жуван къисмет тахъай ярдин яс чІугваз, бахтсуз хъайи ярдикай манияр лугъуз, -- ван акъатна, шехъна, -- ацукъда! Султалидила гъейри зун саданни паб жедач! -- къарагъна, хкунилай чуънгуър къачуна, ахцукъна, явашдаказ, са вичиз ван къведайвал, лугъуз башламишна:

Вал нин цІару вил алукъна,

Зи яр Султали?

Вал нин къацІай гъил атана,

Зи нур Султали?..

Хзандин кІвале ацукънавай Суванайни Ципезан кисна кеспидик ква: рангарин гъаларикай чешнедин гуълубтар хразва. Садни рахавач – и кІвале фадлай яс ава, гила ам мадни артух хъанва.

Суваная, лезги дишегълийрин-дидейрин адет тирвал, рушариз, абур гъеле къепина амаз, жигъизар гъазуриз башламишна. Ада гъар рушан тIварцIихъ са машраф хранва, абур яваш-яваш ацIурзава. Къуншийриз аквазва: Арцах сусан тарара, гад-къуьд лугъун тавуна, гъамиша са вуч ятIани, гагъ халича, гагъни рух, гагъ йигъерча, гагъни къуьнуьган ава. Гъар мажал хъайила, иллаки никIин-векъин кIвалахар авачир чIуру-чIимел йикъара, дидени рушар, лирлийрал илигна, тарарин кIане ацукъзава: Къемеранни Ципезанан хци вилери лазим рангунин гъалар хкъзава, дири тупIари фад-фад кваквар язава, жерге куьтягъ хъайила, мегъуьн кIарасдин тумпуз къил галай залан рекъералди гатазва - магъледа думдумдин ванер твазва. Вахарихъ галаз гамунихъ тек-туьк Къумрални ацукъзава.

- Я хва, им ви пеше туш! -- гъарай акъатзава дидедай.

Вахар, кIиркIир ацалтна, хъуьрезва ва, чан-рикI ийиз, стхадив чпихъ галаз кIвалахиз тазва.

- Чи хуьре чпин папарихъ галаз гамар храдай итимар авайди я, -- са кефи куьк юкъуз лагъанай Дагълара. -- Папаз куьмек гун пис кар туш. Заз ван хъайивал, Персиядин хуьрера ва шегъерра гамар, халичаяр итимри хразва. ЯтIани заз зи хци дишегълийрин кIвалахар авуна, ам рушархала, папархала хъана кIандач. Къарагъ, гада! Рибни еб къачуна, жуван шаламар рас хъия, ахпа хипериз килиг, ахпа кимел фена, юлдашрихъ галаз къугъугъ!

Итимар кIвале авачир вахтунда, йиса къуд-вадра, Суваная рушариз абурун жигъизар: тупIаларни цамар, япаганарни камарияр, гуьлуьтарни бегълеяр, кисеярни чантаяр, сармузарни чивекар, кашуярни йегъерчаяр, хурчарарни халичаяр... къалурдай. Чебни вилерин ишигъ тухудай къван гуьзелбур тир. "Абуруз гарни фирай, чан балаяр, квез куь затIарни чир хъурай", лугъудай дидеди. Ахпа рушарив чпин жигъизар, гъуьчI гъат тавун патал арада чIутран цуьквер, маса ажайиб атирар галай векъер-къалар тваз, кIватI хъийиз, сериштадивди машрафра хуаз тадай. Жигъизрин чIехи пай дидединни рушарин гъилерин, зигъиндин, устадвилин бегъерар тир. Халичади кIевирнавай мичIи дакIарра рушарив вугудай къаб-къажахни: чирагъар, абугерденар, сатулар, серничар, гетIеяр, гичинар, афтафаяр, къажгъанар, машаяр... хуьзвай. Вирини

къве-къвед, бязи затІар пуд-пудни кІватІ хъанва. Къумралан тІвар алай затІар дидеди къилди кІватІзава.

Ципезанан рикІел хквезва: са сеферда жигъизрин гъакъиндай суъгъбетар кватайла, Суваная дамахдилди лагъанай, бес Агъмадрин Дагъларан рушар виридалай виняй хъана кІанда, гъавиляй ада вичин рушарив вугудай цурун кварар ва некІегъанарни кваз гъазурнава. Къе а жигъизри я Къемеран, я Ципезанан рикІериз са шадвални гузвач.

- Къемера чуънгуър гъиле къунва, - явашдаказ хабар гана Суваная.

- Зун фида, - гъиле авай акъванар чилел эцигна, Ципезана вахан патав чукурна, муъгъуъббатдивди адан гардан къуна.

- Зи рикІ акъатзава, чан вах, -- Къемеран вилера цІелхемар кузва. – Вун атана хъсан хъана...

- Чан вах, са сив фу неъ ман, -- тІалабна Ципезана. -- Дидеди са ширин фу чранва, мехкІуътдилай гуъгъуъниз регъвей гъуъруън фу я, лугъузва.

- Гъваш.

Ципезана къени кІваляй фу квай суфра, ниси авай цІиб, яд авай лацу сатул тухвана, вахан вилик эцигна. Къемера кІанз-дакІанз незва, Ципезанан рикІиз шад жезва.

- Гила вавай чуънгуър хкъуртІа жеда, - Ципезана суфра кІватІ хъувуна.

- Зи рикІиз чка авач, чан вах. Квар къачуна, экъечІ хуъруъз... Заз са хабар хкваш... Зун атІа хабардихъ инамиш жезвач, -- чІулав вилер мад накъварай ацІана. -- Султали акъван ажуз игит туш! Зи Султали!

- Исятда, чан вах, -- Ципезан суфрани гваз экъечІна.

5.

Султалидин гъарайдиз физвай буба рекъелай элкъвена хтана: Самсам дередин сивел, чІулав чархарин къуънел алай къаравулкъеледив агакъайла, хабар хъайилвал, Дангудин кавхади Муграгърин эмир Тартадиз чар ракъурнава; муъшкуървиди вуч кхъенватІа, къаравулриз чизвачир, я абуруз Султалидикайни са чІуру ван-сесни хъанвачир. "Дангудин кавхади, шак алачиз, чи эмирдиз зи

хцикай кхьенва", -- фикирна, рикIиз са тIимил къван регъят хъана, рекъиз къунвай фу-къафун къаравулриз туна, Шагъабудин миресдин гадани галаз хуьруьз хтана.

Муграгъ къеледин варариз гъахъай атлуяр чIугуна эмирдин кIвалихъ фена.

- Чан хва, заз чи чIехи эмир Тарта акваз кIанзава, -- лагъана Шагъабудина гъаятдин сиве акъвазнавай яракьлу нуькердиз.

- Шагъабудин, заз ви ван къвезва, -- айвандилай эмирдин яцIу сес акъатна.-- Вуч кIанзава?! -- жузуна.

- Эмир, вун сагърай, -- Шагъабудин хъуьтуьлдаказ рахуниз мажбур хъана, -- ваз Муьшкуьр вилаятдай са чар хтана лугъузвай. Яраб ада зи хцикай вуч хабар-тер аватIа?

- Эгъ, ШагъатI, ШагъатI! -- жегъил вахтарин адет хвена, Тартади Шагъабудинан лакIаб къуна, къил галтадна. -- Ви хци чав архайиндаказ ксуз тазвач хьи! За вакай вучин, ви шулугъчи хцикай?! -- сас регъвена.

- Жегъилар я ман, я Тарта. Бес чун жегъил хъайи тушни? Ви дили вахтар рикIел аламачни?! -- Сувун тIулал хъайи са гъихътин ятIани, анжах са чпиз къведаз чидай дуьшуьш рикIе аваз, Шагъабудина хуьруьн къилихъ галай чIехи майдандин тIвар къуна. -- Зи рикI акъудмир. А чарче вуч кхьенва?!

- Секин хъухъ, стха, ви хва сагъ-саламат я, -- эмирдин гафар ван хъайила, Шагъабудинан вилериз ишигъ хтана. -- Дангудин кавхади гила Султалидилай вилер алуд тийидайвал я... Хуьре гъатайбур вун такIанбуру акъуднавай къуру ванер-сесер я... Ахлад, жуван пабни секинар ая, аяларни... Суьругуьнда авайди катун ви тахсирни тирди рикIелай ракъурмир, -- наразивилин жаваб гуз кIанз, Шагъабудина сив ахъайна. -- Са гафни лугъумир, я заз хъелни гъимир. Ахлад! -- эмир са къадам къулухъ хъана, кIвализ гъахъ хъууна.

РикIик шадвал акатна, Шагъабудина балкIандин къвалара чIаганвай шаламар алай кIвачер эцяна, алай чкадилай ам къудра туна, кIвалихъди гъална.

- Султади сагъ-саламат я! -- кIвалин ракIара амаз гъарайна Шагъабудина.

- Зи хва сагъ я! -- гъарай акъатна, Кисаян вилерилай шадвилин накъвар алахъна, сарар амачир сив кIеви хъижезмач: шехъун, хъвер, шадвал, къалабулук - вири какахънава.

- За Къемераз хабар гуда, -- Шагъниди кІурт алукІава.
- Ваз ни лагъана? Вуж акуна?! -- са нефесдал хабар къазва гьелелиг гьуьлуьн гафунихъ бегъем инанмиш тахъанвай папа.
- Чун агъа къаравулкъеледив агакъна, гъанал керчек хабар агакъна...
- Вун чкадал фена, жуван вилериз аквадалди секин хьун лазим туш, я чан итим, -- явашдаказ, минетзавай хьиз, лугъузва папа.
- Зун, къари, пакамахъ рекъиз экъечІда, -- хиве къазва гьуьлуь. – Экуьнахъ фад къарагъда... Жува гъазурвилер аку, къари.
- Я гьуцар! Чаз са шад югъ мус акурай?!—Кисай гьуцарсуб галай патахъ элкъвена. - Зани Шагъниди йифди вири гъазурвилер аквада.
- Диде чан, чна Султалидиз адан рикІ алай чар тунвай лаваш фар чрада, куьк якІун къавурни ийида. Хьуйни? – хабар къазва Шагъниди.
- Эхъ, я чан бала! Бес хуьрйя буба атана, лагъайла, гьебейрик берекат хъана кІандачни?! Султалидиз ана яр-дуст хъанвайди я, гъабуроз пай-уьлуьш жедайвал... А хуьруьн кавхадизни пай туна кІанда...
- Дангудин кавхадиз са къах тухуда за, -- малумарна Шагъабудина. -- Чаз гатфаралди недай як амукъда.
- Твах, я кас... Чаз амукъзава... Чун пуд кас я. Сарар вири авахъна, за як незмайди туш.
- Зун фена, - Шагъни ракІариз акъатна.
- Гъиниз?!
- Къемерав хабар агакъариз, исятда хкведа, -- руш катна. Яргъа амаз адаз булахдал физвай Ципезан акуна. -- Я руш! -- гъарайна Шагъниди, -- акъваз! -- чукурна, нефес дар хъана, вилери цІапІрапІар гуз, тади кваз лагъана: -- Султали сагъ-саламат я!
- Вуч?! Ажеб хъана! -- Ципезаназ Султалидин хайи вахалайни гзаф шад хъана. -- Ни лагъана?! За исятда Къемераз хабар гуда! -- ам инихъ-анихъ килигзава: булахдал фидани, элкъведани, вучдатІа чизвач, къве рикІин хъанва.

- Буба... къаравулкъеледив агакьна... Муьшкуьрдай чар хтанвай... Чи эмирдиз,
-- Шагънидин жавабдин гъавурда Ципезан са гужуналди акьуна. Шагъни рахаз-
рахаз Ципезан къулухъ элкьвена, са яб рахазвайдак кваз, кIвач
кяна, хъфизва.

- Я руш, квар зав гице, квез яд за гьйда, -- гуьгъуьниз гъарайна Шагъниди. --
Буш квар кIвализ хутахун хъсан кар туш.

- Ма, жув алад, зун хкведа, -- квар рекьин юкьвал эцигна, Ципезана кIвалихъди
зверна.

- Де! -- ракIара амаз гъарайна Ципезана.

- Вавай аста къекъвез жедачни, я руш?! Галтугзавай кас авани?! – Суванаяз
хъел атана. -- Рак агуд, къай къвезва. Вуч хъана?

- Де, -- кIвачерин куьлралди явашдаказ атана, дидедин япал сив эцигна,
Ципезана лагъана: -- Султали сагъ-саламат я!

- Ваз ни лагъана?! -- гъарай акъатна шад хъайи Суванаяй.

- Гила вуна вучиз гъарайзава?! -- руш хъуьрена. -- Къемер! -- вичин кIвалаяй
Къемер экъечIна. -- Султали ваз, муштулук заз!

- Гьинава?! -- Къемеран вилер алахъна, гьилер агъа хъана, беден виликди
алгъана.

- Муьшкуьрда!

- Сагъ-саламат яни?!

- Эхъ!

- Ни лагъана?!

- Чар хтанва, -- Ципезана вичиз ван хъайи суьгъбет галкIиз-галкIиз авуна.

- Султали сагъ я-я-я! -- Къемера садлагъана Ципезан къужахда къуна, кIвалин
юкьвал чархар ягъиз, аял вахтунда хъиз, чалагугуяр ийиз, башламишна. – За ваз
вуч лагъанай? Зи рикIиз чизвай. Зи рикIиз! -- Суванай чIехи рушаз вилера гьей-
ранвал, шадвал, язухвал аваз килигзава. "Я вак хъайи Дагълар, я кицIин хва
Шагъмурад... Квез и жегъил чандин язух ша тIун... И малайик хътин рушан, атIа
кард хътин гададин тахсир вуч я? Чпиз чеб кIан хъун яни?" -- дидедай залан
нефесар алахъна. -- Я де! -- руш дидедив агатна. – Султали сагъ я! Зун бахтлу я!

Зунни кый, амма... Султалидихъ затІни, са затІни тахъурай! -- шехъна, дидедин хуруз гъахъна.

- Я чан бала, куън къведни сагъ хъуй, садахъни са затІани тахъурай, -- Суваная рушаз туъмерна, ам хъукъурна. -- Куън квез къисмет хъуй ман. Худадин куъмекдалди. Зи рикІиз гъакІ кІанзава, чан бала.

6.

Дангу хуъруън кавхадин чарчикай вири хуъруъз хабар хъана. Кимерал, жуъмя мискІинда агъсакъалри Шагъмурадаз чинилай атІана лагъана: "Са тахсирни квачиз Султали суъргуън авун тІимил акуна, ваз гила ам рекъизни кІанзавани? Вуна вучиз ви хивиз ихътин гунагъ, ихътин къан къачузва? Чун ихътин зулум-карвилиз акси я!" Муграгърин кавхадиз жаваб жагъызвач, вичин сирдикай жемятдиз хабар хъун эхиз тежез, ам, дели-пехъи хъана, хуъре къекъвезва: эмирдин кІвализ физ экъечІзава, къучи Гъедрехъ жагъурзава.

Шагъмурадаз вичин кІвалени динжвал амач. Ниседи адавай ягъанат кваз хабар къунай: "А душман вавай рекъиз хъаначирни?" "Ам за вучиз рекъизвайди я?!" -- гъуълуъ вичин ният гъалаллу папакайни чуънуъхзава. "Ада ви сивяй таза кІелен як, -- Ниседин мецел "тум" гаф атанвай, -- акъудзава ман... Хуъруън кавхадин сивяй!" -- мад ягъанатдин хъверзава. Султали сагъ-саламат ама лагъай хабарди Нисе шадарнава. Адан шадвилихъ вичин себеб ава: Султали сагъ амайдалди Къемер Шагъмурадаз фидач. "Цийи паб гъидалди ида заз яб гун тийизвайди, -- фикирзава папа гъуълуъкай, -- пака, Къемер гъайила, ам ерли зун галай патахъ килиг хъийидач хъи." Гъавиляй Ниседи Муъшкуърдиз физвай Гъедрехъаз, аданни Шагъмурадан чинебан сирдикай аян хъана, лагъанай: "Килиг, гада, вуна Султалидин къилел са чІуру югъ-йиф гъайитІа, ваз а кар Шагъабудина, адан тухумди, Султалидин дустари багъишдач, ви хамуна самар твада!" Къучиди сир маса ганачир: "Султали вуч кицІ я, адал гъил хкажиз?! Заз ам авай чка чизвач, я чиризни кІанзавач, кавхадин свас!" "За ваз лугъузва: ни вуч авуртІани, хуъруънбурун шак вал фида! -- тагъкимна Ниседи. -- Ахпа... ГъакІ хъайила, ви къилел, ви балайрин къилел гъахътин югъ-йиф татун патал, вуна Султали авай чка чирна, ам маса бала-къазадикай хвена кІанда".

Шагьмурадан нуькерар Гьедрехъахъ къекъвезва, амма къучи санайни жагъизвач. Кавхади рикІяй Гьедрехъаз пис-пис сеперарзава, адан къенвай диде-буба сурарикай хкудиз, вакІаризни кицІериз элкъуьриз, кухтазва: "Агъ, кицІин хва кицІ! Агъ, вакІан хва вак! "За Султали Тагьиржалрин вацІун рагалай гадарна, ам патар-патар хъана", -- лагъана, зун алцуарна... Бес ам вацІукай хкат хъувунани? Жедай кар ятІа?!.. Султали сагъ ама, Къемерни вичин гафунилай элячІдач... Зунни хуьруьнвийриз виляй аватна... Хъуьруьнарзава абуру. Са хъуьруьнралди ала-тайтІа, хъсан я... Жемятди зун кавхавилай акъудун мумкин я... Тартадиз минетна кІанда. Кавхавилай акъудайтІа, жемятди зун хуьряйни акъудун мумкин я", -- Шагьмурадак зурзун акатна. Иви къичиннавай яру вилералди, гатфарин чІурал акъалтнавай бугъа хъиз, инихъ-анихъ килигна, ада къетІивилелди фикирна: "Зун акъван ажуз инсан туш! Зун текдиз вири хуьруьн хура къвазда!" Дугьридани, Шагьмурад гъиле-кІваче пагъливандин къуват авай, вири жуьре яракъар ишлемишиз алакъдай, инсафсуз инсан тир, гъавиляй гзафбуруз адакай къурхуни авай.

Гьедрехъан гуьгъуьна Султалидин дустарни гъатнава. Пеленга Къумралаз, Къумрала Самбураз... хабарар гузва, къеледин варарал алай къаравулривай къучи фейи ва хтай чкаяр чинеба чирзава. Жегъилри эхир Гьедрегъ Къурушдилай хкведай рекъе, Закун къузадин кІане, къуна, са гафни хабар къун тавуна, гатаз башламишна.

Сифте гъутарал, ахпа гапурдал жаваб гуз алахъай Гьедрехъ, пуд касдин гъужум эхиз тахъана, кІвачерик акатна.

- Вуч хъана?! Вучиз?! Зак са тахсирни квач! -- гъарайзавай руфуна, къвалара хъукъвай шаламар алай кІвачер акъазвай къучиди.

- Султалидал са цІарх хъайитІа, за вун тукІвада! -- Пеленга Гьедрехъан туьтуьнин хиртикІдал гапурдин хци кІвенкІ илисна.

- Я стхаяр... Чан стхаяр, зи тахсир авач, -- минетзава къучиди.

- Ви тахсир гъикІ авач?! Валай гъейри, Шагьмурадаз маса къучи авани?

- За Султалидал са тІубни эцигнач, гъавиляй ам сагъни я.

- ГъикІ тІубни эцигнач?!

- За Султалидиз чар туна, мад хуъруъз тахтун меслят къалурна, - вири хъайиди-хъайивал хиве къуна.

- Ваз ам язух атана ман?..

- Эхъ, стхаяр... Заз и хуъре мад фу нез кІанзама эхир... Гъавиляй за Султалидиз са хасаратвални ганач, - адаз къарагъиз кІан хъана.

Жегъилар чеб-чпиз килигна.

- Вучда?! -- жузуна Пеленга юлдашривай.

- Султалидин къилелай са чІар аватайтІа, -- лагъана Самбура, -- чавай мад инсаф тІалабмир!

- Хъуй, чан стхаяр... Зи гардан, куъ тур хъурай, -- хиве къуна Гъедрегъа.

- Квахъ чи вилерикай, кавхадин кицІ! -- Пеленга къучидиз хъфидай ихтияр гана.

Са гужуналди балкІандал ахкъахна, Гъедрегъ хуъруъз хтана. Къеледин варарив ахгакъайла, нуькерри ам кавхадин патав тухвана.

- Вал алайди вуч гъал я?! -- Шагъмурад къучидин къазун хъанвай кІуртуниз, яру-цІару хъанвай чиниз килигна. -- Дяве-дара хъанани?

- Эхъ, чан кавха.

- Нихъ галаз?

- АтІа къузадин кІаняй хкъедайла, зал Султалидин дустари, -- Гъедрехъа абурун тІварар къуна, -- вегъена... Рекъиз са кІам-шам авай, -- хъайивал суьгъбетна.

- За абурун дуван аквада! -- Шагъмурадан гъил гапурдал фена. – Исятда нуькерар ракъурда.

- Лазим туш, исятда лазим туш... Вири хуър чаз акси жеда... Герек авач, - тІалабна амалдар къучиди.

- Вуна вучиз закай тапарарна?! Султали сагъ ама хъи?! – кавхадин вилера хъел ргана.

- КицІ вацІу тухудач, лугъудай мисал ава, кавха... Белки, кицІин хва вацІу тухваначтІа, -- вилик амаз гъазурнавай жаваб гана къучиди: ада кавхадизни вичин рикІе авай вири сирер ахъайзавачир.

- Вуна зун алцуларзава!

- Къин хъуй, за дуъз лугъузва, -- я гъуцарикай, я аллагъдикай кичӀе тушир, гъамиша къуру къинер къаз, вичин къил хуъзвай Гъедрехъа, са гужни акъалт та-вуна, рикӀел эрчӀи гъил эцигна, кавхадиз икрамна.

- Ви къинихъ зун инанмиш туш, -- кавхади къил галтадна. -- Ва-а-аъ, ваъ!

- Я кавха, къейибур сурарикай къарагъ хъийизва, къуртамишар жезва, - къучиди эйбежер суфат авуна. -- Хер хъана вацӀуз аватайди, лепейри яна, хкат хъувун, са мергъяматлу инсандал расалмиш хъана, сагъ хъхъун аламат яни?!

Кавха хияллу хъана: адан вилерикай Самур вацӀун рагъул лепейри тухузвай Султали карагзава.

- Гила за ам лепейрив вугудач, атӀана, ваз къил хкида, -- Гъедрехъа эрчӀи гъил хкажна, къил куърсарна къадайвал къалурна.

- Ваъ, герек авач, гила герек авач! -- кавха рази хъанач.

- Вучиз?!

- Вири хуъруън шак чал фида.

- Гъавурда акбуна, кавха. Гъамни дуъз гаф я.

- Вахтунда тавур кар гъакӀ я... А кицӀин хцин бахтуни гъана, -- гъилин ишара авуна, къучи рахкъурна, Шагъмурад дерин хиялрик акатна: ада вичин кӀвалахар кӀеве гъатзавайди гъиссзава.

Муграгъа кавхадиз акси гафар, гъиссер ва гъерекатар гегъенш жезва: Султали рекъиз къучи ракъурай кас гзафбуру бедламзава, къанлудай гъисабзава.

Жуъмя мискӀиндин кимел юزاز-юзаз Агъмад-эфенди атана, салам гана, ам агъсакъалрин къаншарда, вичин тӀвар акъалтнавай къванцел, куьк кавалдин эте-гар кӀаник кутуна, ацукъна.

- Агъмад буба, кефияр гъикӀ ава? Къуъзуъвилери тади гузвани? – жузуна итимри адавай.

- Чехи тир Аллагъди гайи йикъал рази яз, чан рухваяр, пис туш, -- успагъивилелди жаваб гана лацу чуру квай къужади. -- Куьн гъикӀ ава? Куь хзанар, кӀвалер? Хуъре вуч хабар-тер ава?-- жузунарна ада вичин нубатдани.

- ХъуьтӀуьн йикъариз килигай хъсан я. Амма... хуър секин туш,

эфенди. Инсанар кърсатмиш хъанва: Шагьмурада, къучияр гьалдариз, итимар рекъизва, -- хабар гана Шагьабудина. -- Им кавха яни, тахъайтIа къучи? Им вуж я, эфенди? Чаз ихътин кавха герек авани? Ихътин суал и вири жемятди чи эмир Тартадивни вугайди я. Гила вавни вугузва, -- Шагьабудинан ванцик хъел ква: кавхадиз рекъиз кIанзавайди адан хайи хва я.

- Кавхадин амалрикай зазни ван хъана. Шагьабудин, чан хва, вун гъахъ я, суални гъахълуди я, -- лагъана Агьмад-эфендиди. -- За эмирдихъ галаз меслятарда, агакъайтIа къе агъсакъалар, картар кIватIна, кавхадин амалрал эхир эцигда. За эмирдиз хабар ракъурнава, ам мискIиндиз атун лазим я.

Чехи эфендидин гаф сиве амаз, кимел Тарта атана. Нуькерар галай эмир акурла, итимр къарагъна, салам къуна, ахцукъна. Тарта вичиз къалурай чкадал ацукъна, жузунар авуна, суьгъбетрик экечIна. Рахунар къери хъайи арада ада лагъана:

- Агьмад-эфенди, зун ви къуллугъда гъазур я.

- Зи къуллугъда ваъ, хва, и жемятдин къуллугъда. Вун эмирвиле хкъанавайбур гъабур я.

- Жемят, зун куь къуллугъда гъазур я, -- рикIяй ашкъи авачиз, живи икрамна, эмирди.

- Сагърай чи эмир! -- уьзденри чпин разивал къалурна. -- Чи тIалабун ваз имамди лугъуда.

- Гила зунни вун мискIиндиз фин, -- теклифна Агьмад-эфендиди. -- Чарасуз авуна кIанзавай меслятар ава.

- Зун гъавурда ава, эфенди, -- лагъана, эмир, жегьил хъиз, саддагъана къарагъна, эфендидин гуьгъуьна аваз, фена.

Кимел алай итимрин вилер мискIиндал ала. Са арадилай чавуш картариз эвериз хуьре къекъвез эгечIайла, абурун рикIиз регъят хъана.

- Чи Муграгъ хътин шегъерда са адалат хъун лазим я, -- лагъана Шагьабудина. -- Адалат тахъайтIа, инсанри чпи-чѐб яна, къена куьтягъда, стхаяр!

- Чаз чи бубайриз хас адалат герек я! -- тестикъарна кимин сакъайри.

Хажалатди къуна, рикІи рикІ нез, хамни кІарабар хъанвай Къемерал чан хтана: я сивяй мани кими жезвач, я гъиляй чуьнгуьр эцигзавач. Са бенд рикІ алаз тикрарзава:

Къе Муьшкуьрдай чар хтана,

Султалидин суракъ авай.

Чи кавхадин ван атІана,

РикІе чІуру ният авай...

Дагъларавай рушан ван эхиз жезмач, ам, герен-герен кІваляй экъечІиз, кимел физва. Кимелни мекъи я, мекъивални анихъ амуькьрай, итимар адаз, руш гужуналди гъуьлуьз гузвай душмандиз хъиз, килигзава, сарарикай хъиз салам къазва, амма адахъ галаз суьгъбетрик экечІзавач, гъатта кеф-гъални хабар къазвач. РикІ амайдалайни дар хъана, Дагълар элкъвена кІвализ хквезва. КІвале авайдини Къемеран куьтягъ техжезмай мешкъе я: вири хзан адан къисметдикай рахазва, вири хзан Къемер Султалидиз къисмет хъунин терефдар я. И крарин къилелни Дагъларан секинвал чІурзавайди ам я хъи, Къемерал къил чІугваз гъар юкъуз юлдаш рушар ва сусар къвезва, пай-уьлуьшни гъизва, яргъалди ацукъни ийизва ва вирида санал, мехъерик квайбуру хъиз, манийрални илигзава. Вичин руш хуьре, суваррик, женгинин къугъунра вилик хъун, юлдашри адалай чешне къачун Дагълараз хуш туш. Амма адавай, кІвалин иесидивай хъиз, жегъилрин гъерека-трин вилик пад къазни жезмач.

- Им кІвал хъанач, Вегърен тІулал алай базар хъана хъи! -- гъарайна эхир Дагълара.

- Вучда, я къужа? Къвезвайбуруз къемир лугъуз жедани? -- Суванай рушарин манийрин ванер къвезвай ракІарихъ фена. -- Яваш, я балаяр, бубадин кефияр авайди туш, -- лагъана, хтана, вичин кеспийрал машгъул хъхъана. – Жегъилар я ман, я къужа, эхна кІанда, -- гъуьл секинарна.

- Ваз чидайти зун секинарун я, -- Дагъларавай хъел хуьз жезвач.

- Чна чун секинар тавуртІа, Ягъухърин магъледа авай къужани къари хъиз, фалужди яда. За вун, чан итим, ваз чир хъайитІа, хуьзва. Бес чна чун хуьн тавуртІа, ни хуьда?

Дагъларбег, кьил хкажна, папан вилериз килигна, рикел жегьил вахтар хтана, фикирна: "Агь, Суванай, вун гьамиша залай акбуллу хьана хьи!"

- Сагърай, къари. За гьамиша ви диде-бубадиз рагьмет гьизвайди я, вазни чизва, -- явашдаказ жаваб гана Дагълара. – Гьелбетда, зун сабурлу хьана кланда, тахьайтла жуван кьилиз бала я, -- ам хиялдай Ягъухърин магьледиз акъатна, вилерикай кьулан кьве кикев шанклал хьана ацукьнавай, типер хьиз, пакамалай няналди сад-садаз килигзавай кьужани къари карагзава: абур кьведни жегьил члавалай туьнт инсанар тир, белки, туькьуьлни тиртла, чидач, Дагълараз гунагь тахьурай; клвале, хзанда гьамиша кьал-макьал авай, рухвайрихъ ва сусарихъ га-лазни туькьуьн тийиз хьана; кьве йис вилик сифте къари, ахпа кьужа фалужди яна; жерягъризни эверна, дарманарни авуна, пирерал садакьаярни акьудна, амма садакайни са куьмекни хьанач. "Гила ацукьнава, лал тлаптар хьиз, куьне гьваш, чна неда, лугьуз. Кьурсах сагъ я: нез жезва, къарагъиз, кьециз экъечиз -- ваь. Рухваяр, сусар, хтуларни гьикъван гелкьуьрай? Хзанрай акъакъзавач... Язух сусарин... Суваная лагъайвал, зунни фалужди ягъайтла, вучда? -- Дагълараз киче хьана. -- Ваь, ваь! Жегьил члавуз заз азарар, гьатта тумавурарни чир хьайи затлар туш. Гила, -- рикел эхиримжи йисара тлазвай юкъ, кашканар хтана, анал гьил эцигна. -- Им кпул я, чуьхуьн тавунвай сар эцигайла, регьят жезва". Туькьуьл фикрар тавун патал ам къарагъна, мад кимел экъечина.

Юлдашар хъфена, тек амуькьай Къемер фикирри тухвана. Ам, вилер Муьшкуьрдин кьилелай аквазвай булутрал алаз, гьвечли даклардин клане ацукьнава.

Кьуьд акъатзава, гатфарин сад лагъай варз, яр, мукьвал жезва. Йикъар яргьги, гьаваярни хьуьтуьл хьанва. Къемеран вилерикай вичин рикл алай Яран суварин шикалар карагзава.

Алатай йисан Яран суварни Къемеран рикелелай алат тийидайди хьанай... Югь няни жезвай, хуьруьн куьчяяр, кимерин майданар инсанрай ацлузва. Жегьил гадаиди ва рушари дамахарнава: абуру кье чпиз адахлияр хкъада. «Султалиди зун вичин ярвиле гатфариз Сува хкъанай," -- Къемер муьгъуьббат ргазвай вилерай, лацу чухвани лацу бармак алуклина, атанвай жегьилдиз килигзава.

Йифен перде мичи жезва. Инсанри кимерал, майданрал вилик амаз гъазурнавай купарин, гилигрин ва кIарасрин гъамбаррик цIай кутазва, инлай-анлай сифте икьи гумар акъатзава, ахпа ялавар -- Яран ялавар! -- цавуз хкаж жезва. Серинар квахъзава, хуър ишигълаван жезва.

Суварик экъечIнавай инсанрин жергеяр, тилитар, дестеяр къвердавай къалин жезва. Жегъилрин жибинра суварин паяр: финер, хвехвер квай калар, къурай пIиниярни чумалар, ичин зурарни шуъмягъар... ава. Сувар мубаракиз, абуру чпив гвай няметар юлдашриз пайзава. Вири кIевидакъаз рахазва, ачухдакъаз хуъррезва...

Ашкъидин верги галукънавай жегъилри сада-сад жагъурзава: вилерин ишарайралди саламар гузва, гзаф важиблу гафар рахазва, гъиссер къалурзава. Къе ихътин гъерекатрик

Султали ва Къемерни ава... Абурун ашкъидив ацIанвай вилер сад-сада акбуна, лекьер хъиз, агатна, дерин гъиссер квай тек-тек гафар рахана... Жегъилри чпин муъгъуъббат чуънуъхзавач, я чуънуъхун хуъре адетни туш: къадим вахтарилай амай къайда яз, гадаярни рушар аял чIавалай санал чIехи жезва, санал къугъвазва, кIелзава, кIвалахал физва, санал женгериз гъазур жезва... Ахпа, акбул балугъ хъайила, сад-садал ашукъ жезва, Яран суварик ва Яйнахрик сада-сад хкъзава, мехъерарзава, кIвал-югъ кутазва... Мягъкем, чара хъхъунар чин тийидай, вафалу хзанар арадал къвезва.

Яран сувар яцIа гъатзава. Аялри, жегъилри ва яшлугъбуруни ялаврилай хкадарзава, и марекатдиз талукъ гафар -- Чила-бала къулухъ, зун вилик! -- тикрарзава. Ялаврилай хкадардай нубат ашукъ хъанвай, чпи-чеб хкъанавай жегъилрал къвезва... Абуруз яшлу инсанри мубаракзава, хуърелай ван алатдайвал гъарайна, лугъзува: "Бахтлу хъуй куън, балаяр!"

Майданрал ва кимерал алай цIаяр, ялавар зайиф жезва... КIвалерин къаварал, чIерейрал цIай квай шемер, чикъер гвай аялар, жегъилар пайда жезва. Абуру са сивяй суварин адетдин чIалар тикрарзава: "Шарни пепе чIурухъди, чIурун девлет кIвалихъди!" Инсанрин мураддин, тIалабунин ванер хуърелай алатзава.. Шемер, чикъер гвай жегъилар кимерилай, майданрилайни элкъвезва – абуру хуърйай шей-

тІанар, гъашаратар, чинерар, азарар... чукурзава, чулдай къведай девлетриз, берекатриз михъи чка гъазурзава.

Къуд пад ишигълаван хъанва, цава авай вацран ва гъетерин ишигъар зайиф хъана аквазва, на лугъуди, хуьруькай са зурба шем, чирагъ, Самсам дерада экв тунвай рагъ хъанва.

Къемерни Султали гъейран хъанва, хайи хуьруьн шикилриз, цавай хъипи ишигъар авахъзавай Самсам дерадиз, адан агъа къиляй, куькІвенвай чирагъар хъиз, ачухдаказ аквазвай хуьрериз килигзава.

- Килиг, килиг, Султали, -- Къемера Китин дагъдихъ тІуб туькІуьрзава, -- атІа чІулав куькІушдин патавай аквазвай сад лагъай хуьр гъим я?

- ХебцІегъер! - Гъепцегъ хуьруьн тІвар дегешарна лагъана, гада хъуьрезва. Адахъ галаз рушни хъуьрезва.

- Анихъ галайди?

-- Филер.

- Дуьз.

- Пуд лагъайди?

- Заз чидач.

- Гамишар, - жегъил мад хъуьрена.

- Зарафатармир, я гада, -- Къемерни гуьзелдаказ хъуьрезва.

- Гада -- ваъ.

- Бес вуж я?

- Гатфарилай инихъ зун ваз вуж жезва?

- Яр, - фагъумна, Къемера алава хъувуна: - Яр Султан-Али.

- Дуьз.

- Куьн квез гзаф кутугнавай жегъилар я. Куьн бахтлу хъуй, чан балаяр, -- лагъана патавай физвай къунши дишегълиди. - Жегъил чІавуз хъуьруьн хъсан кар я, бухтлувиляй я. Бахтлу хъурай!

- Ви балаярни бахтлу хъуй, чан эме, - лагъана Къемера.

Самур дерадай аквазвай хуьрер гъисабна куьтягъ хъайила, Къемеран рикІел яран сад лагъай йифен адет хтана:

- Султали, яран йифиз рикIе мурад къадайди я. Са чукъни мийир, за мурад къазва, -- Къемера фагъумна, кыл хкажна, вилер Султалидин вилера туна, рикIяй тикрарна: "Я гъуцар! Я худа! Я Аллагъ! Зунни Султали бахтлу хъуй! Чаз ирид хвани са руш хъуй!" Ахпа Султалидиз лагъана:

- За вуч мурад къуна? Лагъ тIун бес!

- Лугъуда.

- Лагъ!

- Вуна ихътин мурад къуна: "Чун, зунни вун, бахтлу хъуй! Чаз ирид хвани са руш хъуй!" Дуъз яни?

- Султали! -- Къемерай гъарай акъатна. -- Вуна дуъз къатIана. Вун я гъуц я, я пайгъамбар. Ваз зи рикIе авай мурад гъикI чир хъана? - руш гададин чиниз килигзава. -- ГъикI?!

- Чна чун вучиз вучиз хкъанавайди я, Къемер? Вучиз лагъайтIа чи рикIер сад я. Гъавиляй заз ви рикIяй фейи гъар са ниятдикай хабарни ава, - лагъана Султалиди.

- Вун Худади хуьй, зи Яр-Султан-Али! - шадвиляй, бахтлувиляй Султалидин гъилер къуна, Къемер адал элкъвена. Ахпа катна майдандал фена, са гъвечIи эркек аялдин хъуьчIерикай къуна, "чала-гугу" лугъуз-лугъуз, ам вичел элкъуьрна. Къемеран гъерекатрал къару Султалидин рикIяй фикир фена: "Сад-вад йисалай чазни ихътин рухваяр жеда".

Къемер хиялрикай уях хъайила, кIвале мичIи хъанвай.

- Бес зи бахт гъина ава?! -- гъарайна руша. - Вучиз вири рушарикай зи бахт чулава яна?!

Къемеран гъарайдин ван садазни хъанач: бубани стха кимерал аламай, дидеди-ни ваха цура малар динжарзавай. Ван хъанайтIани хзанрик куьмекдай кас квачир: бубади ийидачир, амайбурулай алакьдачир. Къемеравай умуд кутаз жедай садкъве кас авай: Султали, адан дустар... Абурни яргъа ава, куьмекдиз агакъзавач.

8.

- Яр алукъзава, жемят! -- хабар гана кавхади Дангу хуьруьн кимел. – Гатфарин кIвалахар башламишайтIа жеда.

Султалиди арандин гъвадиз фикир гана: яран варз алукузавай йикъара къиб-ледихъай чими шагъвар къвезва, живер цІразва, гуъне квай чкаяр къуразва, цІвелин тарари кІурукІар ахъайзава, вергерин ва данакъиренрин къилер пайда жезва... Инсанри кІуртар хутІунна, чухваяр, валчагъар алукузава, абур саларизни багълариз, никІеризни талайриз, перни туърез гваз, экъечІзава. Гъар юкъуз кимел итимри алукузавай гатфарикай, авуна кІанзавай кІвалахрикай, кандуйрин кІане амай гъуъредикай, жив хъиз цІразвай векъерин маркварикай суъгъбетарзава.

- Цинин къуъд кІевиди хъана, малар чуълдиз тек-туък акъуднай, -- лугъузва са агъсакъалди. -- Гъавиляй векъерни фад куътягъ жезва. Уъмуър ятІани, я кас, къуъд алатрай чалай. Бубайри лугъудайвал, гатфари, гату ва зулу кІватІай къванди са стхади -- хъуътІуъ незва. Квахърай ихътин азгъун стха! Чан рагъ! Чан гатфар! Зи купулри къунвай кІарабриз регъят жезва хъи! – ам хъуърезва.

- Агъ, чан Алпан! -- вилер цавал алаз, эзберзава яшлу лежберри. -- Агъ, чан Рагъ буба!

Султалидини са къерехдилай абурун суъгъбетрихъ яб акалзава.

- Яраб ви Муграгъа гатфар хъанватІа? -- хабар къуна са дангувиди.

- Зи Муграгъ, Мердагъа халуди лагъайвал, гъелелиг муркІари къунва, буба, - Султали дагъларихъ килигна.

- Муграгъ пуд югъ авай магъал я, анив гатфар агакъдалди гъина ава, -- суъгъбетдик чин, хъуътІуъз тарал аламай жум хъиз, агаж хъанвай сур къужа экечІна. -- Жегъил чІавуз заз акур ерияр я.

- Пуд югъ авай магъал? Ам вуч гаф я, буба? -- жузуна Аргиша.

- Я хва, вини вацІара авай хуърер дагъларин этегрив чуънуъх хъанва: экв хъана, рагъ дагъдин мурцакай хкатдалди са югъ; рагъ хкатна, ам муъкуъ дагъдин мурцак чуънуъх хъижедалди -- къве югъ; рагъ дагъдихъ хъфена, мичІи жедалди пуд югъ жезва. ГъакІ хъайила, чи бубайри а магъалдиз «Пуд югъ авай Лезгистан» лугъузва.

- Валлагъ, хъсан уълкве я, -- лагъана Аргиша. -- Вахт гзаф авайвиляй Султалидиз гзаф кІвалахарни чир хъанва, -- дустуниз килигна, хъуърена.

Кимел Гьасанбег атана. Жемьтдиз салам гана, ада жегьилприз кьил эяна – са десте никIер галайвалди фена. Абурун фикир вергерин хьикьифар тIуьн тир, Фелекан чантада фуни кьел ава.

Гьасанбегни Султали дестедин кIвенкIве ава. Гатфарин атирар галай тIебиатди, яргьай аквазвай дагьларин лацу цIиргьери абурук шад руьгь, муьгьуьббатлу гьиссер кутазва, гьар садазни вичин фикирар лугьуз, дустариз рикI ачухиз кIанзава. Кье, вичин хесет чIур тавуна, виридалайни гзаф Гьасанбег рахазва.

- Экв жезвайди сифте кIекериз, кьуьд кьезезвайди сифте дурнайриз, гатфар жезвайди сифте нуькIериз чир жеда, -- гуьлуьшан тIебиатдиз килигиз, адакай лезет хкудиз, ширинар атIуз-атIуз, суьгьбетзава Гьасанбега. – Тарарин хилерал, кьакьун, жикIидин валара нуькIери чIивчIивариз башламишна хьи, ваз чир хьухь, стха Султали, гатфар алуькьзава, -- дуьньядилаь, уьмуьрдилаь разивилин хьверна, ада гьил-гьиливай гуьцIна. -- Ахпа кьуд патахьай ваз нуькIер, каруяр, лифер, -- валарал, тарарал ва зулун кьацар акьалтнавай талайрал, кьуьгьверрал элкьезезвай кьушарин лужар кьалурна, -- хьуьрезвай ванер кьведа.

- Хьуьрезвай? – жузуна Султалиди.

- Эхь, эхь, хьуьрезвай! Яб це! Кьушар, лап инсанар хьиз, хьуьрезва, -- тестикьарна Гьасанбега. -- Аламатдин вахт я гатфар! На лугьуди, гатфари инсанрин, кьушарин ва гьайванрин ивидин дамарриз гичинралди цIийи иви, кьизмиш иви цазва -- вири зирек, хуррам, кьудур жеда!

- Вун гьахь я, стха, -- рази хьана Султали. -- Гатфариз вири тIебиат, вири алем, вири мемлекат ахварай аватзава, абурал чан хквезва.

- Вун рахадайла, заз жуван вилик са сур кьужа квай хьиз жеда. Вуна ишлемишзавай гафар: алем, мазан, мемлекат, тIебиат, улуб... заз чи агьсакьалрин сивяй ван жейвайбур я, - Гьасанбега дустунин тарифарна: -- Аферин, акьуллу инсан акьуллу гафарни рахана кIанда.

- Вунни гьамиша акьуллу гафар рахазава, стха. Кавхадин авай са хва я, лагьана, вав са кIусни дамах гвач.

- Са тIимил кьван кстах я. Яни? -- Гьасанбег хьуьрена.

- Жегъил я ман. Жегъилвал инсандин гатфар я. Жегъил инсан, вуна лагъайвал, зирек, хуррам ва къудур хъун лазим я.

- Эхъ, гатфарни жегъилвал са гафар я, -- рази хъана Гъасанбег. -- Агъ, чан гатфар! - элкъвез-элкъвез тѳебиатдиз килигна, жигъирдин къерехда авай хъипи цуьк атІана. - Вун экъечІна ажеб кар хъана-а-а!

- Гила, хкетрик квай къари бадеди хъиз, векъерин таядиз цІай ядани? - жузуна Султалиди.

- Ва-ваъ, стха! ЧІиш ийидай чиш варз, алачарпанар къвадай ва тамара цІегърен циф гъатдай йикъар гъеле вилик кума гъа! Алафриз цІай ягъайтІа, малар гишила рекъида, валлагъ! - Гъасанбег мад хъуьрена.

- Къе, стха, вун, гатфарин къуш хъиз, хъуьреза. Хийирдалди хъуй!

- Сагърай. Вазни хвеша къар акурай.

Султалидиз такур, ван тахъай, чин тийидай адетар, кІвалахар, гафар арандин хуьрера гзаф авай. Накъ адаз "цІегърен циф" ибардин мана чир хъанай: нянрихъ чуьлдай кавхадин суьруь хтайла, къуд-вад лапаг кимизвай. "Абур гъиниз фена?" -- жузунайла, чубанди жаваб ганай: "Тама цІегърен циф гъатнавай, агъа, адан къалинвиляй вилериз са затІни, цІегъерин, къунарин крчарни аквазмачир". Нуькерарни чубан, чикъерик цІаяр кутуна, квахънавай лапагар жагъуриз тамуз фенай.

Нуькерри вергер атІузва, Гъасанбегни Султали суьгъбетрик ква.

- Вуна хъсан лагъанай: чІишзавай чиш варз, -- Султалиди "чІиш", "чиш" гафар, "ш" сес гужлу авуна, тикрарна. -- Марфадин, чигедин ванер къвезвани? Чи варцарин тІварари тѳебиатдин, гъавадин гъалар къалурзава ва лежберди гъи вацра вуч кІвалах авун лазим ятІа лугъузва.

- ГъакІ я?! – Гъасанбеган вилер, цІару хутар хъиз, хъана. – За а кардиз фикир ганачир, - Лагъ кван, стха, - яб гуз акъвазна. – Месела...

- Месела, «ригъ» вацра – ракъар жеда, алахъай гъаваяр жеда; «чІим» вацра – чІимелар жеда, марфар къвада; «къуьгъвер» вацра лежберри цанар цада. И варцар йисан къуд паюнани тикрар жезва...

- ХъуьтІуьн къуьгъвер вацрани цанар цазвани?

- Эхь.

- Чи хуьре цазвач...

- Куь хуьре цун тавун мумкин я. Чи ватан чIехи я, гьавадин шартIарни гьар жуьре. Суварин ценерив гвай хуьрера лежберар зулуз вири никIер цаз агакьзавач, амукьай чкаяр абуру хьуьтIуьз цазва. ХьуьтIуьз кьуьгьвер кьарагьарун хийирлу яз гьисабзава: цанин винел алай кьамбукар живедикни марфадик цIрана, чIуру хьчарин, эчIелрин дувулар кьаю тIакьурна, накьв кьени хьана, аниз гатфарихь вегьей мухан, силин ва маса тумари хьсан бегьер гуда.

- Араб варцарин тIварарихьни гьахьтин мана авани? – жузуна Гьасанбега.

- Абурухьни чпин мана ава, анжах чи варцарин тIварарихь хьтинди ваь, - Султалидин спелрикай луту хьвер фена.

- Яраб абурухь гьихьтин мана аватIа? – Гьасанбеган фагьумлувал артух хьана.

- Месела, «магьарам» ва «ражаб» - ибур михьи, дяве-дара кьадагьа авунвай, гьар сад вичин майишатдал машгьул хьана кIанзавай варцар я; «шагьбан» - им кьуншийрал гьужумдай, абур тарашдай ихтияр авай варз я, - Султали хьуьрена.

- Вуч? Вуч?! Гьахьтин варзни авани?! – Гьасанбеган чина сифте тажубвилин, ахпа хьилен лишанар гьатна. – Мусурман динди кьуншидал гьужумдай, ам тарашдай ихтияр гузвани?

- Эхь, стха, - Султалиди гьайиф чIугуна.

- Жеч яда! – Гьасанбег инанмиш хьанач.

- Ихьтин варцар арабриз, заз чиз, ислам дин пайда жедалди авай, абур мусурманрини ишлемишзава, чазни чирзава... Кьуншийрал гьужумдай адет хкатнавач... Арабрин урдуйри Алпанистан кьадалди чун мажусияр, цIуз ибадатзавай дин гвай, Алпан чIехи аллагь яз гьисабзавай, халкь тир. Абуру са гьахьни авачиз чи чIехи бубаяр ва дидеяр, вахар ва стхаяр гатана, ягьна ва кьена, кIвалер, хуьрер, кьелеяр ва шегьерар кукIварна, мал-девлет тарашна, сагь амукьайбурув чпин дин кьабулиз туна... Чи кьванцин кьеле галай, кьушунрин кьиле Самсам хьтин зурба игит акьвазнавай Муграгь шегьер ирид йисалай муьтIуьгьар авурдакай «Ахцегь-намеда» кхьенва, стха.

- Зи гуьгьуьл чIур хьана, - Гьасанбега кьил галтадна.

- Заз аквазва... Арабри чи миллетдин кьилел гьихьтин кьар-фер гьанатІа чир хьун хьсан я ман.

- Яда, бес а халифар, шейхер, пІирер, имамар?!.. Гьабурни дявекарар тирни?!

- Заз чиз, эхь. Бес, ваз чиз, арабрин урдуйрин кьиле вужар акъвазнавай? Халифар, шейхер, пІирер, имамар... И тІварар чи авам инсанри пакбур яз къабулзава, амма абурухь араб чІала чпин мана ава: «халиф» - пайгьамбардин чкадал акъвазнавай кас, «шейх» - кьуьзуь итим, «пІир» - гьамни кьуьзуь итим, «имам» - кІвенкІве авайди лагьай гафар я. Гьикьван акьуллу, камаллу итимар тиртІани, абуру дяведалди кьунши халкьарин чилер къазвай, абурув чпин дин къабулиз тазвай, пацук кутвазвай, лукІар ийизвай. Чпикай чарабурун чилерал пачагьар, ханар, эмирар, сердерар, имамар жезвай... Чнани абуруз, михьинсанриз, пІирериз хьиз, гьуьрметзава.

- Гьуьрмет къевезвач! Са гьуьрметни герек авач! – гьарай акьатна, вилер хьилай ацІана, Гьасанбег куьмексуздаказ инихь-анихь килигна.

- Гила чаз маса чарани амач, стха... Арабри чи адетар, кьанунар, дин, кхьинар, улубар квадариз туна, чпинбур инсанрин бейнида тунва... Чи миллетдин пак чкаяр, Муграгьрин кьилихь галай Гьуцарсувукай Шалбуздагь хьувунвай хьиз, мусурманрин пак чкайриз элкьуьрнава...

- Заз бубадин сивай ван хьанай: чи Чурул шегьерда авай жуьмя мискІин виликдай хашпарайрин килиса тир.

- Тир, са вахтара чи халкьди хашпара дин кьунвай, лугьуда.

- Я гужар! – Гьасанбега кьил галтадзава. – Араб агьайри, Аллагьдин тІвар къаз, чун алцуарзава ман?

- Бес алцуарзавачни? Чи чилер, чи мал-девлет кІан тахьайла, абур вучиз Алпанистандиз атана? Абуру вучиз чи адетар, кьанунар, дин тергна? Вучиз чав гьуцариз ибадат ийиз тазвач? Вучиз чи халкьдин суварар: Яран сувар, Цуькверин сувар, Шинийрин сувар... къадагьа ийизва?..Арабар чи вилаятриз атана виш йисар алатнаватІани, гзаф лезгийрин рикІяй гьуцар акьатзавач, абур гзафбурун мецелни ала, гзафбуруз кІанда...

- Гьуцар зазни кІанда, - тестикьарна кавхадин хци.

- Фекъийри чаз мелерик, мехъеррик далдам-зуърне ягъуни, къуълер авуни, манияр лугъунни къадагъа ийизва. Анжах инсанри абуруз яб гузвач.

- Гъар са халкъдиз вичин чІал адетар, къанунар, суварар... ава, гъабурал амални авуна кІанзава, Султали стха.

- Ша, хъикъифар гъазур я! – гъарайна Фелека.

Жегъилар тамун къерехда ацукъна, цуфрадал атай фуни хъикъифар нез эгечІна. Иштягъ яваш хъана, къени хъчарикай ва афаррикай суьгъбет кватай арада Султалидиз чиликай хкатзавай лацу цак алай пешер акуна. Сад атІана, ада жузуна:

- Гадаяр, куь хуьре и пешиниз вуч лугъуда?

- Чидач, - дангувийри къилер галтадна.

- Чна идаз Ламран яб лугъуда. Ихътин пешерал чна сарар михъдайди я, ингъе, икІ – Султалиди пеш эрчІи гъилин тупІал эцигна, ам са шумуд сефер сараривай гуьцІна, гадарна. – Лацу хъанани? – сарар экъисна, къалурна.

- Вагъ, нур гузва! Зани михъин кван, - Гъасанбега са ламран яб жагъурна, вичин сарарни михъна. – ГъикІ я? – чене виликди авуна, сарар экъисна.

- Лацу седефри хъиз, нур гузва, агъа! – лагъана Фелека.

- Жеч?! – Гъасанбегаз шад хъана. – Ихътин пешер за кІвализ хутахда.

- Ламран япар? – жузуна сада.

- ТІвар къамир, - кавхадин хва хъуьрена.- ТІвар бегъемди туш, - са шумуд пеш жагъурна, атІана, вичин чухвадин жибинда туна. – Яраб Султалидиз тІебиатдин мад гъикъван сирер чидатІа? – мад хъуьрена.

- Гъар сейрдиз атайла, за квез са сир ахъайда, - хиве къуна суьргуьнвиди.

Жегъилар чпизни ламран япар жагъуриз эгечІна. И чІавуз хуьр галай патахъай цІуд-цІикъвед йиса авай хътин къве гада пайда хъана, абурукай сада яргъал аламаз гъарайна:

- Султали халу! Ви буба атанва! Ваз хъша лугъузва!

- Зи буба?! – Султали алай чкадал хкадар хъана, къарагъна.

- Эхъ! Кимел акъвазнава! – хабардарар элкъвена хъфена.

- Хъфена кІанда! – теспачавал акатна, Султали юлдашриз килигна, сивик ва чиник шадвилин лишанар акатнава, адавай санал давам гуз жезвач.

- Хъша, гадаяр!- Гъсанбегни къарагъна. – Ша, чун Султалидин бубадихъ галаз таниш жен, адахъ галаз хъсан-хъсан гафар ийин.

Жегъилрин тилит рекъе гъатна. Султалиди гъяркъуь камар язава, вилер яргъалай аквазвай Дангу хуърел ала, рикІяй жуъреба-жуъре хиялар физва, буба атунин сирдай къил акъудиз алахъзава... Сад лагъай кІвалер алатна. Дар куьчедин атІа къилияй ким аквазва... Тутун тарцик парни аламаз куьрен балкІан кутІуннава... Диде-буба акур къван шад хъана, чукурна фена, Султалиди вичин балкІандин гардан къуна, адаз туьмер авуна. Ахпа тарцин залпанд галудна, балкІанни гваз ам кимел фена. Шагъабудин, дангуви итимрин юкъва ацукъна, къалин суьгъбетрик квай. Инал хуьруьн кавха Мердагъани алай. Хцин саламдин багъри ван хъайила, ам кІубандаказ къарагъна, са легъеда вилик квай жегъилдиз килигиз амукъна.

- Султали! – са гаф акъатна, туьтуьна къагъар акІана: адавай чара инсанар алай чкадал хва къужахламишиз, вичин гъиссер къалуриз алакънач.

- Буба, - ихътин гъал Султалидални атана, вич-вичел хтайла, лагъана: - Ша. буба, кІвализ ша! Вун яргъал рекъерай атана, галатнава. Ша, халуяр, стхаяр, куьнни илиф!

- Куьн ахлад, куь каш-мекъ ая, - лагъана кавхади. – Ви буба катна хъфизвайди туш, чун сад-садаз илифиз агакъда.

Султалени Шагъабудин кІвализ хъфена, Фелека пар авудна, балкІан кавхадин тевледиз тухвана. КІвале амукъай бубани хва сад-садан гарданра гъатна, къведан вилерални дагъвийриз хас тушир накъвар атана.

- Чан хва, вун сагъ-саламатдаказ заз ахквада къван... Хуьре вакай чІуру ванер акъуднавай... Дидедин рикІи рикІ незва... Зун таб-турус чириз атайди я, - Шагъабудинан вилер мад къежена.

- Са бегъемсузда заз гъелегъар къунвай чар тунвай, - лагъана Султалиди. – Мад заз акур, зи кефи хайи касни авач. Зун кавхади, вичин хайи хцихъ галаз барабар яз къуна, хуьзвайди я. Ингъе, зун сагъ-саламат я, буба.

- Вуна лугъузвай гъа бегъемсузда, къучи Гъедрехъа, вичиз Шагъмурада лагъайвал, гапур илигна, вун вацІуз гадарна, лагъана, тапарарна, вун, чан хва, чи къис-

метда туна... Адаз са тахсирни квачиз суьргуьндиз акъуднавай жегьил чандин язух атана. Къучиярни, ви дидеди лагъайвал, гъуцар рикел алайбур жеда, - Шагъабудиналай залан нефесар алахъна.

- Я жеди, буба, - Султалидилай къайи зурзунар алахъна. – Зун еке баладикай хкатна хьи.

- Ун, чан хва. А Гъедрехъаз са хъсанвал авуна кIанда.

- За адан инсафлувал рикелай ракъурдач, буба.

Бахтлу бубани хва, хуьряй дидеди ракъурнавай паяр вилик эцигна, мегъуьн кIарасдин цIай кузвай къулан вилик йифен геждалди, Рачи-рачар ва КIватIи-кIватIар цавун юкъваз хкаж жедалди, ширин суьгъбетариз ацукъна.

9.

Муьшкуьрда гатфар алукъзава: гъаваяр михъиз умун хъанва, къузай рик кумай живерни цIразва. Дангу хуьруьн куьчейрай рагъул ятарин хуьлер авахъзава, метIай ягъдай къар хъанва, къекъвез регъят хъун патал куьчейрин къерехра яргъи чIуьлер, чукъванар, сахар эцигнава... Юкъуз инсанар кIвалерин гуьнейрик, кимел кIватI жезва. ТIваларикай хранвай жагъунар галай гъаятра малари, хипери, балкIанри далуйриз рагъ гузва, чуьлдиз физ кIанз гъараярзава.

Хуьруьн рагъ акIидай къерехда, зурба къавах тарарин кIаник, итимар, жегьилар, каркачI гадаяр кIватI хъанва, абуру бузханадал къав эхцигзава. Нажахар, мишерар, перер гваз кIвалахзавайбурун арада Султалини ава: туьнбуьгъ атIузвай жегьилди дангуййрин гъар са марекатда иштиракзава. Къе муркIарин лангатар хътин къаябрив бузхана ацIурдай мел адаз гзаф бегенмиш хъана, Ихътин мел муграгъвидиз сифте яз аквазва: дагъдин хуьрера бузханаяр авач, гатуз азарлудаз жив ва я мурк герек хъайила, балкIан вугана, чанда къуват авай са жегьил сувуз ракъурзава, адани рагарин дерин хъиткъеррай жагъурна, гъебейра туна, хар-хар хъанвай жив, муркIадин къаябар хкизва.

- Зун галат хъана, - Гъасанбега вичин юкъваз бураз гузва.

- Муграгъа гъар гъихътин мел хъайитIани, - лагъана Султалиди арандин дуствариз, - месела, цIийи кIвалерин къавуз накъв гудай мел, гатфариз хуьруьн юкъвай фенвай кIамар михъдай мел, векъ ядай мел, гвен гуьдай мел ва масабур далдам

ягъунилай башламиш жезва. Мел куътягъ жедалди къавалри жуъреба-жуъре ма-
къамар язава, инсанри ашкъидивди кІвалахзава. Мелзавай касдин кІвалерин къа-
валай зуърнейринни далдамдин ванер акъатун кумазни, чавушди хабар гун та-
вуртІани, жемят мелез къвезва, вирида ашкъидивди иштитракзава...

- Хъсан адет я, - лагъана кавхадин хци. – Чи хуъре мад сефер мел хъайила,
чнани къавалриз теклифда. Зуърнейринни далдамдин ванер япара аваз хъайила,
инсанриз кІвалахиз ашкъи къведа.

Гатфарихъ элкввенвай йикъар аранда гагъ умунбур, гагъ къайибур, гагъни ме-
къибур жезва. Дагъларихъай къвезвай аяздизни килиг тавуна, Дангудин куъчяр
къуразва, тамуз-тараз жанавурдин ранг язава.

Кимин дестекдихъ къуън акална акъвазнавай Султали аялрин къугъунриз кили-
гзава: вад-цІуд яшара авай гадаяр, шаламар алай кІвачера звар аваз, хъицикъдин
лацу, рагъул, чІулав бармакар вилериз аватиз, чухвайрин, кІуртарин хуруяр
ахъайна, этегар галтад жез, кІеретІ-кІеретІ хъана, куъчеда кІинтІ-лаш, туп-лаш ва
я кав-кав къугъвазва; магълейрилай аялрин шад гъарай-эверрин ванер алатнава.
«Аялар вирина аялар я, - фикирзава Султалиди, - са къайгъуни авачир аялар...
Абурун къугъунарни, рахунарни Муграгъани, Дагудани, Яргундални... са гафар
я, - рикІел вичин аял вахтар хтана, чиник хъвер акатна. – Агъ, аялар, аялар, са
къайгъуни авачир бахтлубур! – са легъзеда хиялдай хайи хуър, диде-буба,
Къемер... фена. Адаз вичинни Къемеран туъкъуъл дердияр рикІелай алудиз ва
элкввена аял хъжез кІан хъана. – Ажеб кар жедай... Ахпа, чІехи хъайила, зун мад
Къемерал ашукъ жедай, – хъуърена. – Гъелбетда! Ам зи къисметдиз акъатнавай
къуш я! Зи Къемер!»

Султалидин патав жегъилар кІватІ жезва, абурун вилер югъ няни хъунал ала.
Аялар кІвалериз хъфейла, хуъруън куъчяр, майданар ва ким жегъилрин ихтиярда
гъатда, ахпа абур йифен къуларалди къугъвада: къецІи кІек буъркъуъ рамагбан,
лам-шаркІунтІ, малла-гъарай...»

Ихътин къугъунар чи шегъердани ава, - лагъанай Султалиди дангувийриз. -
ХъуътІуъз чи жегъилар, чІехи итимарни какахъна, лежберри чпин кІвалерин цла-
ривай тикдиз акъвазарнавай алерар къачуна, цІуд-цІувад-къад касни акъахна, тик

куъчейрай, гуънейрай авахъиз къугъвада...Къеледин къибле варарин виликай къил агъадалди ахъа авур алерар, санални акъваз тавуна, зарбдиз Вегърен тѳулаз акъатзава... Алердин къам къванце акъун хъайитѳа, са къвалахъди ва я къилихъди ярх хъана, вири камби-камбарар жезва... Алатай йисара гъилер, кѳвачер хайи дуъшуъшарни хъана, амма садни бейкеф хъанач, садазни хъел атанач... Вири хъуърезвай, вири шад тир...»

Лежберри чпин никѳера гатфарин мухар цазва. И магъалда дангу мухан тариф фадлай акъатнава: ам кифетлу магъсул яз гъисабзава, гзаф цазва ва къакъан бегъерарни къахчузва. Ири тваррин магъсулдикай къуълун ери авай гъуър, чѳахар ва сав жезва; калар ийизва ва хъипи машмашдин ранг алай фар чразва; юргъа балкѳанриз гузва. Дангу мухакай гъар гатфариз муграгъвийрални гъалтзава, адакай дидеди ийидай калрин, савун тѳеамар Султалидин сиве гилани ама. «Ихътин мух гзаф цазвай хуърун тѳварни Дангу хъанва, - фикирзава суъргуънвиди. – Анагни заз къисмет хъана...»

Гатфарихъ галаз хуърун кавхадиз дердияр гзаф хъанва. Гъар са кардал гуъзчи-валзавай Мердагъади са пакамахъ гамишринни калерин нехир чѳуруз тухузвай хуърунвидивай жузуна:

- Ви чантада за лагъай затѳар авани?

- Валлагъ, чан кавха, рикѳелай алатна, - жегъил нехирбандик кѳвализ хъфиз тади акатна.

- За и касдиз са варз вилик лагъанай, - Мердагъа малар гваз кундал атанвай инсарихъ элкъвена, - я хва, татари пеш ахъайдалди ви чантада мишер, хци чукѳул, мум ва къени емишдин тарарилай атѳанвай бицѳи хилер хъана кѳанда. Чуълда, тама жувал дуъшуъш хъайи чѳуру ичин, чуъхверин, хутун ва маса емишрин татарик къени къелемар кутур. За адаз жуван багъда къелем гудайвал, тѳур кутадайвал къалурнай. Ингъе, къез акуна, за хабар къуначиртѳа... - кавха нарази я.

- Тахсирдилай гъил къачу, чан кавха, Зун... - нехирбанди кѳвализ чукурна.

- Садазни жува цун тавур чкадай нез кѳан жемир, - лагъана кавхади жемятдиз. – Куъне гъар зулуз чи тамарай гъизвай ичерни чуъхверар, кѳерецарни хутар, жумарни ципицѳар чи рагъмет хъайи бубайри кутур, къелем гайи тарарин бегъерар я.

Нехирбан хтана, ада карастаяр авай чанта къалурна.

- Гила алад! – ихтияр гана кавхади. – Мад жув гьалатІрин гьиле твамир.

И сегънедин шагъид хъайи Султалиди фикирна: «Жувазни чІуру тарариз къени тарарин къелемар гуз чирна кІанда. Гьасанбегаз лагъана, къенин йикъалай зун нехирбандин юлдаш жеда», - ам Гьасанбеган патав фена

Нянрихъ чуьлдай хтайла, Султалидиз Гьасанбегавай цІийи хабар ван хъана:

- Къе Худатай бубадин патав хандин векил атанвай: Ширвандин шагъди Шемахда лезги ханар, эмирар, сердерар ва кавхаяр кІватІзава. Пака буба физва. Зун...

- Вунни физвани?!

- Ваъ. Бубадиз зун тухуз кІанзавай, амма... Зун бубадин эвез хуьре амуькзава, - Гьасанбега куьруь спелрилай тІуб эляна, амалдар хъверна.

Султалидин рикІяй са шумуд хиял фена, вичи мичІи йифериз баябан кІвале тукІуьрзавай къван «къелеяр» вири санал кІватІ хъана, виликай акъвазна: «Мад кисна ацукъдач... Къемер чуьнуьхна кІанда! Гьасанбегакай кавха хъайи уламдикай менфят къачуда, - шад руьгъ акатна. – Зи хиялда авайбурукай са фенд къилиз акъудда! Тара-таму пеш ахъайнавай, чуьнуьх жез регъят вахт я...» Мердагъа рекъиз экъечІун кумазни Султалиди Гьасанбег вичин кІвализ тухвана, сир ихтибарна, лагъана:

- Завай, чан стха, суьргуьнда давам гуз жезмач. Я зун инай катда, я вуна заз Къемер чуьнуьхиз куьмекда!

- Ам жедай кар яни, стха?

- Бес зун Дангуда, Къемер Муграгъа рекъидани?!

Ихътин атІай суалди кавхадин хциз таъсирна, хияллу хъана, ада жузуна:

- За ви руш гьикІ чуьнуьхда? Вуна закай угъри ийизвани?

- Вакай – ваъ, - Султалиди вичи тукІуьрнавай фенд ачухна.

- АвуртІа, жедай кар хътинди я, - ашкъи авачиз разивал гана, Гьасанбега чпин вафалу нуькерриз, Аргишазни Фелеказ эвериз туна, абур Султалидин ихтиярда туна.

- Яргундилай алатайла, рекъе-хуьле гьалтдайбуруз, рекъин юлдашриз куьн Худат шегъердай Муграгъ базардиз физвай савдагарар я, квез а чкадин устІарри

хранвай халичаяр къачуз кІанзава... Муграгъиз агакъайла, куьн сухтаяр я, квез Агьмад-эфендидин медресада кІелиз кІанзава... Медресада куьне Самбур ва Пеленг жагъурда, абурув и чарар чинеба вугуда: сад - Самбурав, адан винел тІвар кхьенва; и къве чар – Пеленгав, абурукай сад Къемераз я. Пуд йикъалай элкъвена хкведайвал ая... Ви балкІандин пурарихъ галай гьебейра са къат итимдин парталар жеда, абур Фелека алукирай. Фелекан парталар Къемера алукида ва гьадан балкІандал акъахна вахъ галаз хкъвезда...Фелек зи дустари сад-вад йикъалай са масса карвандихъ галаз рекъе хутада...

Сифте Аргишазни Фелеказ шад хъана: чпел ихътин четин ва хаталу кар ихтибар авун, ашукъ хъанвай жегъилриз куьмек гун, стха къван кІан хъанвай Султалдини адан яр азабдикай хкудун – дангу жегъилрин мурадни тир. Вири месэлайриз фикир гайила, абур шаклу хъана:

- Яраб къилиз акъатдай кар ятІа?

- АвуртІа, жедай кар я, - вичи Султалидиз гайи жаваб тикрарна Гъасанбега. – Са зегъмет чІугу, гадаяр: амалдар хъухъ, вилегъ хъухъ, нихъ галаз гьикІ рахадатІа чир хъухъ. Куьн жегъил, кхъейдай къил акъуд жезвай жегъилар я! – руьгъ кутуна Гъасанбега. – Пул за квев вугуда, рекъин фу ва къафунни куь гьебейра жеда. КІаник яргъа балкІанар квай, юкъва яргъи гапурар авай итимриз мад вуч кими я?!

- Мад са затІни, куь сагъвал! – Аргишни Фелека, женгиниз гъазур хъанвай игитар хъиз, кІвачел акъалтна.

- Алад, гъазур хъухъ, - ихтияр гана Гъасанбега. – Пакамахъ фад, экуьнихъ галаз рекъиз экъечІ!

- Белли, агъа! – лагъана нуькерри.

10.

Йикъар заландаказ акъатзава... Пуд лагъай югъни акъатна... Султалидин вилер Гъуцарсувал ала, рикІай агъзур жуьре, сад-садалай туйкъуьл хиялар физва: "Яраб Аргишни Фелек Муграгъа гьикІ хъанатІа? Сагъ-саламатдиз агакънатІа? Къеледал алай къаравулри къунатІа? Эмирдинни кавхадин гъиле гъатнатІа? Къемераз катиз кІан хъанатІа?...»

Гзаф къалабулук Гъасанбеган рикІикни ква: «Буба хтана, нуькерар чкадал тахъайтІа, за вуч жаваб гуда? Пуд йикъалай хтун лазимбур гъиниз квахъна? – адан хиялда Аргишни Къемер ава. – Гуьгъуьниз итимар ракъурдани? Са тІимил сабур хъийидани? Яргъал рекъер я, чин тийидай инсанар я... Белки...» Ам гагъ кимел экъечІзава, гагъ Султалидин кІвализ физва, гагъ абур къведни санал Самур дере аквадай тепедал акъахзава.

Мад са югъ алатзава... МискІиндин минарадилай нянин азандин ван акъатна. Дангу хуьруьз балкІанрал алай къве итим гъахъна, абур кавхадин кІвалерин вилик акъвазна: сад Аргиш тир, муькуьди...

- Зани Фелека ви эмир къилиз акъудна, агъа! – шаддаказ лагъана Аргиша.

- Квез аферин! Куьн хътин игитар галайдаз хайи стхаярни герек туш, - Гъасанбега къаравуш рушазни вичин сусаз эверна, Къемер къабулун, адал дишегълидин са къат партал алукулун буйругъ гана. РақІарал алай гада Султалидизни фекъидиз эвериз ракъурна. – Аргиш, жуван михъивал-лацувал ая, ял акъадара, - лагъана кавхадин хци. – Ахпа чаз ийидай кІвалахар ава: чамни свас танишарун, абур некаягъ авун, мехъерин са гъвечІи дем къурмишун...

- Хъсан крар я, агъа.

- Куьн ана гъикІ хъана? – Гъасанбега къилин ишарадалди Гъуцарсув къалурна.

- Саки вири кІвалахар Султалиди ният авурвал къиле фена... Анжах руш акун, ам гваз катдай къулай вахт жагъурун четин хъана... Султалидин дустар зурба жаванар я. Фелек пака хтун мумкин я, - куьрелди жаваб гана Аргиша.

Султали атайла, Гъасанбег варцел алай.

- Щийи хабар-тер авани? – рикІик къалабулук кваз жузуна Султалиди.

- Буба хтана, - тапарарна Гъасанбега.

- Гъинава?!

- Ада вун тавдин кІвале гуьзлемишзава.

Султали къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, рикІе еке гуььрметни кичІ кахънавай гъиссер аваз, тумаждин тум къуна, рак мукъаятдаказ, гзаф жикърикъар тийидайвал ахъайна, къенез гъахъна, салам гана. Килигайла, куьсруьдилай къарагъна, къаншардиз къвезвайди итим ваъ, дишегъли тир.

- Къемер! – гъарай акъатна Султалидай. – Им вун яни?!

- Султали! – руш жегъилдин хуруз гадар хъана.

- Къемер! Им вуч бахт я?! Заз ихътин югъни аквада къван?! – Султалиди ярдиз туъмерзава, шуткъудикай хкатзавай киферилай кап алтадзава.

- Султали! Чаз худади ихътин бахт вучиз ганай?! – рушан вилерилай шадвилдин накъвар гадар хъана.

- Шехъмир, зи цуък! Чун къе хъуърена кІанзавайбур я!

- Зун шад я, Султали...

Кавхадин кІвализ фекъи атана. Эвлемиш жез кІанзавай жегъилдин таржу-магъалдиз яб гана, ада лагъана:

- Бубадин кІвалаяй катна, атанвай дишегълидиз некаягъ атунал зун шаклу жезва. Адан ихтияр гвай са мукъва-къили, хва-стха хъанайтІа, заз регъят жедай. Ахътин кас авачни?

- Зун вуча! – лагъана Аргиша.

- Вун а рушан вуж тир?! – фекъиди вичин наразивал къалурна.

- Стха! Къемер заз вах, зун адаз стха я, лагъана, чна кьин къунва, - малумарна Аргиша.

- Заз рушан сив акун лазим я, - Къемер фекъи авай кІвализ гъана.

Фекъидин суалдиз жаваб яз руша лагъана:

- Зунни Аргиш, са бубадила хъаначтІани, са дидеди ханачтІани, Аллагъдин вилик вахни стха я. За Аргиш стхадиз зи къисмет гъялдай ихтияр гузва, гъуърметлу эфенди. За вазни лугъузва: зун Султалидин паб хъунал рази я. Вун шаклу жемир, чаз некаягъ къвезва, Чун къведни, зунни Султали, Муграгъви Агъмад-эфендидин медресада кІелнавай, савадлу инсанар я, чаз гъам халкъдин адетар, гъамни шаратдин къанунар чизва.

Султалени Аргиш фекъидин вилик, метІер чилиз яна, ацукъна. Гъасанбег шагъид хъана. Некаягъдила гъуьгъуьниз кавхадин хзанди мехъерин суфраяр ачухна, жегъилриз абурун ашукъал машукъ рикІер сад хъун мубаракна. Туьнхъун авуна куьтягъ хъайила, Гъасанбега Султалидизни Къемераз лагъана:

- Мад куьн, гьурметлу чамни свас, я чи кчвале, я и хуьре амуькна виже кьвезвач: куь гуйгьуьниз гила-мад Муграгьай Самсамрин Тартадин нуькерар кьведа. Буба хтайла, адазни за жаваб гана кІанзава... Куьн исятда Аргиша Эве-жугь хуьруьз, чи хванахвадин кІвализ, тухуда... Сад-кьве йикъалай аниз зун кьведа, ахпа... маса хатасуз чка жагъурда.

- Зи шейэр? – жузуна Султалиди.

- Къахчу... Иниз куьн анжах мугьманвилиз кьведа, - Гьасанбега жумарт хъверна. Мерд аманевийриз сагърай лагъана, Султалини Къемер балкІанрал акъахна, Аргишан гуйгьуьна аваз, хуьрай экъечІна, кьибледихъ фена.

Пакамахъ Дангу хуьруьн кавхадин варар гатана: Муграгьрин эмирдин пуд нуькер атанвай. Абурун вилик Гьасанбег экъечІна.

- Чи кавхадин лишанлу руш квахънава, - хабар гана яшлу нуькерди, - Яраб куь хуьруьз акъатнатІа?

- Заз чиз, ваъ, стхаяр. Куьне вучиз ина хабар къазва, винидихъ акъван хуьрер га-лаз?

- А руш кІанзавай гада куь хуьре суьргуьнда ава эхир.

- А-гъан, Султали?!- Гьасанбега вич гъавурдик квачир къасарна.

- Эхъ.

- Фена, адан кІвализ килиг. Белки, аватІа. Мугьманриз рехъ къалура, гада, - са вил акъална, Гьасанбега Аргиш ракъурна.

Са арадилай муграгьвийр мад кавхадин варарихъ хтана.

- А кІвале Султалидин липирни амач, - лагъана абуру пашмандаказ.

Гьасанбега кьуьнер чукъвена, лагъана:

- А куь хуьруьнвиди чи кьилни гзаф тІар авурди я, кьунши хуьрера хабар яхъ, белки, жагъайтІа...

Нянрихъ Ширвандай Мердагъа хтана. Гьасанбега адаз Султалидинни Къемеран мехъерикай суьгьбетна.

- Вуна, хва, ваз са еке суваб къазанмишна, амма зи кьил далдамрик кутуна, - бу-ба живи хьуьрена. – Самсамрин Тартадиз жаваб гун зи хиве гъатна.

Гьасанбегалай кьезил нефес алахъна. РикІиз регъят хъана, ада жузуна:

- Ширвандин шагъдив вуч хабар гвай?

- Хабарар хъсанбур туш: Фарсидин шагъди мад Ширвадал вегъиз кьушунар кІватІзава... Ширвандин шагъдиз чавай куьмек кІанзава... За са десте игитар ракърун хиве кьуна, хва. Ягъйрихъ галаз женгиниз экъечІ жедай итимрин, жегилрин сиягъ кхьихъ. Ягъяр Ширвандин чуьллера акъвазар тавуртІа, чи Муьшкуьрдин гьални пис жеда – ягъяр чавни агакъда...

Ругуд лагъай кьил

АЗАД ИНСАНРИН МЕСКЕН

1.

Агъзур йисара инсандин кІвач хкІун тавунвай сур там. Рат кьван авай къацу майдан. Адан са кьерехдикай къайи яд авай нишрав хкатзава, муькуь кьерехдал са гъвечІи кІвал-къазма эцигнава.

Гатфарин ракъини, гатуз хъиз, кузва, адан къати нулар тарарин фараш пешер алай хилерин арайрай серин чилел аватзава. Тама кьушарин нагъмаяр, чІижерин, бугьубугърин, ветІерин ва маса гъшаратрин ванер сад-садак какахънава, цуькверин ширекатдин, виртІедин атирар гъатнава, ламу чилий туп-туп бугъар акъатзава, инлай-анлай михъи яд авай булахар, шуькІуь кІамар, кьубуяр авахъзава. Тамун къалин чкайрикай хкечІиз, рагъ аватзавай гъвечІи майданрал чІар физвай тифрикъ чакъалар, сикІер экъечІзава, абур акур жейранар, дугъри вилер экъисна, килигзава, ахпа, такабур кьилер виниз хкажна, хуррамдаказ катзава.

Къазмадин вилик Къемера цурун тиянда парталар чуьхуьзва, кьуьнтерал кьван гьилер ва кІвачер къецІил я, шуткъудикай чІулав бурма чІарар, яргъи кифер хкатзава. Элкъвей гуьзел чиниз гъекъ акъатнава, хъуькъвелни пелел алай чІулав матІари нур гузва, яру некъяр хътин пІузаррикай манидин гафар хкатзава: "Хъуьрез-хъуьрез залди къведай Ви къве вилин нур хъурай зун..." Къежей гьилери пелез авахъзавай тилер винелди хъийизва, вилер цавал хкаж жезва ва тарарин кукІварилай хайи дагълариз килигзава.

Майдандин юкъвал цІару кицІ Къамба ярх хъанва. ТІветІвери инжиклу авурла, ада садлагъана кьил хкажзава, кІас язава ва хъел аваз гъугъзава. Къазмадай, цІай хъиз, акъатай маргъвац писи кицІив агакъна, бирдан акъвазна, чІарар риб-риб

хъана, пуфф авуна, кьулу-кьулухъ катна. Къазмадин патав гвай жагъундик экечІайла, аник хуъзвай вечерик къал-къиж акатна, яру жагъа алай кІек псидихъ галтугна.

Султалини Къемер эвлемиш хъана лезги халкъдин календардин къуд лагъай варз алатзава. Къве варз кат-галтугунра акъатна: Муграгъай эмирдин нуькерар атайла, чамни свас гагъ са, гагъ маса хуьре чуьнуьх хъана – Эвежугъай Маркъудиз, анай Пиралдал, анайни КцІариз акъатнай. Эхирни абуруз Мердагъади Дангудин тама бинейр кутун теклифна. "Лазим хъайитІа, чун кев, куьн чав ага-къдай чка я», -- лагъанай кавхади. «Ина сефил тахъун патал Аргиша кез са кицІ, са кац, са кІек, са верч гъида", -- Гъасанбег рикІивай хъуьренай. Гила гъар пака-махъ тамалай кІекрен гъараюнрин ванер ва Султалидин къазмадин /адаз иесийри дамахдивди кІвал лугъузва/ гурмагъдай акъатзавай икъи гумар алатзава.

Султалини Къемер чпин мураддив агакъна: абур сад-садаз къисмет хъана, азад, шад ва бахтлу я. Амма ихътин, анжах къве касдиз хъанвай, азадвили, шадвили ва бахтуни гзаф инсанрин, сифтени сифте хуьре амай дидейрин ва бубайрин, вахарин ва стхайрин шадвал къакъудна... Гъавилай муьгъуьббатлу жегъилрин рикІер секинзавач, абурук эхир авачир хътин къалабулук, зурзун, хажалат ква.

ЦІийи свас мукъвал-мукъвал туькъуьл хиялри тухузва. Иллаки Султали кІвале авачирла, гъуьрчез, Дангудиз, Яргундал ва я маса чкадиз фенвайла, ам михъиз перишан жезва.

Аял чІавалай юлдашрин юкъва авай, абуруз ая-мийир лугъузвай, шад марика-трин къил къазвай, медресада кІелзавай, женгинин къугуьунра иштиракзавай, манияр туькІуьрзавай ва абур чуьнгуьрдихъ галаз лугъузвай мазан руш садлагъана вириникай хкатна, тек хъана, лувар атІай къуш хъиз, ама. Султан кІвале авачирла, адан япара ван гъатзава, гъилер куьрс жезва, рикІи рикІ нез, бейгъал ва бейкар хъана, са вуч ятІани жагъурзавайди хъиз, ина-ана къекъезва. «За ихътин уьмуьр патал женг чІугунаини?!» - хабар къазва ада вичивай.

Жегъил гъуьлуьз вичин сусан гъал аквазва, адан гуьгъуьлар ачухариз алахъзава: чан-рикI ийизва, къисаяр ахъайзава, гележегдикай суьгъбетарзава. Адаз чуьлдай Муграгъа авачир хътин, икъван чIавал ван тахъай хътин тIварар алай гуьзел цуьквер: виливанар, живизар, кукупIар, сачагар, сиргъаяр, ярагар... хкизва, рикIин сидкъидай багъишзава. И декъикъайра вичелай бахтлу инсан дуьньядал алачирди гъиссазавай дишегълиди цуькверихъ галаз вичин Гъуцарсувун кард хътин ярни къанихвилелди къужахламишзава.

Къемер цIийи шартIарихъ галаз яваш-яваш вердиш жезва: адан сивел манияр къевезва... Амма рикIяй хайи кIвал, диде, буба, вах ва стха акъатзаач, абур, чан алайбур хъиз, датIана вилерикай карагзава. Къемер абурухъ галаз, гъа вилик квайбурухъ галаз хъиз, ван акъалтна, рахазва: "Экуьн хийирар, зи Арцах диде!" -- салам гузва руша. "Абат хийир, зи масан бала, зи мазан бала", -- милаимдиз жаваб гана, дидеди хабар къазва: "Вун бахтлу яни, чан руш?" Къемер шаклу хъана, амма дидедиз хажалат тагана, лагъана: "Эхъ, чан диде, заз Дангу тамун юкъвал алай Султалидин къазма Муграгърин къеледай я". "Бес вуна чакай фикирзавачни, чан бала?" -- дидедин ван лап сефил я. Къемерай жаваб акъатзавач: туьтуьниз къагъар атана.

Къемера гужуналди вичин гуьгъуьлар ачухарзава: рикIел суварар, мелер хкизва; дидедихъни Ципезанахъ галаз машрафдай акъудиз жигъизар гъилелай ийизва. Япара дидедин гафар, насигъатар тикрар жезва: "Чан бала Къемер, вун пака чарадан кIвализ физвайди я. Килиг гъа, чун беябур жедайвал тахъурай... Свас къаридин пакун тIвал, апаян рикIин хиял, чамран эрзни эрзиман хъун герек я... Абурун садан хатурни хамир... Жуваз са вуч ятIани хуш тахъайтIа, эхна кIанда, жуван пис хиял винел акъудна кIандач... Вичин диде-бубадиз гъурметзавай свас гъуьлуьзни кIан жеда..." Къемера фикирзава: "Заз я къари къисмет хъанач, я апай...Абур хуьре ава, зун Муьшкуьрдин тама... Я къисметни тахъун мумкин я... Заз са затIни къисмет хъанач: я свас я, лагъана, лацу балкIандал акъадарнач; я чамран кIвалив агакъайла, къилелай къуьл, дуьгъуь, пулар ва ширинлухар гадарнач; я къилел гузан фу атIана, жемьтдиз пайнач; я тупIар виртIедик кутуна, гуьрцелдивай гуьцIнач... Анжах са мурад къилиз акъатна -- Султали къисмет хъана... Зи

Султали! Зи Гъуцарсувун кард хътин Султали!" -- вилер акъална, ада хиялдай яр кӀевидаказ къужахламишна, къазмадин чиле эКӀянавай хъуьтуьл литерални гъуьрчерин хамарал ярх хъана.

Ашукъал машукъ хъанвай жегъилар Дангу тамуз куьч хъайила, ая-мийир лугъ-удай ва я вил къядай кас-мас амуькнач: абуру, кӀан хъайила къаткиз, кӀан хъайила къарагъиз, муьгъуьббатлу ва гъевеслу йикъар ва йифер кечирмишзава. Туьн-хъуникай дарвал авачир: кандуда Яргундилай Серкер имиди гъанвай гъуьр, суфрадик Къемера чранвай фар, булахта къайи яд, тама гъуьрчерин якни кӀарасар ава. Амма жегъилрин кӀарабрай къурху акъатзавач: са вил къулухъ галаз ксузва – Тартадин нуькерар атун мумкин я.

Муьгъуьббатдикай лезет хкуддай, дуьнья рикӀелай алатдай декъикъаяр, сятар, йикъар Султалидинни Къемеран уьмуьрда са муграгъвидизни ахварани такур къван жезвай. Амма йифер, иллаки тамун юкъвал акъудзавай сифте йифер, му-сибатдинбур тир: мичӀи хъун кумазни абурун къазма вагъши гъайванри элкъуьрна къазвай; чакъалрин рикӀ цӀархардай гъараюнри, жанавуррин къувдин ванери, абуруз жаваб гузвай кицӀин элуькъуьнри жегъилрин ахвар хазвай; гъа гила-мад вагъшийри къазмадал гъужумда, лугъуз, къула ва гъаятдал хъувунвай цӀал яргъи кӀарасар эцигиз, герек хъайитӀа, абурун куьмекдалди чеб хуьдай игътиятвал аквазва. Иесийрилай гзаф кицӀизни кичӀезва: ам, тум ракӀара туна, кӀвализ гъахъиз кӀанз, акъвазнава ва ифенвай ванцелди тарарин арайрай аквазвай ва, цӀаяр хъиз, кузвай къаних вилерин иесийриз жавабар гуз алахъзава.

Вахтар къвез алатзава, вагъшийрин ажугълувал, гъужумар тӀимил жезва: аквадай гъаларай, абур чпин алемда пайда хъанвай, сур тамуз ва адан агъалийриз таниш тушир инсандин, гумадин, къавурмишнавай якӀун ниэр чукӀурзавай ажайиб къуншийрихъ галаз вердиш жезва.

Тамукай швехрехрин ванер атана, Къамба къарагъна, элуькъиз-элуькъиз фена, Къемерни мукъаят хъана.

- Ам зун я, къейди, ваз чир хъаначни? -- кицӀихъ галаз рахазвай Султалидин ван акъатна. Са арадилай ам, къуьнел жейрандин жендек алаз, къазмадин вилик хтана.

- Вув, ваз язух атаначирни?! -- Къемеран пѳузарар зурзуна, ам жейрандин ахъазмай вилериз килигна, чин чѳурна, къулухъ элкъвена.

- За вучин? Бес мугъманриз вуч гуда? За ягъайди эркек жейран я, -- вичин тах-сир хиве къазвай тегъерда лагъана, гъиле авай чѳемерукни хъелер сусав вахгана, жейран чилел авудна. Адалай кицѳини каци чархар язава -- чпин пай тѳалабзава.

- Чуъхуънар куътягъ хъанани? – жузуна Султалиди.

- Чаз чуъхуъдай вуч ава? Къве перемни са шалвар, -- тарарин хилерилай куърсарнавай парталар вилералди къалурна, Къемеран сивикай усал хъвер фена.

- Авайбурал рази хъана кѳанда, зи цуък. Серкер имиди ваз мукъвара цѳийи парталар гъида, ам Ширвандихъ фин лазим я.

- Чун рикѳел алай вичин чан сагърай.

- Жува къажгъан гъазура, яд цана, къулал эциг, -- лагъана Султалиди, -- за исятда гъилер чуъхвена, жейран алажда, -- булахдилай хтана, чукѳул хци авуна, ам къасабчивилин кеспидив эгечѳна. Лидал са гъамбар якѳар кѳватѳ хъана. Кицѳиз, кациз чпин пайни гана, амукъай къенер-къилер Султалиди тамук тухвана, чакъалрин пай хъуй, лагъана, гадарна.

- Гила чна вучда? -- Къемер якѳариз килигиз акъвазнава.

- Гила, кайвани, чна са къажгъан якѳар ргада, са пай, суълуъ якѳар, шишер ягъиз, хкудда, амайбурузни къел яна, штѳумариз куърсарда.

Рагъ цавун юкъваз хкаж жезва. Къажгъан ргазва, Къемера адан винелай шуъкѳуъ тѳваларикай хранвай цѳийи кепкирдалди кафар къачузва ва псидиз вегъезва.

- Адаз зун килигда, вуна тини ишин, -- лагъана Султалиди. -- Мугъманриз са муграгъ хинкѳар ийидачни?

- Ун. Фу суфрадик ква, хинкѳарни жеда, тѳапѳахъан, -- Къемер ярдин вилериз килигна, сирлу хъверна, тини ишиниз къазмадиз гъахъна. -- Анжах, накъ хъиз, къажгъандиз къел вегъез рикѳелай ракъурмир, -- тагъкимна гуъгъуънлай.

Къамба элуъкъна, кеферпатахъ фена.

- Мугъманар къвезва, -- хабар гана Султалиди сусваз.

Тадиз гъилер михъна, яргъи валчагъ алукина, къилихъ къацу шал акална, Къемер майдандал экъечина, гъа и арада тамукай балкIанрал алай Гъасанбегни Аргиш хкатна, абурун гуьгъуьна яхдиз къвезвай къве жегъил, гадани руш, авай.

Саламар гана, балкIанрилай эвичина, Гъасанбега лагъана:

- Гъурметлу иесияр! Чна квез къве мугъман мадни гъанва, -- вири регъуьвал кваз акъвазнавай жегъилриз килигна. -- Ибур, Гелхенни Милей, Къурагъ хандикай катнавай чамни свас я. Эгер куьн рази хъайитIа, -- Дангудин кавхадин хва Султалидихъни Къемерахъ элкъвена, -- ибрукай квез хъсан къуншияр, стхани вах жеда. Гъан, куьне вуч лугъузва?!

Султалини Къемер са легъзета чеб-чпиз килигна.

- Дангу тамни гегъенш я, Гъасанбеган рикIни. Чунни квез ухшар жез алахъзавай инсанар я. Чи мескен мад са низ ятIани бегенмиш хъун, сефил яшайиш къурагъви жегъилри шадарун -- рикIин мурад тушни?! Вун сагърай, Гъасанбег стха, чун рази я! -- лагъана Султалиди.

- Милей заз вах жеда, Гелхенни - стха, -- лагъана, Къемера успагъивилелди мугъман дишегълидин гъил къуна, ам вичив агудна. Папалай чешне къачуна, Султалиди Гелхенан гъил къуна.

- Султали стха, ви къазмадиз дангуййри "Цийи гададин кIвал" лугъузвайди я, -- суьгъбетдик Аргиш экечина. -- Эгер сад-вад кIвал мадни хъхъайтIа, иникай "Цийи гададин хуьр" жеда.

- Жедай кар я, -- Султалидиз шад хъана.

- Жедай кар я, -- тестикъарна Гъасанбега. -- Чи магъалдин хуьрера дагълух магъалрай катнавай инсанар, хзанар гзаф ава. Абуруз цийи кIвал-югъ, хуьр кутадай секин чна авайдакай хабар хъайитIа, иниз гзафбур къведа. Абур гъана кIанда, -- Гъасанбеган вилерикай тамун юкъвал арадал атанвай хуьр карагзава. -- Цийи хуьруьн кавхани Султали жеда!

Мугъманар суфрадихъ ацукъна... Тух хъайи итимар къарагъна, цийи хзандиз къазма туклуьриз эгечина. Къемерни Милей дишегълийрин хиве авай кеспийрал, жегъил сусариз хас суьгъбетрал машгъул хъана.

Югъ няни жезва, мугьманар хъфена. Цийи мескен кутазвай жегьилар, гьилер-кӀвачер чуьхвена, элкьвена цӀун патав ацукьна. Чинар зегьемди кузватӀани, ветӀер, мичекар агатзавач. Фу тӀуьна, жумунин пешер вегьенвай чай хъвана, къаткидай гьазурвилер аквазва. Чакьалри гагь са, гагь маса патахъай чпин ванер акьудзава. Тарцел кутӀуннавай Къамбади абуруз къурхуллу жавабар гузва.

Гелхен алай чкадал ахвариз физва, адас инлай къарагьиз кӀанзавач.

- Яда, жуван шаламар ахлукӀ, -- лагьана Султалиди.

- Вучиз?

- Абур йифиз чакьалри тухуда.

- Бес кицӀ вуч я?

- Ам кутӀуннава эхир. Гьар вуч ятӀани жуван шаламарин рабатвал ая, стха, кьилик къванни кутур, -- тагькимна тамун уьмуьрдин тежриба авайда.

- За зи шаламар тухудай чакьалдин диде иширда, -- лагьана, къурагьви эрчӀи къвалахъ элкьвена, къаткана.

Пакамахъ Гелхенан шаламарин гелни амачир.

- Гила жува а чакьалдиз сенфиз хиве къур жаза це, -- Султали хьуьрена.

Гелхен, кьил куьрсна, инихъ-анихъ килигиз, амуькна: тама къецӀил кӀвачеривди къекъуьн хата тир.

- Я руш, Къемер, -- эверна Султалиди. -- Зи куьгьне шаламар гьваш.

- Вучиз? – къазмадай хабар къуна Къемера.

- Гияр шегьердай муьштери акьатнава, - лагьана Гелхена.

Жегьилар къведни хьуьрена

2.

Цийи хуьруьн агьалияр чеб чпиз куьмек хьанва.

- За ваз миргин хамуникай цӀийи шаламар элигда, - лагьана Султалиди.

- Вавай жедани? – жузуна Гелхена.

- Эхъ, заз Шагьабудин бубади чирнавайди я.

...Са шумуд варз вилик хва Дангуда сагь-саламат акурла, Шагьабудиназ сергьят авачир къван шад хьанай. Ада кавха Мердагьадиз, хуьруьн кимел алай итимриз рикӀин деринрай акьатзавай хуш келимаяр лагьанай. Са шумуд

йикъалай балкІандал Мердагъади багъишай са пар къуълни эцигна, кефияр, пуд сим алай лезги чуьнгуър хъиз, куьк яз, ам Яргундал мирес Серкеран кІвализ хтана, анайни савдагаррин карвандихъ галаз Миграгъиз рекъе гъатна. Шагъабудин хзанди, гъаждилай хтай гъажи хъиз, еке гъурметдивди ва шадвиливди къабулна.

- Гъан, ана гъикІ ава чи хва Султали? Саламат тирни? Гишила авани? Мекъила авани? -- Кисая тади кваз суалар вугузва, гъуьлуьз кІурт хутІундай мумкинвални гузвач.

-- Султали, къари, лап хъсанзава, якІа-чІарчІе ава... Ада квез саламар ракъурзавай, -- къулан патав ацукъна, Шагъабудина вич фейи-хтай рекъерикай, Дангу хуьруькай, адан мергъяматлу кавхадикай яргъалди суьгъбетарна, арандин хабарар вичиз хваш-беш ийиз атай миресриз, къуншийризни тикрарна.

Кисая гъуьлуьз адан рикІ алай шуькІуь кинийрин, дуьгуьдин твар квай аш авуна, къилел метелжемни эцигна, лагъана:

- Неъ, чан къужа, гъалал хъуй ваз. Вуна чи рикІер гзаф шад авуна.

Амма и шадвал яргъал фенач -- Къемер квахъна: ам катнани, чуьнуьхнани, гваз катнани -- садан къилни акъатнач. Шагъабудинакни Кисаяк зурзун акатна. Абуруз чпин хциз Къемер къисмет хъана кІанзава, амма и къайда, гужуналди, Шагъмурадан тІвар аламаз, Дагълар рази тушиз -- ваъ.

- Вучда, къужа?! Мад кІвалахар чІур хъана хъи?! -- кушкучдалди жузунай Кисая.

- За вуч лугъун?! Зун гададин гъарайдиз фейитІа, инсанри руш катуник чун ква, лагъана, фикирда... Тефена, кІвале ацукъайтІа, Султалидин къилел са чІуру югъ-йиф атайтІа, вучда?! -- Шагъабудин къве рикІин хъанва.

- Рушан гуьгъуьниз Дагълар, Шагъмурадан нуькерар фенва, -- хабар гана абуруз ракІарай хтай Шагъниди.

- Чи гададин тахсир авачтІани, абуру... -- Кисая вичин гаф къатІна, сивел кап эцигна. -- Астафируллагъ! Я цавар, чилер! Я ракъар, варцар! Я гъуцар, я аллагъар! Я пІирер, шейхер! Квекай зи баладиз са куьмек! Ам сагъ-саламат хуьх куьне!

- Амин! -- тестикъарна бубади.

Хуьруьн кимерал, булахрин рекъера авайди Къемеран гаф я. Инсанри арандихъай са хабар гуьзлемишзава, абурун вилер Шагъмурадан нуькерарни Дагълар хтуниз ква. Хуьре велвела гъатнавай арада садан шакни цийи сухтадал физвач: Фелек Самбурахъ галаз гъуьжреда ава, кимерал экъечІзавач... Ада базардай агъадихъ хъфидай карван гуьзлемишзава.

Мад пуд югъ алатна... МичІи жезва, дагъларихъай живедин аяз къевезва, чилер чІагизва. БалІанрал алай къуд кас, Дагъларни Шагъмурадан нуькерар, Чехи вацІун дугунай винелди яваш-яваш хкаж жезва: гъайванар галатнава, атлуйрин далуйризни гъекъ акъатнава, вилер ахварихъ кузва.

Вегърен тІулан агъа къерехдал са шумуд кас акъвазнава, абурун юкъва Муграгърин кавха ава. Рекъин мугъманрин салам къуна, Шагъмурада жузуна:

- Жагъанани?!

- Ваъ, кавха, санайни жагъанач, -- жаваб гана чІехи нуькерди.

- ШабатІан гурцІул вичин чкадал алайни?! -- гъарайна кавхади.

- Ваъ, амни вичин кІвале авачир.

- Абур, -- кавхадин хиялда Султалини Къемер ава, -- жагъур тавуна, куьн вучиз хтана?! -- мадни кІевидаказ гъарайна Шагъмурада.

- Чун гзаф чкайра къекъвена, и ксарни шагъидар я, -- чІехи нуькерди вичин юлдашарни Дагълар къалурна. -- Санани авач, я акур кас-масни авач. Мад Шекидихъ, Ширвандихъ... чун фенач.

- Ахлад, ял ягъа, -- кавхадин туьнтвал яваш хъана. -- Пака зани Дагълара эмирдихъ гадаз са меслятда.

Нуькерар вилик рахкъурна, Шагъмурад Дагъларахъ галаз санал хтана: къведни киснава, къведакни хажалат ква, къведазни чпин бармак вилера твазвай жегъилрин иви хъваз кІанзава.

- За абурун дуван гъикІ хъайитІани аквада! -- гъелегъ къазва Шагъмурада.

- ДакІандан ятур хуй, -- лугъузва Дагълара.

Хуьруьз ахгакъайла, абур, сада-садаз "ахварар ширин хъуй, хабарар -- хийир" лагъана, чара хъана.

Буба хтайла, Къумрал гъаятда авай: ада малариз алафар кутуна, рақарар кIеви хъийизвай.

- Диде гъинава? -- жузуна Дагълара.

- Кефсуз хъанва, -- къенерар къуна, бубадин балкIан цуриз хутахна.

Гурарай къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, Дагълар хзандин кIвализ гъахъна. Паб месел къатканвай, руша къула авай цIал кIарасар эхцигзавай. Дагъларбеган чинихъ чимивал, нерихъ тIачун цуьруьхуьм атир галукъна, гъасятда иштягъ ахъа хъана. Салам гана, ам азарлудан къилив фена.

- Вуч хъанва, къари?

- Зи бала гъинава?! -- туьтуьна къагъар акIана, зайиф ванцелди хабар къуна

Суваная.

- Къена! -- Дагълараз хъел атана.

- ГъикI?! -- Суванай месин къилиз хкаж хъана. -- Гъина?!

- Къенач, къенач... Секин хъухъ. Ахътин бахт чаз аквадани?!

- Вув, акI лугъумир... Жуван хайи бала тушни?!

- Ам къена жагъанайтIа, зун шад тир!

Къал квай суьгъбет хкадарун патал Ципезана бубадиз хуш-беш авуна, кIурт ва шаламар хтIуниз, чин-гъил чуьхуьз куьмек гана. Ахпа къулан патав ацукъарна, адав кузвай тIач хъваз туна.

Дагъларан кефияр са тIимил ачух хъана, ам вичин къаншарда сефилдаказ ацу-кънавай Къумралаз килигна ва веревирдерик акатна: "За жуван уьмуьр ихътинди жеда, лагъана, фикирнавачир. Жегъил вахтара залай викIегъ игит чи Самсам дера авачир... Гила яшлу хъанва, шулуни... Гила... Зи рикI алай бала Къемерани ихътин инад къуна..."

Вилер цавуз яна, Суванайни дерин хиялрик ква, ам рикIяй рушахъ элкъвена рахазва: "Я чан бала, я рикI бала, вуна чун кана хъи! Вуна ви бубадинни стхадин бармакар вилера туна хъи! За и дерт гъинал эцигин?! – Суванай месел, ракъун сачуна зурзазвай калун твар хъиз, юزازва, ам ван акъалт тавуна шехъзава, адаз вичин рикI цIрана, гъапуз авахъзавай хъиз ава. -- Ви вахавай, квар къачуна, булахдал физ жезмач: вири хуьр вакай рахазва... Ви къисмет ихътинди вучиз хъанай?!"

Йикъар акъатзава. Къемеракай са хабарни авач. Суванай къаткиз-къарагъиз, чан саракай куърсарна, кІвачин кылел цІрана-кІуьрена куьтягъ жезва: хъуькъвер ахцукънава, вилер хълхъамриз хъфенва, гъилерин билекар шуькІуь цІамариз ухшар хъанва. Ципезан адахъ, аялдохъ хъиз, гелкъвезва: са карни йиз тазвач, тІуьн гузва, гъил-кІвач чуьхуьзва, кикер ва къама авай чІарар атІуьзва. Дагълара кІвализ жерягъ гъана. "Ви папан азар хажалат чІугун я, -- лагъана жерягъди.-- Адаз шадвал, мел-мехъер герек я".

Папан гъал акваз, Дагълар мадни туьнт жезвай. Паб гъуьлелай, гъуьл папалай нарази яз, Къемер катун сада-садан тахсир яз гъисабиз, абуруз садаз-сад буба къейи душмандилайни гзаф такІан хъанва.

3.

Са пакамахъ Муграгъа гъарай-эвердин ванер гъатна. Нисин дагъдин кІане авай Гъайбас яйлахдай хтай рамагбанди чІехи кимел малумарна:

- Жемят! Куь балкІанар угърийри чуьнуьхна! Гилгъей а патахъ тухвана!

Муграгъвийри малар ва хипер гъар зулуз Муьшкуьр ва Сирт магълара авай чпин хсуси къишлахрал куьчарзавай: анра фадлай малдар ва хипехъан тухумрин тІварар алай къазмаяр хъанва. Хуьре аялриз нек патал калер, тукІуна тІуьн патал сад-вад гъер ва акъахун патал балкІанар тазвай. Бязи тухумри хуьре чпин хипер ва маларни тазвай: дагълара къуьдди рагъ авай йикъар жезва, гатуз векъер, самар ва нагъвар гъазурайла, гъайванар хъуьтІяй акъудиз жезва. БалкІанриз алафар ер-ли герек къвезвач: абуру гегъенш яйлахра чпи-чпин кыл хуьзва, рамагбанди анжах вил алаз авуна кІанзава.

Ци Самсам дередиз гатфар фад атана: яран варз алатайла, живер цІрана, яйлахарни кваз рагъул хъана. Гатфариз, адет яз, къурай як, цІурурай чІем ва маса ягълу тадаракар куьтягъ жезва, инсанар къурал акъалтзава. Яванвал кьин патал садбур гъуьрчез физва, садбуру чарабурун мал-хеб чинеба мемекъуьртІзава... Йи-са садра-къведра и дередиз чІехи угъриярни пайда жезва: абуру балкІанрин рамагар, маларин нехирар ва я хиперин суьруьяр чуьнуьхзава.

Нисин дагъдин яйлахдай хтанвай рамагбандив гвай хабар гъа ихътин чІехи угъривиликай тир. Ада галкІиз-галкІиз суьгъбетзава:

- Пакаман кыляй фад, вилер ширин ахвара авайла, стхаяр, парахдик юзун акатна. Къарагъна, килигайтIа, балкIанрал алай угърияр атанва, абуру чи балкIанар акъудзава... Зани юлдашдиз эверна, къведни, гапурарни акъудна, балкIанрин куьмекдиз фена... Угърийри чун чIемерукарай яна, чпив агуднач... Абуру рамаг Гилгъихъ гьална, чаз акваз-акваз анлай анихъ алудна...

Кимел кавха Шагьмурадни атанва. Ада рамагбандивай хабар къуна:

- Квез угърийкай кас-мас чир хъанани?
- Сад... чир хъайи хътинди я.
- Вуж тир?
- Агъмад бубадин хтул... Пеленг ятIа лугъуда за.
- Вуж?!
- Пеленг хътинди...
- Жеч, яда! -- Къумралай гъарай акъатна. - Вун дили, кими хъанвани?! Пеленг ваз угъри яни?!
- Тапарар ! – гъарайна мад са жегъилди.
- Зани гъакI фикирзава, - лагъана патав гвай сакъади.
- Заз са угъри... Пеленг хъиз хъанай, стхаяр, -- кичI кваз лагъана рамагбанди. -- Адахъ са жегъил мад галай...Заз и хуьре акур хътин жегъил...
- Жеч лугъумир! -- къургъ алаз, гаф атIана кавхади. -- А кар чна ахтармишда. Чавуш! Алад, Пеленгаз инал ша лагъ!
- Чавуш итим кIвач кяна фена, вад-цIуд легъзедилай хтана. Ада яргъал аламаз жаваб гана:
- Жанаби кавха! Пеленг кIвале авач!
- А-гъан! Авач ман... Яраб ам гъина аватIа?! -- ягъанат кваз жузуна Шагьмурада.
- Гъуьрчез фенва, лагъана.
- Жемятдин балкIанар чуьнуьхна, угърийрив вугудай гъуьрч ятIа? -- кавхади мад ягъанат квай хъверна.
- Пеленг ахътин чиркин кIвалахрик кутамир, жанаби кавха, -- лагъана Къумрала. – Чун рамагдин гуьгъуьниз фин, инал ацукъ тийин!

- За Пеленг угърийрик квани квачни ахтармишда, хва! -- кавхади къамчи юзурна.

- Шамай бадеди лагъана, бес Пеленгни Самбур муьнуьгъар къаз фенва, -- алава хабар хгана чавушди.

- Муьнуьгъар къурай, балкІанар къун тавурай, -- кавха хъуьрена. – За исятда рамагдин гуьгъуьниз яракьлу нуькерар ракъурда! Абурухъ гадаз жувни алад! -- ам рамагбандиз килигна. -- Угърияр вужар ятІа, чна чирда. Абурун дуван Самсамрин Тартади аквада! -- кавха вичин кІвалихъди хъфена, ада разивилелди фикрзава: "Пеленганни Самбуран серфе зи гъиле ажеб гъатзава... За абурни хуьряй суьргуьнда... Агъ, гъуьлягъар! Им квез зи къисас я!"

Угърийри жемятдин балкІанар чуьнуьхайдакай хабар кимерилай кимерал, къаварилай къаварал фена, булахрин рекъера гъатна. Дишегълийри веревирдер ийизва:

- Угърийрихъ Пеленг гала, лугъузва.
- Чалахъ жедай кар туш. Агъмад-эфенди хътин инсандиз угъри хтул жеч.
- Пеленг кІвале авачиз къве югъ я, лугъузва.
- Адахъ Самбурни гала, михетІви сухта.
- МихетІрик угърияр квани квачни чавай лугъуз жедач, амма Пеленг намус михъи жегъил я.

Хуьре гъатай хабарди Агъмад-эфендидин къарай атІана. Дагъларан кІвалени Къемеран дерт квахъна, цІийи хажалат гъатна. Шагъабудинан руш Шагънидин рикІизни цацар эцягъ хъана.

Къумрала югъди Пеленг хкведай рехъ вилив хвена. Хурушумар жедайла, къеледин варариз Пеленгни Самбур гъахъна: абурун гъардан къуьнелай къве муьнуьгъ куьрсарнава, муькуь къуьнерихъ чІемерукар гала, гуьгъуьнани муьнуьгъри чухвана, тІиш цІархар-цІархар хъанвай чІулав кицІ ава. Гъаятдиз гъахъайла, Къумрала дустариз хуьре авай хабар гана.

- Вуч?! Зун -- угъри? -- Пеленг тажуб хъана. -- А кимида п... незва. Зунни Самбур ахътин итимрикай туш! Ам вуж ятІа зи патав атурай, за жаваб гуда! -- Пелен-

ган викІегъ жавабди Къумралан рикІ шадарна: ам вичин стхадилай леке алатдай-дахъ инанмиш хъана.

КІвале Агъмад-бубадиз Пеленгани Самбура хъайиди-хъайивал суьгъбетна.

- Эхъ, чаз а рамагбан акуна: чун Нисин дагъдин этегривай яна Гилгъехъ, анай Экуьн дагъдин кІаняй Юргъарин кІамухъ, анайни Чехи вацІун калуз эхвичІна...

- Бес куьн накъ, сенфиз гъина авай? Чаз ахвар хъайиди туш! -- чІехи бубадик хъел ква.

- Самбуран кІвач къванерин арада гъатна, пис тІар хъана... Йиф чна Яран кьилин патав гвай регъве акъудна... Ана чнани регъуьхъбанди са муьнуьгъни тІуьна...

- Чаз я угърияр, я балкІанрин рамаг акунач, -- лагъана Самбура.

- Бес рамагбандин гафар буьгътен яни?

- Эхъ. Белки, кавхади лугъуз тунатІа?.. Адаз зунни Самбур кІани руьгъер туш.

- Вучиз?

- Къемер квахъуник чи пай ква, лугъузва.

- И кардал ам гъахъ ятІа? -- амалдарвилелди жузуна Агъмад-эфендиди.

- Чидач, буба, -- Пеленг хъуьрена.

- Бес квелай чна и леке гъикІ алудин? -- жузуна чІехи бубади.

- За Къуръандал кьин къада, -- малумарна Пеленга.

- Зани гъакІ ийида, чан эфенди, -- лагъана Самбура секиндаказ.

- Белки, рамагбандини кьин къуртІа?

- Ада тапан кьин къуртІа, Аллагъди гунагъкардиз жаза гуда ман, -- Пеленг чпин михъивилихъ инанмиш я.

- Жаза тагайтІа?

- ТагайтІа, вуна лугъузвай Аллагъ авач ман, буба, -- Пеленг хъуьрена.

- Аси жемир... Рамагбандив са ни ятІани гужуналди кьин къаз тун мумкин я,-- эфендидин рикІе Шагъмурад ава, амма тІвар къазвач. -- ГъакІ хъайитІа, куьне вучда? Чна вири терефар фикирда къуна кІанзава, балаяр!

- ГьакI хьайитIа, за гапур акъудна, чун угърийрихъ галаз акуна лугъузвайдан вилиз сухда, чан эфенди, -- Самбуран гьил юкъва авай чIулуникай куърс хьанвай гапурдал фена.

- Астафируллагъ, -- Агъмад-эфендиди кьил галтадна.

Кавха Шагъмурадан фенд кьилиз акъатнач: я Пеленгал, я Самбурал угъривилин леке алкIанач, акси яз, ам вич жемьтдиз вилай аватна. БалкIанарни жагъун хьувуна, тапархъан рамагбанни жемьтди гьахъ гузвай кIвалахдикай магърум авуна. Адахъ Пеленган гьутарни галукъна.

4.

Къемер цIийи ватандихъ галаз яваш-яваш вердиш хьана. Адаз икъван чIавалди такур чкаяр: и кьил, а кьил авачир дуьзенар ва сур тамар, хуьрер ва къелеяр, инсанар... акуна. Къемераз арандин тIебиатди, хважамжамдиз ухшар шикилри: вили гьуьлуь, хьипи никIерини талайри, къацу багъларини тамари, яру-цIару кьишлахри (на лугъуди, абур са ни ятIани хранвай зурба гамар, халичаяр я) лезет гузва. Мублагъ тIебиатди цIийи сусан рикIелай вичин дердер, хажалатар, тIалар алудзава.

Тамун ачух майданрал алай

Мазан дишегълидизз иллаки хьипи нуькIерин-билбилрин нагъмаяр хуш я, сятелалди яб гайитIани, ам и алапатдин баядрикай икрагъ жезвач. Акси яз, гьар пакамахъ фад, япара билбилрин баядар гьатайла, ада тажубвилелди тикрарзава: "Вуч гуьзел сесер тушни?! Вуч ширин авазар тушни?! Куьнни галатдач къван, чан къушар!"

Муграгъа Къемераз билбилдикай гзаф суьгъбетар, мазанрин манияр ван хьанай, амма садрани я чан алай билбилни акуначир, я адан баядриз ябни ганачир. "Зун арандиз фад катна кIанзавайди тир. Билбилдин авазар япара авачиз, зун икъван чIавалди гьикI яшамииш хьана?! -- рикIивай тажубвалзава дишегълиди.

- Мазан билбил хьтинди хьана кIанзава.

И хур хъипи, цIару рангар квай, инсандин рикI къван гуьзел нуькIрен акунриз, секинсуз гьерекатриз, къадар-къисметдиз фикир гайила, Къемер къадар авачир къван перишанни жезва: "Агъ, кесиб билбил! Пакаман шагъвардикай, ракъинин сифте нурурикай пай таганвай гъайван. Абуруз вил кваз, абурухъ тамарзу яз, вуна йифди, цавун кIан экуь жедалди ви гуьзел, ширин баядар лугъузва... Амма мураддив агакъзавач -- пакаман шагъвар акъатиз са кIам-шам амаз, галат хъана, чанда кIвачел къваздай уьзуьм амачиз, ахварал физва... Зунни ваз ухшар я. Я?! Ваъ. Ваъ! Ухшар тир... Амма Худади заз рехъ ачухна, зи къисметдин чарх къени патяхъ элкъуьр хъувуна... Заз, чан гъайван, гила жуван уьмуьрдин пакама, нисини, няни -- вири аквада, аквазва. Эхъ, эхъ, чан гъайван! Ви къисметни къени патяхъ элкъвенайтIа, гъикъван хъсан тир?! Агъ, кесиб билбил!"

Султалидин хзандиз Серкер имиди, Дангудин кавхади ва дустари, хуьряй къвез-хъфизвай Шагъабудин бубади дана галай кал, балкIан, вад хеб ва кIвализ герек къаб-къажах багъишна. Къемеран хиве авай къайгъуяр югъ-къандавай артух жезва. Адаз чизва: Султалини гъакI ацукънавач, ада, са гъинай ятIани къванер гъиз, цIийи кIвалерин бинеяр кутазва, тамун буш чкаяр акъашиз, салар ва никIер патал чкаяр гъазурзава.

ЦIийи къуншияр, Гелхенни Милей, зегъметдал рикI алай, герек хъайила куьмекдиз къведай, гъвечIи-чIехи чидай инсанар я. Абур, къве хзанни, саки гъар няниз гагъ Султалидин, гагъ Гелхенан къазмадиз илифзава, гзаф чIавара санал незва ва хъвазва. Азад жегъилрин мескенда бине кутаз кIанзавай инсанар мадни ава: зул алуькъзавай йикъара Гъасанбега гъайи къве итим и чкайриз килигна, хзанар хкиз, хъфена.

- Сад-къве йисалай иникай, Султали, хуьр жеда, -- лагъанай Гъасанбега. - Куьчейрани куь ухшар квай гадаяр, рушар къугъвада...

Къемералай залан нефес алахъна: адаз аял кIанзава, амма гъелелиг са лишанни авач... Гъасанбег бахтлу я: адаз суса пурцух хътин хва багъишнава.

Зул алуькна. Тебиатдиз яру, цIару, билбилжегъре рангар янава. Къемерани Милея къереяр, мерейар, чумалар, ичер... кIватIзава, душабар, цураар ргазва, зураар къурурзава. Султалиди векъер кIватIзава, гъаятдал тая эцигзава. Гелхеназ гъеле

мал-хеб хъанвач, гъавиляй ада къуншидиз куъмекар гузва: нин кІвале вуч аватІани къве хзандинди я.

Са гзаф кІвалахар агат тавунмаз, гуъзлемиш тавур къуъд атана. Пакамахъ къарагъай жегъилриз къуд пад лацу, хъуътуъл, залан туькдин юргъанди кІевирна-ваз акуна. Тама тахъай хъиз секин я, на лугъуди, къушар ва вагъши гъайванар живедин кІаник са вил ахвар хъийиз къатканама. Анжах Султалидин яру жагъа алай кІекре дуьньядиз экв хъанвайдакай хабар гузва.

- Я Султали! Вуна заз, аранда къуъд жедай туш, лагъаначирни? Бес им вуч я?! -- Къемер живеди басмишнавай тарариз, яргъай аквазвай хайи дагълариз килигзава. -- Ина икъван жив къвайила, чи Муграгъа гъихътин маргъалар аватІа?

- Аранда къуъд жеда, амма чи хуьре хътин мишекъатди ваъ, -- Султалини гъаятдиз экъечІна. -- И жив къе-пака цІрадайди я, мад зул давам жеда, -- ада живедикай гъвечІи кІватІ авуна, сусал гъалчна. Къемерни жаваб тагана акъвазнач -- ада гъуьлуьн къамал са гъапа авай жив вегъена, тама ван гъатдайвал хъуьрез-хъуьрез къуншидин къазмадихъ фена. -- Милей! ЭкъечІ! Сад лагъай жив мубара-край! Ша, чун живедин кІватІар гъалчиз къугъван!

Майдандал Гелхенни Милей экъечІна, саламар гана, къугъуник экечІна. ЦІйии хуьруьн жегъил агъалийрин гъарай-эверри тамун жемят ахварай авудна. Малариз, хипериз ва балкІандиз векъер кутуна, Къемерни Милей пакаман тІуьн гъазу-риз эгечІна. Къазмайрин къавар живедикай михъна, Султалини Гелхен там акъашиз фена: кІекІейрин тук-тукрин ванер квахъна, нажахрин гуп-гуприн ванер акъатна...

Югъ рагъ авай, умунди хъана. Тарарин хилерилай живер авахъна, цІраз башламишна, тамун жигъирра ятар гъатна. Нянихъ аяз акъатна, чил тІакъузва...

- Вувв, заз мекъи хъана, -- зурзун акатна, Къемер къазмадиз гъахъна. -- Ваз кеф я, -- лагъана ада цІай кузвай къулан вилик ацукънавай Султалидиз.

- Исятда вазни кеф жеда, -- садлагъана къарагъна, Султалиди свас къужахламишна, цавуз хкажна, къазмадин юкъвал са шумуд сефер элкьуьрна, пипІе экІянавай кавалдал ярхарна, теменар гуз башламишна.

- Акъваз, акъваз, я гада! -- гъарайна суса. -- Заз кІвалахар амайди я. А кІвалахар ахпа...

- Вуч кІвалахар ама?

- Фитер гадарна кІанзава.

- Абур пакамахъ гадара. ТуштІа, алай чкадал аламукърай, арандин шатІийрин адет тирвал, вири санлай гатфариз гадарда.

- Ваъ, ваъ, гъвечІи гъаят я, ниэр гъатда, -- гъуьлуьн гъилер буш хъайила, къарагъна, кІурт алукІна, Къемер экъечІна.

Гъаятда хурушум хъанва. Къемера къуькуьналди Султалиди храй чІехи куткундиз тІакъузвай фитер вегъена, кІулал хкажна, тамук тади авуна. Дар жигъирдай са шумуд цІуд къадам фейила, ам эрчІи патахъ галай гъвечІи майдандал акъатна. Япара чакъалрин гъараяр, типІерин ванер гъатна. Куткун эчІирдайла, адаз тамукай хкечІна вичелди къвезвай рагъул кицІ, ваъ, ваъ, жанавур акуна. "Вув, за гила вуч ийин?!" -- гъарайиз кІан хъана, амма туьтер садлагъана къурана, ван акъатнач. Къемеранни жанавурдин арада къуд-вад къадам ама... Вилера цІаяр кузвай вагъшидин гуьгъуьна мад гъа са вич хътинди ава, адан гуьгъуьнай мад сад аквазва... "Ибур гъикъван ава? Ибуру зун неда гъа!.. Бес чІурук мал-хеб кумай къван жанавурри инсандал вегъедач, лугъудачирни?.. Бес ибур залди вучиз къвезва?! Сул-та-ли-и-и!"-- гъарайна, амма мад сес акъатнач. Буш куткун вилик къуна, Къемер къулу-къулухъ жезва, рикІяй агъзур хиял физва: "Икъван зегъметар чІугуна, икъван душманар къазанмишна, саламат амай чан жанавуррив нез тадани? Вак хъайи Шагмурадав, Къемер Муьшкуьрдин тама жанавурри тІуьна, лугъудай хабар агакъардани?! Ва-а-аъ... Бес вучда?" Вилерикай муграгъвийри чпин хиперал вегъенвай жанавур къадай шикил карагъзава: жегъил чубанар, къвекъвед хъана, катзавай къачагъдихъ галтугъзава, эхир ам элкъуьрна къазва ва ахпа сад, виридалайни викІегъди, чухвадин хилерни къакъажна, яракъ гвачиз, гужлу къецил гъилер виликди яргъи авуна, вагъшидин туьтуьх къаз, вилер вагъшидин вилера туна, физва... Са сеферда икІ жаванур Дагълар бубадини къунай... "Яраб завай жедачтІа?... Сад тиртІа... Ибур са шумуд ава эхир..." Гъа и легъеда жанавурди куткунда хур эцяна -- Къемер къулу-къулухъ фена, ацукъ хъана, куткун-

ни адан кьилел акьалтна. "Вув, зун куткундик акатна хьи... Гила за вуч ийин?" -- гьарайиз алахьна, хьанач.

Къемерак сурун фул акатнава. Вилик квай жанавурди куткунда, кьифрехъ галаз кьугъвазвай каци хьиз, тапацар эцзава. Гуьгъуьна авай жанавурун куткундив кьваларикъай агатиз алахъзава, амма живеди кьунвай мегъуьн тарари, жигьирдин дарвили мумкинвал гузвач. "Яраб гьаятда авай Къамбадиз жанавурдин ни кьезвачтIа?! Ам элуькь кьванни ийизвач хьи? Султалидиз хабар жедай... ИкI зун и хайратри неда гьа!..."

Дишегълидин кичIевал садлагъана квахьна, ада вичи вич кьутармишуникай фикирзава: "Куткун залай алуд тахъайтIа, жанавуривай заз са зарарни гуз жедач, -- дишегълиди куткундин кьерехар чилив игисна кьуна. -- Зун мад са тIимил геж хъхъайтIа, зи куьмекдиз Султали кьведа. -- Жанавурдин хци кикер куткундин кьенезни акъатзава, абур Къемеран кIуртунихъ галкIизва. -- И куткун са тIимил чIехи тиртIа, завай цуквал ацукьиз жедай, тахъайтIа чилел алкIана, завай санихъни юزاز жезвач. -- Садлагъана рикIел вичин хурук бицIи гапур квайди хъана, гьасятда эрчIи гьил кIуртунин кьулак фена. -- Гва, гва! -- шад хъана, перемдин хурукай гапурхкудна, мягкьемдаказ эрчIи гьиле кьуна, куткундин кIаникай, тIваларин буш арайрай вичелди кьезвай жанавурдин пацара эцягъиз башламишна. -- Идай са стIал иви акъатун бес я, жанавурун сад-садал элкьведа, -- гьуьрчегъанри ийидай суьгъбетар рикIел хтана, фикирзава Къемера. Амма гапур галуькьзавач... Эхир вагъшидай гьанцI акъатна. -- А-гъан... ГьикI я?! -- живедал яру гел хъана, мад са гел, гуьгъуьна авай жанавурри ни чIугвазва, абурук кьалабулук акатзава. -- Гила зун, чи гьуьрчехъанрин гафар турус яни, тушни, килигда!"

Хер хьанвай пац хкажна, сад лагъай жанавур акъваз хъана. Кьвед лагъай жанавур, живедал хъайи гелерихъ ни акална, хер хьанвайдав агатна, ивидин стIал кIвахъзавай тапацдал хкадар хъана. Сад лагъайда кIир экьисна, ам вичив агуднач, амма пуд лагъайдани гьужум авурла, сад лагъайди ярх хъана, хци сарар экьисна, пудни, сад-садал алчуд хъана.

Куткун кьилел алаз кьарагъна, Къемер, вилериз затIни тахквас, кьазмадихъди катна.

Къулан патав ацукъна, чуьнгуьр язавай Султалидиз гъяйтдай папа эверзавай ван хъана, кицни элуькъиз башламишна. Рикик къабалух акатна, гъуьл кIвачел акь-алтна, ракIарихъ фена.

- Султали! Жанавурар! -- ахъа хъайи ракIариз Къемер сухулмиш хъана. -- Султали, -- адан нефес къуранва.

- Жеч?! – гапур къуна, Султали гъяйтдиз экъечIна хтана. – Амач... Ваз кичIе хъанва, - папаз яд гана, ацукъарна, чан-рикI авуна.

Гъарай-эвердин ванцел ракIарай Гелхенни Милей атана.

- Вахъ вуч хъана, чан вах? -- хабар къазва къунши сусва.

Къемера галкIиз-галкIиз вичин къилел атай дуьшуьшдилай суьгъбетна.

- Агъ, зун. Агъ, ахмакъ зун! Бес хъуьтIуьн йифиз тек паб тамуз ракъурдани?! - Султалиди тахсир вичин хиве твазва. -- Эгер вун а вагъшийрин хурукай къутармиш хъаначиртIа, за вучдай? -- хабар къазва сусавай. – Икъван зегъметар, азиятар чIугуна, къисмет хъайи свас бес икI гъиляй акъуддайни?! АкъатнайтIа, вучдай?! - хияллу хъана, лагъана: -- За муграгъвийриз вуч жаваб гудай?!

5.

Мал-хеб арандиз куьчарна, дагъвияр секин хъанва. Живери, муркIари къуна, винелай секинзавай хуьре хъуьтIуьз хас гъерекатар къиле физва: тIачар кутазва, савар регъвезна, сар ядай ва гамарни халичар храдай мелер ийизва, кIуртар ва кавалар цвазва... Кимер итимрай ацIанва, гзафбурун гъиле жуьреба-жуьре кеспияр ава...

Агъмад-эфенди атайла, кимел алай гъвечIи-чIехи къарагъна, салам къуна, сакъадиз гъарда вичин чка теклифна. "Пара къадар сагърай, рухваяр", -- лагъана, ам гъамиша вич ацукъзавай лацу къванцел ферикъат хъана.

- Хуьре-кIвале вуч хабарар ава, жемят? -- жузуна эфендиди патарив гвай итимривай.

- Хийир я, эфенди. Ви кефияр, къари гъикI ава? – жузуна итимри.

- Хъсанзава, шукур хъуй чIехи тир Аллагъдиз. Чун, зунни къари, эхиратдин йикъал вил алаз, акъвазнава, - сефилдаказ жаваб гана эфендиди.

- Аниз физ тади къачумир, эфенди, -- лагъана Шагъабудина.

- Я рикЛелай алудунни дуъз туш: ам гъар са инсандихъ галай югъ я.

- А югъ галайди са чна рикЛел хуьналди кІвалахар туькІуьрзвач, чан эфенди, вирида: эмирдини, кавхадини... рикЛел хвена кІанда. Амма абуруз кьурух-кьайтах чизмач, - Шагъабудинан сесиник бейкефвал ква.

- Инрал кавха аквазвач хьи? – Агъмад-эфендидиз кавхадиз ийидай туьгъметар ава.

- Кимел экъечІиз регъуьзва жеди ман, - лагъана тажир Демира.

- Вучиз?

- Ахьтин, тамам са хуьруьк квай жегъилар, Султалани Къемер, суьргуьндиз акьудай, Пеленгални Самбурал дубара вегъей кавха вуч чин алаз кимел экъечІда?! – тажир хьуьрена.

- Куьн гъахъ я, куь гафар зи гафарни я, жемят. Ихьтин суьгъбет зинни эмирдин арадани хъана, -- эфендидалай залан нефес алахъна. -- Завайни вири месэлаяр гъялиз жезвач.

Жемятдиз чизва: Агъмад-эфенди себеб яз, Дагъларани Шагъмурада жегъилрилай кьисас къахчунач, кІанз-такІанз яваш хъана, бармакар вилера туна. - Шагъмурад чи шегъердин кавхавилиз лайихлу туш, -- Муграгъа фадлай адет хъанвайвал, азад магъалдин, хуьруьн регъберар халкъдин векилри-картари хкязавай. – Ам дегишарна кІанда! Ам эмирди гьикъван фад квадарайтІа, гъакъван фад жемят секин жеда, - малумарна Шагъабудина.

- Дуъз лугъуьзва касди. Чун рази я, -- тестикъарна уьзденри.

Чина азиятдин биришар аваз, Агъмад-эфендиди кимин сакъайриз яб гузва. Эхиримжи йисара адаз са шумуд азарди: кпулди, мазулади ва кьери яд къуни тади гузва. Яшарни хъанва, кьудкъанни цІудав агакъзава. ЦІи гатуз адан эхиримжи сухтаяр, медреса куьтягъна, чпин хуьреризни шегъерриз хъфена, гъар сад са кьуллугъдал хъанва. Хтул Пеленга Багъдатда кІелзава, чІехи бубадин вил ам хтунник, вичин эвез медресада тарсар гуник ква.

- Агъмад буба, ваз и дуьньядин гьалар гьикІ аквазва? -- жузуна чавуш Царухвади. -- Хъсанвилихъ яни, писвилихъ?

- Деви́рар, хва, къвез физва, девиррихъ галаз чилер-цаварни, хуърер-кІвалерни, инсанарни дегиш жезва... Заз чиз, -- эфенди хияллу хъана, -- гзаф дегишвилер хъсанвилехъди я: кІел-кхъин акъатун, цІийи хуърерни шегъерар кутун, жуъреба-жуъре миллетрин векилар шегъерра меслятдалди яшамиш хъун, алишвериш авун... хъсан кІвалахар я... Ахпа пис крарни ава: са касди масадаз хаинвал авун, са миллетди маса миллет вичин пацук кутун, шер-фитне авун... пис я... Къадим Мисрида са пачагъ-фергъаван стха къейила, адан тахтуна ацукъай муькуь стхади, чахмахдин къванерилай къейилан тарихар чІуриз, вичинбур кхъиз туна... Маса мисал: чал къадим лезги тІварар сад-къвед алама, саки вири араб, фарс ва туърк тІварар хъанва. Инсанринбур хъиз, варцарин тІварарни дегиш хъанва: са девирда чи чІехи бубайри варцариз ибне, нава, тамуз, чиле, мара, баскІум, гъерер, эхен... лугъудай; абурукай чаз чидай яр, цІиг хиб чиш, къуьгъвер, алкъвар-талкъвар, элхен-гелхен... хъхъана; эхиримжи асирра чна арабривай къачунвай магъарам, рамазан, шагъбан... ишлемишзава. Инсанар кІеве гъатзава: фекъи рахазвай чІалан гъавурда уьзден, уьзден рахазвай чІалан гъавурда савдагар акъазвач. Низ чида, чаз мад вуч ахквасматІа? Аллагъдин къадарар я, рухваяр, рази хъана кІанда.

- Багъишламиша, чан эфенди, -- итимрин арадай мад тажир Демиран ван акъатна: -- Аллагъди инсандин чина вилер тунва, къиле акбул тунва. Бес чнани фагъумна кІанда эхир: хъсан кар авуна кІанда, писди -- ваъ... Чпин къисметдал рази хъанайтІа, и хуърйй катнавай жегъилрин язух туширни? Инсафсузрикай катна, абуру чпин къисмет масакІа туькІурна... Зун, эфенди, аси инсан туш. Гъамиша рекъе-хуьле авай инсан яз, заз чизва: гъар са кар жува къатІузвайвал, гъахълу-вилелди, ислягъвилелди, чарадаз зарар тежедайвал авун кІанда.

- Вуна дуьз лугъузва, гъуърметлу тажир, -- Агъмад-эфенди жемьтдиз килигна. -- За инсанриз гузвай насигъатар, медресада гайи тарсарни гъа вуна лугъузвай хътибур я: диде-бубадиз гъуърмет ая, ватан хуьх, ислягъвилелди яшамиш хъухъ, гъар са кар фагъумдалди ая, зегъмет чІугу...

Агъмад-эфенди хтайла, кІвализ Дагълар атанвай. Бубани хва къулан вилик ацукъна, суьгъбетрик экечІна.

- Диде лап зайиф хъанва, -- лагъана хци.

- Ун, -- пашмандаказ рази хъана Агъмад-эфенди. -- Яшар я ман, инсафсуз яшар...

Къари къужадилай яшариз санбар гъвечи я амма фад къуватдай аватна. Эхиримжи йисуз ам акваз-акваз, звар алатай сун гъал хъиз, гъуьргъуь хъана: сифте юкъ вегъена, ахпа гъил метез ягъиз хъана, ахпа цуквал ацукъна, къекъвез хъана, гила... дабанрал къван ацукъ хъанва, бадбад хъиз, инихъ-анихъ галтад жез, къекъвезва. Вичи, гъахътин гъал алатани, квалин михъивилерни ийизва, къужадин къайгъуни чугвазва.

- Я баде, вуна са карни мийир, -- лугъузва адаз Ципезана. – Вири кваллахар за ийида.

- Я бала, са карни тавурла, бес зун рекъидачни?! – баде, сарар амачир сив ахъайна, хъуьрезва.

- Вучиз рекъида?

- Акъвазнавай яд китизва, векъ ягъ тийизвай дергесди муьрхъуь къазва... Инсанни гъакъ я, чан бала.

- Вавай жезмач, чан баде.

- Бес Агъмад бубадихъ вуж гелкъведа? Адан язух тушни?

- Вич фена сурун япал ала, зи язух чугвазва, -- Агъмад-бубадин пузарик мили хъвер акатзава. -- Агъ, чан къари, ви мергъяматлувал вуч я!

Бубадинни хчин суьгъбетар Дагъларан хзандикай физва, амма садни Къемеракъ рахазвач, на лугъуди, элячна фейи рушакай рахун туба я.

- Ви пабни зайиф хъанва, -- лугъузва Агъмад-бубади Дагълараз. – Накъ зун атайла, вун Вегърен тулал базардиз фенвай... Чна санбар суьгъбетарна. Ципезанайни къве квалихъ гелкъвена акъакъзавач. Са яд гъун гысабайтла, аялдал гъикъван зегъмет гъалтзава?!

- Пеленгаз мехъерарна канда, буба. Квез хтулдин свас еке куьмек жеда.

- Чарасуз канда, хва. Сифте гада хтурай ман...

- Нин руш це лугъун? Хиялда вуж ава?

- Ваз чи фикир чизвачни?

- Ваъ.

- Шагъабудинан руш це лугъуз канзава.

- А зи душмандин?! -- Дагълар цавуз акъатна.

- Ваз малум тирвал, хва, шаз жегъилри, ви хтулдини Шагъабудинин руша, яйнахра чпи-чеб хкъанава! Чна абуруз къадагъа эцигун дуъз туш, -- секиндаказ лагъана бубади. – Шагъабудин ви душман туш, ви душман вун хъана.

- Бес завай руш къакъудай, зун вири шегъердин вилик бедламнавай, зи паб месиз ягъиз тур касдин руш за зи квализ свасвиле гъидани?! – Дагъларан чин яру хъана, гардандин дамарар, тупар хъиз, дакунна.

- Маса рехъ аач, хва.

- Бес чуни хъел жедани?!

- Ваъ.

- Бес вучда?

- Рушар элячІна финар гзаф хъайи дуъшуъшар я, -- буба секиндаказ рахана. – Куън, къавумар, туъхкІвена кІанда, душманвилер яргъал ракъурун мадни пис я... Гъар гъихътин хъайитІани дяведин эхир меслят я... Султалидизни Къемераз чпин тахсир багъишна кІанда, чан хва.

- Ва-а-аъ! Садрани! Вучиз ятІани ваз зи як кІандач ман?! -- Дагълар жаваб гуъзлемишиз акъвазна.

- Заз ви як гъамиша кІанзава, ам зи якни я. Амма заз садрани ви амалар кІан хъанач, хва... Жегъилриз чпиз чеб кІан хъана, ина Шагъабудинан са тахсирни авач.

- Шагъабудинан руш и квализ гъизватІа, зун мехъерик квач! – лагъана хци.

- Чи руш катайди тІимил хъана, ваз гила хтулни катна кІанзавани? Пеленг ви рагъметлу стхадин хва я. Адаз бубавал авурдини вун я. Сагърай вун. Гила адаз мехъерни ая, - къужадин пІузарар зурзуна.

- Жедач! -- Дагълар хъфена.

Агъмад-эфенди лап кІеве гъатна, ам хиялдай Пеленгахъ галаз рахана: «Чан хтул, чна ваз Шагъабудинан руш гъида, анжах вуна имидин кефи хамир...»

... Циг алукъна. Самсам дѳреда чими хъана, гуънейрик живѳр цІрана. Ихътин са чими юкъуз балкІандал алаз атай МихетІви Самбур Агъмад-эфендидиз мугъман хъана. Жузун-качузун, адетдин суъгъбатар куътягъ хъайила, мугъманди лагъана:

- Вуна гайи тарсар, Агьмад-эфенди, зи рикелай садрани адатзавач. Заз абуру чи хуьруьн жуьмя мискИнда фекьивал ийиз, сухтайриз чирвилер гуз куьмекзава.

- Валай Аллагь рази хьуй, хва. За тарсар гайибур гзаф хьана, абур кьурбур тИмил, -- муаллимдин чина разивилин лишанар гьатна.

- Зунни ви рикелай алат тавун патал за ваз, эфенди, са ажайиб аса пишкеш яз гьанва, -- жегьилди пекерикай лацу кIарабдин аса хкудна. -- Ма,чан эфенди буба!

- Я Аллагь, ихьтин алапатдин асаярни жеда кьаван! -- Агьмад-эфендиди филдин гунгуникай туькIурнавай, вад синин элкьвей ич хьтин кьил галай, гьар синелни устаддаказ итимдин са суфат атIанвай аса кьачуна, дикьетдивди суьретравил кьекьуьрна, гьар суфат са жуьрединди я: сад хьуьрезва, садаз кичIе хьанва, садак регьуьвал ква, сад пашман я, садазни кIамаз хьанва. -- Устадарни ава кьван!

- Эфенди, вун сагьрай, -- лагьана Самбура. -- Вуна чаз фергьаванрин, хашпара пайгьамбаррин ва маса инсанрин суьретрикай, жегьил чIавуз гьайванрин шикилар атIана ийидай тIурарикай суьгьбетарнай, сад-кьвед кьалурни авунай. И мукьвара зун ЧIурал шегьердиз фенвай. Анин базардал Гьиндистандай атанвай са тажирди и аса маса гузвай. Зи вил асадал ацукьна ва гьасятда вун рикел акьалтна. За фикирна: "Агьмад бубадикай алим хьаначиртIа, зурба устIар, устад устIар, кьадим Мисрида хьиз, чахмадин кьванериз шикилар, тарихар акьуддай устIар жедай". Ахпа за фикирна: "Гьиндистандин асадин кьадир анжах Агьмад-эфендидиз чир жеда" ва ам, вун рикеле аваз, кьачуна.

- Им гзаф багьа савкьват хьана, ихьтин харжияр авун герек авачир, хва, - лагьана Агьмад-эфендиди.

- Вун гьадалайни багьа савкьватриз лайихлу я, эфенди буба.

- Чи динди инсандин шикилар чIугун кьадагьа ийизва. Бес ихьтин аса за гьиле гьикI кьада? – эфенди хияллу хьана.

- Багьишай шикил гьиле кьун кьадагьа авунвач хьи! -- Самбура амалдар хьверна.

- Ваь, гьелбетда.

Вири дустар акурдалай гуьгьуьниз Самбура вичин рикIик мад са кар кумайди гьиссзавай: "Пеленг хуьре авайтIа, за адаз, ша, чун Султалидални Къемерал кьил чIугваз фин, лугьудай, -- фикирна. -- Ам хтайла, зун мад къведа, ахпа хьуй... Ах-па азад хьанвай дели-дивана жегьилрал кьил чIугвада!" Ам МихетIиз хьфена.

Агьмад-эфенди кимел экъечIна, адав гвай ажайиб аса инсанрин гьилерай гьилериз фена... Са шумуд йикъалай хуьре Гьиндистандин асадиз ухшаравай, анжах ирид синел ирид суфат алай чумал кIарасдин асаяр пайда хьана. «Устадар зи хуьрени ава», - фикирна Агь мад-эфендиди.

6.

Тамун юкъвал къве мертебадин кIвалер хкаж хьанва: гьар мертебада пуд утагь ава, кьибле патахъай чахчах галай яргьи айван ва кьуларин гуарар кутунва, цлариз къецедай ва къеняй сувагьар янава, ракIарар ва дакIарар дуьзмишнава, къавуз шим квай накъв ганва, чепрекъан къванерикай чIереяр кьунва. "Зинни Къемеран къеле" -- фикирзава Султалиди.

Жегьилар чпин цIийи кIвалериз килигуналди тух жезвач. Патав гвай кулуш къазма акурла, абуру кьил галтадзава ва чеб ана къве йисуз яшамиш хьайидахь инанмиш жезвач.

- Чун ина яшамиш хьайибур туш, -- зарафатзава Къемера. -- Инаг бинедилай чи цур тир.

- Гьасанбег хьаначиртIа, чавай ихьтин кIвалер эцигиз жедачир, -- лугьузва Султалиди. -- Ам вичин буба хьтин жумарт инсан я.

- Эхь. Бес чи хзанрин, чи хуьруьнвийрин патай куьмекар тIимил хьанани?! -- рикIел хкизва Къемера. -- Чпин вирибурун чанар сагърай! Лазим хьайитIа, чнани куьмекарда.

- Са шакни алачиз, -- Султалидин вилерикай лезги хуьрер, шегьерар, магьалар ва вилаятар, чпин мукьва-къилияр ва дустар карагзава. -- Чна, Къемер, гьабуруз-ни куьмекарда. Гьар са кIеве авай инсандиз куьмекда!

Эхиримжи вахтара Султалидинни Къемеран рикIелай чпин хсуси месэлаяр алатзава, абур мукьвал-мукьвал кIеве авай инсанрикай, хуьруькай-кIваликай, халкъдикай рахазва, азадвилехь ялзавайбуруз куьмекар гуз алахъзава...

Абуру багъа мугъманар гуьзлемишзава: пака абуруз цИийи кIвалер мубаракиз Дангудин кавха ва адан хзан къвезва.

-- Яраб Зуьгъре къведатIа? -- Къемераз вичин рикI алай дуст дишегъли атана кIанзава. -- Ада аяларни гъанайтIа ажеб жедай, -- арада къве йис аваз ханвай га- даяр вилерикай карагайла, Къемеран рикIи хъутхъутзава.

Гъуьлуьни папа кIвале ериштаяр ийизва, гъаятда къайда твазва. Абуруз къун- шийрини куьмекар гузва. Султали зулун рангар янавай тIебиатдиз килигзава, фи- кирарзава ва ван акъалтна лугъузва:

-- Пакани серин югъ жеда, тукIвадай гъерни гъазур я, ачкарагъ гадайри гъида, -- адан фикирда вичин къуншияр хъанвай жегъилар ава, -- Чавай булахдални ацукъ жеда, кIвалени ацукъ жеда... Мердагъа халуди лагъайвал ийида... Куьне, ханумар, -- ам Къемерахъни Мелеяхъ элкъвезва, -- пакамахъ къарагъна, чар тунвай фар чрада, алугаяр ийида, хъчадин афарар авун патал гъазурвал аквада... Герек суфра- дал чими-чими афарар, алугаяр, фар къвен... ТIаПахъанвилини кIвалахар зи хиве хъуй: куьк шурваяр, таза кабабар завай...

- Чун гъазур я, чан стха, -- Милея мили хъверзава: къурагъжуван руш Муьшкуьрдин тама азаддаказ яшамиш хъунал, ихътин жумарт къуншияр хъунал бахтлу я.

Султалидизни Къемераз йифиз секин ахвар атанач -- вири фикирар мугъманар къаршиламишуникай тир. Пакамахъ фад къарагъай иесияр кIвалини кIвалахрал машгъул хъана. Гелхенни Милей атайла, накъ меслят хъайивал, къве къула цIай хъувуна, мугъманриз тIуьн-хъун гъазурунив эгечIна.

Рагъ цавун юкъваз хкаж жезвайла, файтунда аваз Дангудин кавха Мердагъа ва адан хзан: Гъасанбег, Зуьгъре, чIехи хтул атана. Абурун гуьгъуьна балкIанрал алаз Аргишни Фелек авай. Фелекан балкIандин пурарихъ барцIак галай кал га- миш кутIуннавай. ЦИийи хуьруьн жемят мугъманрин вилик экъечIна ва абур бу- байрин лап хъсан адетралди къаршиламишиз алахъна.

- Ва алейку-салам! Куьн атана -- рагъ атана, гъуьрметлу мугъманар! -- хуш ке- лимаяр лагъана Султалиди. -- ЭвичI, эвичI! Буюр! Чун куь къуллугъда гъазур я!

- Куьн атунал чун гзаф шад я, -- рикИн сидкьидай лагъана Къемера. Ада Зуьгъре ва адан аял къужахламишна.

- Аферин, сагърай куьн, -- кавхадиз шад хъана. -- Гъасанбег, -- ам хцихъ элкъвена, -- вун и тамун инсанриз килиг, -- зарафатна, -- ибуруз ихътин амалар, рахунар гъинай чир хъайибур я? И къайда мугъманар къабулиз заз Шеки. Шир-вандани акур туш.

- Мердагъа халу, чи хуьр Шекидилай са куьнални усал туш, -- лагъана Султалиди. -- Ихътин гуьзел инсанар, -- ада вичин къуншияр къалурна, -- ихътин гу-мрагъ тамар, ихътин михъи нишравар ана бажагъат ава!

- Вуна дуьз лугъузва, ихътин кІвалерни ана бажагъат ава, -- кавха Султалидин цІийи кІвалериз килигна. -- Мубаракрай! Яргъал йисара ацукъдай, хтулар ва птулар яшамиш жедай ужагъ хъуй!

- Вун пара къадар сагърай, Мердагъа халу, - лагъана цІийи хуьруьн эгълийри са сивяй.

Къемера алава хъувуна:

- Чаз ихътин шартІар къурмишай вун сагърай, чан Мердагъа халу. Ви чан сагъ хъуй, ви балаяр сагърай!

Кавхади къил эляна, лагъана:

- Заз малум тирвал, мал-хеб, верч-кІек квез хъанва. Чна квез пишкеш яз гамиш гъанва, адаз текдаказ гъарикІ тежедайвал, и барцІакни квез хъуй.

- Я Мердагъа халу, чна ви хъсанвилер мус ахгакъарда? -- багъа пишкешдикай Султалидиз регъуь хъана.

- И гамишдиз ви сусахъ галтугай жанавуррихъай кичІедайди туш. Ам квевай йифиз гъаятдални таз жеда.

- Ви чан сагъ хъуй, чан Мердагъа халу, -- лагъана Къемера. -- Вуна чаз буба-валзава.

- КІваливай-йикъавай хъанвай етимриз сада буба-дидедал авун лазим я ман. Бес за сувабар гъикІ къазанмишин? -- Мердагъа хъуьрена. -- Ша, иеси, чаз жуван кІвалер къалурна, - ам Султалидихъ элкъвена.

Итимар кІвалериз килигиз фена, дишегълиярни аялар гъаятдал аламукъна. Къемера чІурал "Муграгъ" чешнедин чичІедин халича экІяна, ястухар вегъена, абурал Зуьгърени аял ацукъарна, абуруз чан-рикІ ийизва.

Мердагъа цІийи авадандилаи рази хъана.

- Гила иниз герекбур са кІар аялар я, - лагъана ада Султалидиз. - Ви хуьруьн амай кІвалер гъинава?

- Тамук ква... Нишраврин къерехрал эцигнава, -- Султали къибледихъ гил туькІуьрна.

- Ша, килигин... - вад-цІуд къазмадиз килигна, абурун иесийрихъ галаз суьгъбетарна, Мердагъади лагъана:

- Са бубат яшамиш жедай чкаяр хъанва. И там за куь ихтиярда твазва: чІулар, дестекар, гъварар атІутІ, лангатар гъазура. КІвалер эцигиз чнани куьмекда... Муьквара инал бегъем хуьр жеда... Ам аваданламишна кІанда... Тарар акъашна, никІер, векъ ядай чкаяр туькІуьрна, рекъер гегъеншарна кІанда... Ахпа ким эциг, ахпа мискІиндикай фикир ая...

- Хъсан я, Мердагъа халу... Ийида... Чи рикІел регъв эцигунни ала, - Султалиди вичин ниятрикай суьгъбетна.

- Регъв лап сифте кІанзавай затІ я.

Итимар Султалидин кІвалерин вилик хтана. КІватІ хъанвай жемятдиз кавхади лагъана:

- Квез ван хъанатІа, Къуба магъалда Къанарин хуьр ава. Аниз лезги, магъул, эрмени ва маса вилаятрай, инсан къена, хиве къан авай итимар акъудзава; абур гъана яшамишни жезва... Куьне кутазвай хуьр ерли маса инсанрикай, михъи инсанрикай, азадвал кІани инсанрикай ибарат жезва. Куь хуьруьз ашукъал-машукъ хъанвай, чпи чпин къисмет туькІуьрзавай жаванар кІватІ жезва... Куь хуьруьн бине кутурди Султали я, адал чи Дангу хуьре «ЦІийи гада» тІвар акъалтнавай, гъавилай чи хуьруьнвийри иниз «ЦІийигададинхуьр» лугъузва. Завай хабар къунайтІа, за иниз Азадхуьр тІвар гудай: куьн иниз азадвал жагъуриз атанва ва азаздаказ яшамишни жезва. Яни?

- Эхъ. Чун вуна гайи тІварцІел рази я, жанаби кавха, -- лагъана Гелхена.- Азадхуър! Авачир хътин тІвар я.

- Рази ятІа, са месэла чна мадни гъял хъийин: куь хуъруькай за Муьшкуьрдин хандиз хабар ганва. И там Дангу хуъруьнди ятІани, хандиз, вичин магъалда гъихътин дегшвилер кыле физватІа, чир хъун лазим я. Ханди лагъайвал, гъар са хуъруьз, чІехи ва гъвечІи лугъун тавуна, вичин кыл, вичин иеси хъун лазим я. Пака лазим хъайила, ада нивай хабар къада? Куь хуъруьзни кавха герек я. Хандин эхтияр аваз, за Азадхуъруьн кавхавиле Муграгъви Султали теклифзава, - лагъана Мердагъади.

- Я чан Мердагъа халу, -- Султалидиз регъуь хъана. -- Зал, суьргуьндавай инсандал, гъахътин ихтибар жедани?

- Эхъ, эхъ! Хуърни вуна кутуна, кавхавални жува ая! – къетІивилелди тетикъарна Мердагъади.

Султали къве рикІин хъана.

- Вун рази тахъайтІа, чна кавхавиле Къемер хкъада, -- лагъана Гъасанбега.

Вири секин хъана, дишегълийар ацукънавай патахъ килигна.

- Им дуьз теклиф я, -- Мегъамеда хцин тереф хвена.

- Я агъа, дишегълидикай кавха жедани? -- жузуна Фелека.

- Вучиз жедач? Жедайди я.

- Вун Азадхуъруьн кавхавал ийиз яни? -- Мердагъа Султалидиз килигна.

- Эхъ, -- Султалиди кыл эляна.

- Жемят, куьн рази яни?

- Рази я! – Гелхенан ван акъатна.

- Мубаракрай, цІийи кавха!

- Сагърай, гъуьрметлубур, - Султалиди вич къакъан хъайиди, къуьнер гъаркъуь хъайиди гъиссна.

Итимар кылди суфрадихъ ацукъайла, дишегълийри чпин сирлу суьгъбетар давамарна.

- Чан вах, ви гъуьл гъихътин инсан я? -- жузуна Къемера.

- Туьнтди я, чама.

- Гатун, ягъун ийидани?

- Сифте кылерикай хъана... Зи апай акьуллу, мергъяматлу инсан я. Ада, садра вичин хциз зун алай чкадал ихътин насигъат ганай: "Заз, чан хва, -- лагъанай, -- куь араяр хъсан аквазвач... Щийи свас чарадан багъдай гъана, жуван багъда кутунвай жалгъа хътин затІ я: адаз яд гана кІанда, кІаниз фитер вегъена кІанда, адав дувулар къаз туна кІанда... Эгер са еке себеб аваз, куь араяр къанватІа, вуна заз лагъ, килигин, лазим ятІа, ам вахтунда вичин бубадин кІвализ рахкъурин. -- "Ахътин себеб авач", лагъана, Гъасанбега кьил галтаднай. -- АвачтІа, хва, паб гатаз, ам мал туш... Паб гатун, рахкъурун патал гъизвайди туш... Паб хуьн патал, кІвал кутун патал, адав рухваря хаз тун патал гъизвайди я... Зазни ви дидедиз хтулар кІанзавайди я!... Ваз, чан хва, за ви дидедин кефи хана акунани? -- Гъасанбега мад кьил галтаднай. -- Ваъ, я ханни ийидач. Ви диде лап акьуллу дигъегъли тирвиляй ваъ, зунни ви диде къведни инсанар тирвиляй. Гъуьлни паб къведни инсанар, акьуллу инсанар хъана кІанда, сада лагъай гаф муькуьда къабулна кІанда. Зуьгре, чан руш, -- апай захъ элкъвенанай. -- Вунани алазни алачиз чин чІурмир, жуван гъуьлуьн кефи хамир. Ам кимелай геж хтайла, ваз хъел къвезва. Вун гъахъ я, амма чир хъухъ: дустар кимел аламаз адавай кІвализ хквез жезвач. Намусди къабулзавач... Жуван гъуьлуьз гъуьрмет ая, ам ви иеси я. -- За "башуьсте, халу" лагъанай, чан вах. Гъанлай къулухъ Гъасанбег михъиз дегиш хъана.

- Ахътин апай авай вун бахтлу инсан я, -- лагъана Къемера.

- Ви гъуьл гъихътинди я, чама? – вичин нубатда жузуна Зуьгреди.

- Хъсанди я, -- Къемер хъуьрена. -- Къене авай рикІ хътин, рикІе авай хиял хътинди я, чан вах, - манидалди жаваб гана Къемера.

- Куьн ихътин муьгъуьббат авай, Ислини Керем хътин, инсанар, гъелбетда, бахтлу я, -- Зуьгреди пехилвал авуна.

- Бахтлу я, амма...

- Вуч амма, чан вах?

- Еке муьгъуьббат хъиз, чаз еке хажалатарни ава.

- Гъихътин?

- Диде-буба, вах-стха къакъатун, ватандивай хьун...
- Заз аквазва, вуна закай мад са вуч ятІани чуьнуьхзава.
- Заз аялар тахьун... Эвлемеш хьана ругуд лагъай йис алатзава... Аялар авач...
- Ам хажалат я.
- Белки, чаз, Султалидизни заз, Худади жаза гузватІа?
- Вучиз?
- Дидединни бубадин гаф чІурна, эвелмиш хьана, лугъуз.
- Бажагъат... Пак ктабра ашукъ хьанвай гададинни рушан вилик пад къамир, лагъанвайди я. Жаза вучиз гуда къван, бахт тагана?! – Зуьгьредин вилер гъяркъуь хьана.
- Гила вучдатІани чизвач. Зинни Султалидин таяр-туьшер вири эвлемеш хьанва, абуруз аяларни хьанва, - Къемералай залан нефес алахьна.
- Жерягъриз къалурна кІанда... Чи хуьре са жерягъ къари ава: ада аялар те- жезвай сусариз дава-дарман ийизва.
- Адахъ инанмишвал ийиз жедани, чан вах? -- Къемер шаклу хьана.
- Эхъ, гзафбуруз куьмек жезва эхир. Ам фалчи туш, жерягъ я: вичелай алакьиз хъайитІа, дарман авун хиве къазва, тахъайтІа къил кутагъвач, чама.
- ЯтІа, зун адаз къалурна ман, -- Къемеран умуд акатна.
- Къалурда ман, -- хиве къуна Зуьгьреди. -- Чи магъалда Сусан пІирни авайди я гъа, -- хабар гана.
- Ам гъихьтин чка я?
- И къибле патахъ фейила, Куьснет лугъудай хуьр ава. Гъа хуьруьн къерехдал "Сусан пІир" тІвар акъалтнавай са тар ала. Мехъерарзавай жегъилар гъа тарцин патав къвезва, адаз ибадатзава ва чпин мурадар къилиз акъатун тІалабзава... Сиф- те гъа тарцел атана, ахпа эвелмиш хъайи жегъилар бахтлу жеда, лугъузва... Гила а пІирел аялар тебезвай сусарни физва.
- Акъван яргъариз тефейтІани жеда, -- Къемера вич пІирерихъ инанмиш тушир- ди лагъанач. -- Чун жерягъ къаридин патав фин, - адан рикІел Агъмад бубади азарлу хъайи инсанриз ийидай дарманар хтана. -- Кар чидай жерягъар чи хуьрени

ава... Чи чІехи бубади лугъудайвал, гъар са хъач са азардин дарман я, серг -- ирид азардин дарман, -- хъуърена.

- Дуъз гафар я, анжах чаз гъи хъач гъи азардин дарман ятІа чизвач, - Зуьгъреди вични дарманрин гъавурдик квайди къалурна.

Са арадила мугъманар хъфена.

Къемера сифте яз кичІез-кичІез гамиш ацана. Нек цуру тахъун патал, аранда авай адет ишлемишна, серничдиз къиб вегъин рикІел атана. "Ваъ, ваъ, -- икрагъ хъана. -- Исятда ргана, гил гуда", гетІедин кІане мая аматІа ахтармишна.

- Чавай пуд мал хъуьтІяй акъудун патал алафар кІватІиз алакьдани, Султали? -- жузуна суса.

- Эхъ, я руш. Инаг аран я: гъайванар саки къуьдди чуьлдиз акъудзавайбур я. Векъер бес тахъайтІа, тарарилай атІуз жаванарни къалчамагар гуда.

Къемер гъуьлуьн патавай месел ярх хъана. Абур, бахтлувал гъисс ийиз, чагъа аялар хъиз, сад-садал аруш хъана, сушт жезва. Бирдан кІвале цІиррдин ванер гъатна. Къемер уях хъана, нефес къуна, яб гуз акъвазна. ЦІиррдин ван тикрар хъана, ам къавукай къвезвай.

- Султали, -- эверна суса.

- Гъун.

- Къарагъ, авадандин мурдардиз фу кІанзава.

- Вуч?! -- Султали месин къиле ацукъна.

- Авадандин мурдарди гъарайзава... Гила чи кІвал халис авадан хъанва, -- шаддиз лагъана Къемера. -- Ада чи къавук вичиз муг авунва, ада гила чи авадан, чун хуьда... Адаз гишинзава, фу гана кІанда. АтІа дакІардин къилелай гъарайна, -- гъил мичІи пипІехъ туькІуьрна.

- Квахърай, -- Султалидиз и кар хуш хъанач.

- Чан Султали, це, адет я. Авадандин мурдардик хуькуьрун гунагъ я, -- лагъана Къемера. -- Вуна тагайтІа, за гуда!

Къула руьхъверик кучукнавай цІаяр хкуд хъувуна, Къемера абурулай чирагъ куькІуьрна -- кІвале экуь хъана. Суфрадикай са тике фу къачуна, са паюнал чІем

эляна, мукъуь паюнал къел алухна, Къемера ам цланни запахърин арада авай хъиткъерда эцигна.

- Пакамахъ ахтармишда: мурдарди чѐем тѐуьнваз хъайитѐа, чи кѐвале хъсан кѐвалахар жеда, къел тѐуьнваз хъайитѐа, -- Къемера фикир куьтягънач.

- Чи кѐвале анжах хъсан кѐвалахар жеда, -- инанмишарна Султалиди.

Пакамахъ килигайла, мурдарди фан чѐем алай пад тѐуьнвай.

7.

Са гъафте алатна. Экуьнахъ Азадхуьруьз Гъасанбеган файтун атана, адан тѐама Фелек ацукънава. Кицѐ элуькъна, Султали айвандик экъечѐна.

- Ша, ша, -- иесидиз шад хъана. -- Ша, чна пакаман нагъарзава. Са бисмиллагъ жувани ая.

- Жедач, чан кавха, -- Фелека сифте яз кавха лагъана, Султалидиз са ажайиб хъана. -- Ваъ, жанаби кавха, -- ам ачух рикѐелди хъуьрена, -- Къемер свасни вун гъазур хъухъ, фена кѐанзава.

- Гъиниз?

- Жерягъ къаридин патав.

- Зун?!

- Вун ваъ, ви ханум, Къемер-ханум. Вун сиягъатчи хъухъ.

- Чахъ галаз, чан стха, Милейни атурай, -- лагъана Къемера.

- Ам вуж я?

- Чи къуншидин свас.

- Гъадазни жерягъдивай дава кѐанзавани?

- Эхъ, -- Къемера регъуьвална.

- Ятѐа атурай, заз къве суваб жеда.

- Я руш, Миле-е-й! -- Муграгъа адет тирвал, Къемера айвандин къилий къуншидин сусаз эверна. Тарарин юкъвай жавабдин ван акъатна. -- Файтун атанва, гъазур хъухъ!

Зур сятдилаь къуд кас авай файтун дар ва хъуьтуьл рекъерай, чинрихъ тарарин хилер галукъиз-галукъ тийиз, чархар чиле акѐиз-ахкъатиз, рагъ экъечѐдай патохъ фена. Вири киснава. Итимрин фикирар рекъикай, хатасузвиликай я; ди-

шегълийрин рикIера жерягъ къари, адаз гун патал накъ чрана, чантайра тунвай фар, шуъреяр, иситIа ва ругунвай як ава.

Тамай акъатна, дуъз рекъел акъалтайла, юкъва чам туна, файтун ялзавай куърен балкIанриз регъят хъана. Зулун тIебиатдикай лезет хкудзавай сиягъатчийр Дангу хуъруъв агакъна. Абур са мертебадин кIвалерин вилик яшлу дишегълиди къаршиламишна. Мугъманрин макъсад чизвай жерягъди Къемерни Милей кIвализ тухвана, итимар гъаятдал туна.

Са арадилай пIузаррал хъвер алай сусар файтундин патав хтана.

- Гъавурдик квай жерягъ я, -- лагъана Къемера гъуьлуъз. -- Заз акъулла-акъулла меслятар гана.

Султалидин рикIиз регъят хъана.

- Ам гъил къезил дишегъли я, куън куъ мураддив агакъда, -- файтунчиди жегъилрин умудлувал артухарна.

Пакамахъ Султалини Къемер, сада-садаз муъгъуьббатлу саламар гана, кефияр куък яз, зирингдиз къарагъна, кIвалин-йикъан кеспийрив эгечIна. Абурун гъилияй гъар са кар регъятдаказ, юн гваз, акур касдин темягъ фидайвал, къвезва.

- Кавхадиз кIвалахун кутугнавач, -- зарафатзава Къемера. -- Вун ацукъ, жанابي кавха, за кIвалахда.

- КIвалахиз вун зи къаравуш туш, ханум я! -- дамахдивди лугъузва Султалиди.

- Вун ацукъ!

- КIвалах тавуна жедач, чан кавха, -- лагъана гъуьлуьнни папан рахунар ван хъайи Гелхена. -- Ша, чна къе векъер хъияна, кIватI хъувуна, куътягъин. Тумар цадай вахтни хъанва.

- Куъне зи кавхавилиз гъич гъуьрметзавач, -- бейкеф хъайи амаларзава Султалиди. -- Жуван маларин хатурдай векъер кIват хъувуна кIанда, -- дергесни цуъруьгъуьл къачуна, Султали Гелхенан гуьгъуьна аваз фена.

Тамун юкъва авай чIехи майдандал Азадхуъруьн цIуд-цIикъвед кас жегъилар кIватI хъанва. Кавхади меслят къалурайвал, са паюни и йикъара ягъай векъер

кІватІзава, муькуь паюни тамун гапІалрин арайра векь язава. Маргъухъанри муьквал-муьквал дергесар гатазва, абуруз къилавар гузва.

- Аранда йиса къвед-пудра векьер язава, дагълара -- садра. Ина сад ва къвед лагъай сефер язавай векь гзаф кІевиди жеда, маргъухъанрин далуйриз гъекь акъатзава, - векь ягъиз-ягъиз суьгъетзава Султалиди жегъил маргъухъанриз.

Рагъ цавун аршдиз хкаж жезва, гъвадик зегъем акатзава. Тамун серинрик квай къайивални пар хъана квахъзава. Маргъухъанри гичинрай яд хъваз гъекь жезва, тух жезвач. Мад хъвазва, мад кІвалахзава...

Цийи хуьруьн агъалийриз тади кваз тамамарна кІанзавай кІвалахар гзаф ама: векьер маркара тун, цан цун, тумар цун, регъв эцигун...

- Галат хъанва, чна ял мус язавайди я, я кавха? -- хабар къазва маргъухъанри.

- Заз гишинни хъана, -- хиве къазва Гелхена.

- Чна ялни ягъин, фуни нен, -- теклифзава яхун жегъилди.

Агъадихъай векьер кІунтІара твазвай жегъилар хтана. Абуру шаддаказ хабар гана:

- Чна куьтягъна, кавха!

- Гадаяр, булахдал! Ял ягъиз, фар нез! – ихтияр гана Султалиди.

Дергесар тарарин хилерихъ акализ, маргъухъанар "Къемеран булах" тІвар акъалтнавай чешмедал фена. Къве кас кІвалериз фу-къафун гъиз ракъурна. Са шумуд кас, гъил-кІвал чуьхвена, капІиз эгечІна.

Вири шуьмягъ тарцин сериндик кІватІ хъайила, Гелхена суфраяр ахъайна. Азадхуьруьнвийри фу нез башламишайла, булахдила вад-цІуд къадам агъадихъ малари яд хъун патал акъашнавай вирел къал-къиж кваз са луж къушар атана. Сифте абуру яргъалди кІуфар гъавиздик кутаз, цавуз хкажиз, яд хъвана, ахпа луфлуфариз, чуьхуьнагариз башламишна.

- Ибурузни чими хъанва, -- лагъана Гелхена. -- Валлагъ, и вирик зунни экечІдай. Къе гатун цикІиз къван чими хъанва.

Тамукай вирел катиз-катиз азадхуьруьнвийриз хъанвай пуд балкІанни атана. Чимивили ва бувунри гъелекнавайбур хъиз, вириз гъахъна, банкІанри чангаралди чпин беденриз яд ягъзава. Маргъухъанар гъайванриз тажуб хъана килигзава.

- Им вуч аламат я?! -- жегьилрин вилер гьяркьуь хьанва.

Азадхуьруьвийри фу незвай арада тЕбиатдин гьалар йигинвилелди дегиш жезвай: кефердихъай кьибледихъ рагьул циферин карванар фена, абурукай чУлав булутар хкатзава ва цавун ачух чин тирвал чкИзва, са шумуд декьикъадилай кьуд пад цифери кьуна. Маргьухъанрин япара далдамар гатазвай хьтин ванер гьатна -- тарарин пешерал марфадин ири стІалар алукъзава. Кьилер хкажна, килигайла акуна: цавай, рагьул, рехи ва чУлав гьалар, епер, цІилер ва пердеяр хьана, кьати марф авахъзава.

- Им вуч хабар я!? -- жегьилар кІвачел акьалтна. --Ихьтин марф жедани?!

- Марф туш, сел я!

Гаф сиве амаз, тІурфан акатна. Парталар, чантаяр кьахчуна, маргьухъанри кІвалериз чукурна. "Яраб кьушари, балкІанри тІурфан кьвадайди гьисснавайтІа? -- фикирзава Султалиди. -- Абуру чеб вилик амаз кьежирна. Яни? Вучиз?"

Къемер айвандик ква. Тебиатдин гьалар акваз, ада фикирзава: "ТІурфан... Гьикъван гужлу, рикІик кичІ кутадай гаф я. ТІурфан... Чун тІурфанри гатазва... Чун пачагьри, шагълари, сердерри, ханарини гатазва... Инани са азадвални авач: рикІиз кІани кар ийиз тахъайла, рикІиз кІани чкадиз физ тахъайла, им вуч азадвал я?! Дустагъ я ман... Муграгъа хьиз, инани халкъ азад туш, гьамиша вил угьрийриз, кьачагьриз, ягьийриз ква..."

- Султали, фад хьша, вун михьиз пІерпІех хьана, -- ада куьчедай хквезвай гьуьлуьк тади кутазава.

КІвализ хтана, парталар дегишарна, Султади айвандик экъечІна. ТІурфан куьтягъ хьанва, чІерейрикай ятар кІвахъзама, тамай марфадин, гурлу хьанвай нишраврин ванер кьвезва. Вилик вай булахди фунтал язава.

- Куьтягъ хьана, -- гьайиф чІугуна Къемера. – ТІурфандихъ са аламат ава: ада чилер чиркинрикай, зир-зибилдикай михъзава. Ада инсаниятни алчахрикай, ахмакьрикай, кьачагьрикай, зулумкаррикай михъзавайтІа, гьикъван хьсан тир. Чи хуьрер, шегьерар михъдай тІурфан герек я. Заз гьахьтин тІурфан кІанда, Султали.

- Зазни гьахьтин тІурфан кІандай хьи.

- Тѳурфанди дуьньядик велвела кутазва, тѳебиат дегишарзава, -- вилера гьей-ранвал аваз, Къемер къуд патахъ килигна. -- Аквазвани?! И тѳурфанди михьиз дуьнья чуьхвена. Заз кІанда тѳурфан, дуьнья чуьхуьдай. Заз кІанда тѳурфан, цІаяр туьхуьрдай, -- шиирралди лагъана Къемера. -- Заз кІанда тѳурфан, азадвал гьидай, инсанар бахтлу ийидай!..

Султалиди чпиз тама акур аламатрикай суьгьбетна.

- Са аламат къе зазни акуна, -- лагъана Къемера.
- Яраб ваз вуч акунатІа?
- Къе чи вечре, атІа Какула, керекулдин мука кака хана.
- ЭхвичІирла заз акуна: лув гана, эхвичІна, чилел къакъа ягъиз башламишна.
- Алмат я. Вечре вичин кака вичи угъридив вугана. Бес ам керекулди тѳуьначни? Зун килигда, -- Султали гийин тарцин кІаник фена, хкадарна яцІу хел къуна, чурчул хьиз, винелди хкаж хъана. -- Къемер, вун гьахъ я. Чакай къурху хъана, керекулди гадарнавай муг я, вечре вичиз къуна. Ина пуд кака ава!...
- Чи Какулакай чарадан кІвале кайвани хъанва!
- Вечрен какаяр керекулди, вичинбур хьиз хъана, незвач жеди. Хуьре са лалу верч чазни авай, -- рикІел хтана Султалидин. -- Дидеди адаз лугъудай: "Я къейди, ви шевривал бес я тІун, твар кІваляй нез, какаяр чарадан мука хаз, ваз регъуьни тушни?!"

Папани гъуьруьн суьгьбетар ватандихъ элкьвена, вилер Гъуцарсувал хкаж хъана.

8.

Муграгъа тІвар-ван авай тухумар гзаф авай: абур гьар сад са шумуд сихилди-кай, хзандикай ибарат тир. Гьардахъ вичин сакъаяр: гаф-чІал чидай, кар алакьдай, гафуни атІудай яшлу итимар авай. Ихътин сакъайрик Агъмад-эфенди, Тарта, Шагьмурад, Дагълар, Шагьабудинни акатзавай.

Дагъларни Шагьабудин са яшара авай, санал чІехи хъайи, юкъварар къадайла сад-садавай кІаник кутаг тахъай итимар я. Жегьил чІавуз абур дустарни тир, хзанарни какахънавай: Кисай, я Арцах свас, ви кефияр гьикІ ава, лугъуз, Суванаян патав фидай; адаз вичи чрай са афар, цикІендин тике ва я гьилихъ галай маса затІ

тухудай. Суванайни, вичин нубатда Кисаян патав къведай, ада Шагъабудинан су-
савай кІвалин сериштаяр чирдай.

Папарин арада авай гъурметар гъулерин арада авачир, акси яз, Дагълараз
Шагъабудин хуш тушир: жегьил вахтара гьикъван юкъварар къунатІани, вирида
пагъливан яз гьисабзавай Дагъларавай Шагъабудин садрани кІани кутаз хъаначир.

Бубадикай чара хъана, къилди хзан хиве гъатнавай Шагъабудин, аялар гъвечІи
яз, куьмек гудай кас авачиз, йисарни къурагъбур жез, кесиб хъана: ам Дагъларан
дережадай аватна, кесибрин дестедик акатна.

Шагъабудина, са куьнизни килиг тавуна, рикІе къаст туна, вичин кІвалин-къан
ва майишатдин къайгъуяр вахт-вахтунда агудиз, хуьре ва къерехда устІарвални
ийиз, авайди къенятдалди нез, авачирди кІан тежез, хзан идара авуна ва кІевяй
акъудна, агъваллу уьзден хъана.

Кимел алай итимри Шагъабудинан тІвар хуьруьн тежрибалу лежберрин арада
аваз къазва. ХъуьтІуьз Шагъабудин, кІваликай-къакай рикІ динж яз, я Шеки-
Ширвандихъ къазанмишиз физвай, я бузани тІач хъваз, гъилин-тупІун кІвалаха-
риз вичин кІвале, чими къулан патав, ацукъзавай.

- Шагъабудинан кІвалахар чай бажагъат акъакъда, -- лагъанай Царухвади. -- За
адавай хабар къунай: "Я стха, вазни хъуьтІуьз хуьре амуькъзавай мал-хеб
ава. Вуна абуруз векьер, самар, нагъвар гьикІ акъакъарзава?" Ада ихътин жаваб
гана: "Зи цура сифте хипер, ахпа кал, ахпа балкІан кутІуннава. Алафар за сифте
хипериз кутазва, абуру тІуьна амуькайбур калинни данадин вилик вегъезва, абу-
ру туьтІуьр кІармаярни балкІандиз гузва. Фу хъиз, алафарни къенятна кІанда.
Къенят тавуртІа, хуьруьнви, чаз Чехи вацІа авай ядни бес жедач".

- Дуьз гаф я, – рази хъана уьзденар.

Къуншияр са сеферда Шагъабудинан цуриз килигнай. Верхи тІваларин чапар-
далди чара авунвай хиперинни кІелерин кун, калин чка, данадин демек, балкІан-
дин чка акурла, абур къил галтадиз амуькнай. "Чи гъайванар вири санал алайбур
я", -- лагъанай са къуншиди. "Вири санал хата я, -- жаваб ганай Шагъабудина. --
Калин кІвач алуькна, хеб рекъизва, балкІанди яна -- дана."

Ихътин къайда Шагъабудинан никІе, векъени авай. Адан никІер хуъруьвай лап яргъа, рагъ экъечІдай пата, Мирег мизреда авай. Абурун патавай къве тІуб яд авай булах хкатзавай. Къваларив гвай никІерин иесийри и булахдилаи хъвадай яд тухузвай, анал атана ял язавай. Са сеферда марфади булах чІурна.

- Буба, за и булах тукІуър хъийида, -- малумарна Султалиди.

- Хъия, чан хва, гила вун чІехи я.

Султали са шумуд юкъуз булахдал алахъна: дериндай акъашна, яд са гунгуна туна, чІутхардик къаб кутаз жедайвал вилик пад агъуз авудна, вир къуна, къве патхъай инсанар ацукъ жедайвал чепрекъан къванер эцигна.

- Гатфарихъ инал инал тазарни акІурда, буба.

-- Ая. бала, - Шагъабудиназ гададин кІвалах бегенмиш хъана.

- Ахпа инал хъсан серин жеда, -- Султалидик гъуърс акатна. -- Буба, чІутхвар бегъемди хъанач. ЦІийи чІутхвар авуна кІанда.

- КІарасдикай ийида ман. За ийидани?

- Ваъ, за ийида... КІарас фад харапІ жеда, за ам къванцикай расда.

- Ам ваз чида.

Султалиди фикир-фагъум авуна, хъуьтуьл хътин къван жагъурна, адакай инсандин гъилиз ухшар авай чІутхвар атІана. "Къуй, инсанри зи бубадин гъилелай яд хъурай, -- лагъана Султалиди рикІяй. -- Никни Шагъабудинанди я, булахни Шагъабудинанди хъурай!"

Булахдал къветер атана акурла, къуншидин никІе авай рушари гъарайнай:

- Шагъабудинан булахдал цІару къветер атанва!

Цан цана, галатнавай бубани хва булахдал ацукънай.

- Пака каца гъана кІанда, -- лагъана Шагъабудина. -- Зи рикІелай алатайтІа, жува яхъ.

- Кацадикай вучда, буба?

- НикІин туьрездик акат тавун пипІер, тикейр кацадалди эгъуьн хъувуна кІанда, чан хва.

- Вучиз?

- Сад лагъайди, ник чІехи жеда, къвед лагъайди, цайи магъсулди хъсан бегъер гуда. Эгер гъар йисуз туьрездик акат тийизвай чкаяр чІурухъан туртІа, вад-цІуд йисалай чи никІикай са къаблама амукъда.

Султали бубадин фагъумлувилел, зегъметчивилел, устадвилел рикІивай тажуб хъанай: "Бес завай икІ вучиз жезвач? Зунни, буба хътин, итим жез алахъда", -- фикирнай ада.

Аялар агакъна, абурукай куьмекар хъана, дуланажагъ хъсан хъанвай хзандин кІвалахар садлагъана синеба къвазна -- Султали суьргуьнна, вири хзан ясда гъатна.

Дагъларни Шагъабудин душманар хъана. Амма Шагъабудина руьгъдин ажувал ийизвач: майишатдин къайгъу чІугвазва, хзандихъ гелкъвезва, Муьшкуьрдиз физ-хквезва, ятІани я чандиз, я рикІиз динжвал авач. Душманар къуватлу я, абурувай вуч авуртІани жезва: хва рекъизни, буба рекъизни, рушан къилел гуж гъалибизни...

Тебиатдин шикилар гагъ экуь, гагъ мичІи жезвайвал, инсандин уьмуьрдани бахтлу ва бахтсуз йисари сада-сад эвеззава. Вирида шад хабарар, бахтлу йикъар, йисар гуьзлемишзава. Суьргуьндиз акъатнавай хцихъ еке хажалат чІугвазвай вахтунда Шагъабудинан хзандив са шад хабар агакъна: абурун руш Шагъни яйнахрик Агъмад-эфендидин хтул Пеленга вичин ярвиле хкъна, рушани разивал гана. Бубадинни дидедин рикІерикай гар фена, абур чпин тухумрин арайра хъанвай гъаразвилер куьтягъ жедайдахъ умудлу хъана.

Амма илчияр атана агакъзавач...

Шагъабудинан хзан, вири хуьр хъиз, хъуьтІуьз гъазур жезва. Гъар чуьлдай хкведайла бубади, дидеди ва руша къурурун патал таквар хкизва, чайдиз вегъин патал жикІияр кІватІзава. Лурсар, вергер ва пурнияр абуру гата амаз къурурнава. Чайдиз вегъин ва хуьрекрик кутун патал сандукъар, гъеферар, дуьдгъвер цуьквер ва маса дарман хъчар кІватІнава.

Дидедини руша раж регъуьн патал къуьл, мух, кІахар михъна, къурурна, чувалра туна, гъазурнава. Регъуьн нубат атайла, абур Шагъабудина арабада аваз ту-

худа. Къах патал жунгавни къуд гьер тукІваз гъазурнава: са пай хуъре авай хзандиз, са пайни Муъшкуърда авай хзандиз жеда.

- Гъайванар чна къай акъатун кумазни тукІвада, -- лагъана Шагъабудина нянин фу незвай суфрадихъ. -- ТІветІер, ветІер куътягъ хъуй.

- Чи кабач кал тупІал хътинди я, -- хабар гана Кисая.

- ЯтІа, къари, чаз къуъдди нек жеда. ХъуътІуз тупІал кал ирид къахунилай хъсан я, лугъудай мисал авайди я.

Йикъар серин хъана, нянрихъ дагъларихъай къайни язава. Са гъафте вахт къена, Шагъабудинани Кисая рушан еке куъмекни галаз гъайванар тукІуна, къахар авуна.

- Къах галачир са айванни амач, къари -- Шагъабудин вичин айвандихъай къуншийрин кІвалериз килигзава. -- Ци чи къахар лап куъкбур хъана, -- ам жунгавдинни гьерерин жанлу жендекриз иштягъдивди килигзава. -- Пагъ! Са хинкІалар ибурук ква хъи! -- мецив тІ-тІ авуна, къил галтадна.

- Къах галачир айванарни ава, къужа, -- лагъана Кисая.

- Зун кац алкІай кесибрикай рахазвач, бенде, ахътинбуруз айванарни авач, -- кесибрин гъайиф чІугуна.

- Дуъз гаф я, кесибриз айванарни авач, абур чилин къазмайра яшамиш жезва, -- папазни ахътинбур язух атана.

- Валлагъ, чи хуъре кесибар къвердавай гзаф жезва. Хъсан лишан туш.

- Гъуцари, аллагъди садбуруз гузва, садбуруз гузвач, къужа. Вучиз ятІа?

- Заз чидач. Худадин сирерай нин къил акъатрай? – фикирна, давамарна: - За ваз лугъун: бязи кесибриз зегъмет чІугваз кІанзавач... Вуна рикІел хкваш: вад-цІуд йис вилик чун лап кІеве гъатнавай... Чна вуч авунай? Зегъмет чІугуна, чІул тІарамарна, гъавиляй кІамбурдални акъалтна...

- Цава авайдани гана кІанда эхир, я чан итим, -- Кисай вичин фикирдал кІеви я.

- Аллагъдини, зегъмет чІугу, лугъузва, ахпа неъ. Вуна чи къуншийрал вил вегъ: авайда пакамахъ кІвализ са шагъидин къазанжи тагъанмаз фу незвач, кесиб къарагъун кумаз, чинни чуъхуън тавуна, суфрадал физва. КІвалах тавуртІа, бубадин руш, суфрадик фу гъинай къведа?

- Чаз авай чкадани, атай чкадани къвезвай ван сад я: "КІвалах ая, кІвалах ая!"
 Чи чан туьтуьниз атанва хьи! Гьикъван кІвалахин?! – Кисай гьахъ тир: адал, чанда
 гьал авачир дишегълидал, дугъриданни, гзаф зегъмет алай.

- ГьакІ хьайила, атІа себетар инал гъваш, - гъуьлуь хъверна.

Кисая айвандин кыляй чІуру цІвелин тІваларикай хранвай пуд себет гъана,
 гъуьлуьн вилик эцигна.

- Исятда за ниси гъида, -- ада хвахуна аваз нисидин кІашар гъана.

Шагъабудин ниси гапурдалди кьелечІ чІукариз пайна, себетра туна, айвандин
 цлариз янавай кІарасдин хкарикай куьрсарна. Айвандин рагъул чепедай асунна-
 вай чилел вили цІвегъедин стІалар кІвахъиз башламишна. Абур авахъзавай чкай-
 рал Кисая пуд киредин кур эцигна: тІапІ-тІарапІрин ванер акъатна.

- Къурай ниси, къари, хъуьтІуьз бузадихъ галаз лап серес къада.

- Ам тІачунихъ галазни пис жедач, къужа.

- Рекъе-хуьле незни герек къвезда.

- Суваная лугъузвай, бес чи Къемер сусан рикІ къурай нисидал гзаф алайди я.
 Са себет чна Муьшкуьрдиз ракъурда.

МичІи жезва. Кисаяни Шагъниди сачунал ратарикай авунвай афарар чразва.
 КІвализ Шагъабудин хтана, дишегълияр къарагъна, ахцукъна. Салам гана, итимди
 кьулан патав вичин чка кьуна.

- За цІай кутаз куьмекда, хзанар, -- Шагъабудина маша гъиле кьуна.

- Ая, чан къужа, -- Кисаян сарар амачир сив хъуьрена. -- Вуч кар ятІани чидач,
 ви гъилихъ кьул гъамиша хъсан куда.

- Ам зи сир я, -- иесиди маша эцяна, цІун вил ачухна: купІари гурпна ялав
 кьуна. -- ЦІай басмишна кІандач, адан вил ахъайна кІанда, къари.

Чаных афаррай ацІана, ам Кисая гъуьлуьн вилик экІянавай суфрадал гъана. Са
 патахъай дишегълиярни ацукъна.

- Неъ, хзанар, квез гьалал хъуй! -- лагъана папа. -- Къенерин афарар дарман я,
 лугъуда къарийри, абур чими-чимиз тІуьна кІанзава.

- Бисмиллагъ! -- Шагъабудина гъери кІвахъзавай таза афардин са чІук къачуна,
 зуьрне хъиз, алчударна, сивихъ тухвана, дад акуна, ашкъидалди жакъвана,

регъятдиз агалдарна, лагъана: -- Агъ, баркаван, ви тЕам вуч я?! Женнетдин тЕамар вири и афарда ава хьи, къари! -- жаваб гуъзлемиш тавуна, са-са тике иштягъдивди тЕуън давамарна.

Дидедини руша аста-аста незва. Са вуч ятЕани рикЕел хтана, чанахдай къве афар къачуна, киредин къапуна эцигна, Кисая рушаз лагъана:

- Чан бала, и афарар, чи къейибурун пай хъуй, лагъана, атЕа кесиб къуншидив вугана, хъша.

- Дуъз гаф я, къари, -- Шагъабудиназ папан мергъяматлувал хуш хъана. -- Гъар дадлу хуърек хъайила, кесиб-кусуб рикЕелай алудмир, хзанар, Аллагъ-Таллагъди чи ризкъидик берекат кутада.

Гъа и арада гъаятдай рахунрин ванер акъатна. Шагъабудиназ къарагъиз кЕанзавай, рак ахъа хъана, ихтияр къачуна, кЕвализ садрани татай мугъманар: Агъмад-эфенди ва адан къве мирес атана. "Эхир зи рушаз илчияр атана!" -- фикирна вич дуъньядал виридалайни бахтлу диде яз гъиссай кайваниди. Къуншидиз тухузвай кур къачуна, Шагъни кЕвалай, цуъкЕ хъана, квахъна.

- Ва алейку-салам, гъуърметлу мугъманар! Ша, ша, буюр! Ацукъ, ацукъ! -- вич-вичивай квахъна, иесидик теспачавал акатна.

- Чак таб квайди туш, -- чанахда авай таза афарриз килигна, лагъана Агъмад-эфендиди. -- Чи амай кЕвалахарни, чан хва Шагъабудин, гъа и афарар хъиз, дуъзмиш хъурай!

- Амин, чан Агъмад буба!

Са гъафтедила Муграгъа тарихда сифте яз ажайиб мехъер хъана: муъгъуъббат себеб яз, душманар хъанвай тухумар туъхкЕвена ва Шагъабудинан руш Шагъни Агъмад-эфендидин хтул Пеленгаз тухвана. И мехъерик анжах къве кас, Дагъларни Шагъмурад, квачир.

Жегъил гъуълни паб, Пеленгни Шагъни, чЕехибурун ихтияр аваз, Азадхуъруъз фена, чпин багърийриз, Султалидизни Къемераз, илифна.

Ирид лагъай къыл

КЪИБЛЕДИХЪАЙ АТАЙ ЯЛАВ

1.

1460-йисан гатфар Лезгистандиз цІай, ялав кваз атана. Тебиатди алукизавай къацу либасди инсанрик са шадвални кутазвач - Персиядихъай къвезвай дяведин ялав Ширвандив агакънава...

Дангу тамун юкъвал пайда хъайи къазмадикай Азадхуър хъанва. Ина пуд магъле: Муграгъ магъле, Къурагъ магъле, Куъре магъле ва яхцІуралай гзаф кІвалер ава. Куъчейра азад инсанриз хъанвай азад аяларни къугъвазва.

- Я балаяр! Аза-а-ад! Цуъкве-е-р! -- эверзава Къемера айвандикай вичин аялриз.
-- Куъне ана вучзава?

- Гъай! Гъай! -- таза кІелеринни бацІийрин хътин ширин ванер галукъзава дидедин япарихъ тарарин арадай. -- Де! Чун къугъвазва-а! Нишравдилай хкадарзава -- а! -- им Азадан ван я. -- Зи рикІ пилидиз, пилидин рикІ заз! За хкадарна-а-а! Цуъкверивай жезвач, де!

- КІвализ хъша, я балаяр! -- аялрин жавабрин сесери, абур вичинбур гъисс авуни, сивяй акъатзавай "балаяр" гафуни Къемеран рикІе, мефтІеда ва дамарра ажайиб хуш, вилер акъална, дуънья къужахламишиз кІан жедай, вич бахтлу тирди тестикъарзавай гуъгуъл арадал гъизва. -- Фад хъша-а-а, за квез алугаяр чранва-а-а!

Са гзаф йисарилай галаз-галаз къве аял, эвел бубадин нерин хиляй аватай хътин хва, ахпа дидедин ухшарар квай руш, пайда хъайила, Къемеранни Султалидин шадвилихъ къадар хъанач, абурун рахунар ва къекъуърнарни кваз михъиз дегиш хъана: сиверик хъвер, кІвачерик звер акатна.

Къуларин гулари дуп-дуп ванер авуна -- кІвализ къуд-вад йиса авай хътингуърчег аялар: куъруъ валчагъни лацу бармак алай Азад ва къилелай кІвачелди дидедин куъгъне шал галчукнавай Цуъквер хтана. Къемера абур къужахламишна, теменар гана, къулан патав кІуртунал ацукъарна. Ахпа аялрин вилик суфра экІяна, гъардаз са гъвечІи, элкъвей, чинриз ярни къиб акъатнавай алуга ва сукІрайра аваз чими нек эцигна.

- Неъ, чан балаяр, некледизни хупІ ая, -- милаимдиз лагъана Къемера, адан рикІел Суванай диде хтана: амни вичин аялрихъ галаз гъа икІ мегърибанвилелди рахадай.

Аялри каш кваз алуга незва, куьчеда куьтягъ тахъай суьгъбетни давамарзава. Къемер хиялри тухвана: "Яраб ибурун гележег гъихътинди жедатІа? Агакъзавай хабарар хъсанбур туш... Хуьре авайбур гъикІ аватІа?.. Бубади, ам дагъдин къайи къван хътин итим яз ама, чаз, зазни Султалидиз, чи тахсир багъишзавач... Чехи буба ва баде къейила, хуьруьз хкведай ихтиярни ганач... ХтайтІа, рекъида, лагъана... Гъикъван хъел яз хъуй? РикІ акъатзава... Хуьр, кІвал, диде, буба, къуншияр акваз кІанзава... Хъфидай зун хуьруьз... Фидай зун Урун тІулаз, Эбеш тарак, КІарпІазандин хивез. Акъахдай зун Гъуцарсувуз... Вири дуьньядиз килигдай... Къве япал гъилер эцигна, дуьнья тирвал гъарайдай: -- Эй, инсанар! Чпиз-чеб кІанзавай жегъилар сад-садавай къакъудмир! Сада масадаз писвалмир! Сад хан, сад лукІ жемир! Чун вири азад инсанар яз ханва, чун азад инсанар яз амукъни ийин. Заз азадвал вуч ятІа акуна. РикІ динж туштІани, зун азад я. Чун, зунни Султали, чи цІийи хуьруьнвияр азад я. Чна азадвал къазанмишна. Азадвал бахт я! Азад хъухъ, инсанар!"

Къемеран рикІел вичин жегъил чІаван мани хтана, ам, вилер Къаф дагъларал алаз, ван хкажна, лагъана:

*Азад къушар цава жеда,
Чилеллайдаз лув элягъиз.
Ша, фин, рушар, Гъуцарсувуз,
Гадайрикай яр хкъагъиз...*

Элкъвезвай сивер акъвазарна, Азадни Цуьквер дидедиз килигна, абуру, вилера бахтлувилин ишигъар аваз, яб гузва.

- Чан диде, вуна бубадиз лагъай лирли лагъ ман, -- тІалабна, Азада чуьнгуьр гъана.

Къемер аялрин вилик, чуьнгуьрни метІерал эцигна, къулайдаказ ацукъна. Адан рикІел Муграгъа вичини эчІел эчІезвай рушари, сив-сиве туна, манияр ягъай вахт

хтана. Абуру ашкъидивди гагъ "ЧИмер къачIар", гагъ "Тик шаламар", гагъни "Къакъан дагълар" авазрал хадкъдин, мазанрин ва Къемеран манияр лугъузвай. Адаз никIин къерехдилаи физвай Султалини Самбур акунай, гадайри, чими вах-тунин адет тирвал, кIуртар акъадна алукинавай. Къемера рикIел атай хадкъдин мани, вичин гафар кукхуна, лагъанай. Ам Къемера аялриз тикрарна:

*Къацу чIурал туракъ балкIан,
Туракъ балкIан шад хабар я.
Гатфар юкъуз кIурт алай яр,
Ви рикIикай заз хабар я...*

- Ахпа бубади вуч лагъанай? -- жузуна Азада.
- Куь бубадиз вичел алай кIуртуникай регъуь хъанай, ахпа, ам, заз жаваб гуз тахъана, катна, хъфенай.
- Де, "Мубаракрай" лирли лагъ, -- тIалабна руша.
- Лугъуда, чан Цуьк, -- Къемера чуьнгуьрдихъ пIинидин чкал галукъарна, лагъана:

*Султалидин цIийи кIвалер,
ЦIийи кIвалер мубаракрай!
Азад хвани Цуьк хътин руш,
Куьн хътинбур мадни хъурай.*

- Чаз бул хъурай, -- туькIуьр хъувуна Азада.
 - Куьн хътинбур чаз бул хъурай, -- манидалди тикрар хъувуна дидеди.
 - Чун хътинбур бул хъурай?! -- бицIи руш хъуьрена.
 - Ун, чун хътинбур, -- рикIивай, чIехида хъиз, лагъана Азада.
 - Де, мад, -- тIалабзава Цуьквера.
 - Мад, чан балаяр, нянихъ. Дидедиз кIвалахар ава.
 - За ваз куьмекда, де-е, -- алугадин къерех гъиле хъуна, Азад къарагъна.
- Вахани адалай чешне къачуна.
- Бес нек?! – рикIел хкана Къемера.
 - Къве шарагдини иштягъдивди хъвана, къецихъ гъерекатна.
 - Девриш атанва! Девриш атанва! -- куьчедай хабардин ванер акъатна.

- Къе куь буба Худатиз фенва. Ша, адан патахъай чун девришдиз яб гуз фида, -- аяларни галаз, Къемер кимел фена. – Дуьньяда вуч хабарар аватIа чирин.

Чехи хуьрера хъиз, Азадхуьрени мазанрикай, пагъливанрикай ва девришкай хабар гун, ван хъайибур ва мажал авайбур, гъар кIвалаяй сад къванни, кимел кIватI хьун адетдиз элкъвезва.

Къавах тарцин кIаник эцигнавай пуд гъварцел итимар ва жегъилар ацукънава, дишегълиярни аялар элкъвена кIвачел акъвазнава. Абуру са вуж ятIани гуьзлемишзава.

- Бес девриш гынава? -- жузуна Къемера.

- Ам Гелхена тIуьн гуз кIвализ тухванва, - жаваб гана чавушди.

Къемеран рикIиз регъят хъана: "Султали авачирла, чи хуьруьнвийри пата къерехдай атай кас-мас кимел тазвач, чпихъ авай гъазур-гъалал гуз, кIвалериз илифарзава", -- фикирна ада.

Кимел Гелхенни девриш атана. Итимри къакъан буйдин, куьгъне бармак алай, чулав яхун чиник рехи чуру квай, къуьне тагъар, гъиле лаш авай къуьзеказ чка гана. Мугъмандиз хуш-беш авуна, азадхуьруьнвийар адавай хабарар къаз эгечIна:

- Дуьньяда, вуч хабарар ава, девриш халу?

- Дуьнья, стхаяр, зурба я, адакай рахун четин я... Къекъуьналди, килигуналди дуьньядин кьил кьилел гъиз хьун мумкин туш. Заз жув къекъвей, жуваз акур вилятра: Куьредани Къубада, Шекидани Ширванда, Фарсидани Афгъанда, Гъинди-стандани Шамда, Мисридани Румда... гзаф аламатар, керематар акуна: ислягъ мешвератарни инсафсуз дявеяр, гъуьлер хътин вацIарни абурулай чуьгунвай яргъи муькъвер, Чурул пару хътин къелеярни Истамбул хътин гурлу шегъерар, агъзур деве авай карванарни агъзур гъер тукIуна тешкилнавай мехъерар, кесиби инсанрин накъварни, гишила рекъизвай инсанрин мейитар... Азарарни гзаф я дуьньяда: гагъ ваба азарди, гагъ тIегъуьнди, гагъ мерезди халкъар, зулуз юркар акъазвай хъархъу тарар хъиз, гадкIизва...

Инсанри кисна яб гузва, абуру чпин хиялдиз девришдин суьгъбетриз талукъ шикалар гъизва. Аялар такур хътин къуьзеказ, вилер, дакIарар хъиз, ахъайна, мягътел хъана, килигзава.

- Ахпа, чан девриш халу, -- тади кутазва жегъил азадхуъруьнвийри.

- Ахпа, стхаяр... Дуьньяда мусибатар, дявояр, ягъун-къиникъ гзаф я. Дявекарриз я Аллагъдикай, я пайгъамбаррикай кичӀе туш... Шейх тӀвар алай дявекарарни ава... Ахътин сад и мукъвара чи, лезгийрин, накъварални атун мумкин я...

- Вуч, вуч?! -- инсанрик къалабулук акатзава.

- Дявекар шейх жедани?! -- Къемер кӀвачел акъалтна.

- Ам вуч хабар я?! – инсанрик къалабулук акатна, абуру девришдиз гъарда са суал гана.

- Чалай агъадихъ галай Фарсия лугъудай вилаятда, -- девришди къибле -- патахъ гъил туькӀурна, -- Жуьнейд лугъудай са кас акъатнава, пачагъдин хва тир ... Ам вичин стхайрихъ галазни туькӀуьн тийидай, женжел, къал-макъал квай, дявекар инсан я, лугъуда... Гъа касди вичин урдуяр кӀватӀиз са шумуд йис я... Ам гила, зурба урдуни галаз, Ширвандиз атанва, ахпа Самурдин азад магъалрал къведа... Чи хуьр-кӀвал чукӀуриз, чи мал-девлет тарашиз, чи рухваяр, рушар ва сусар лукӀвилиз тухуз, чун-суьнуьяр шигъирриз элкъуьриз къвезва...

Девришдин хабарди инсанрин рикӀер тӀарна, еке къалабулук кутуна, абуру фикирна: «Чун ягъийриз акси женгериз гъазур хъана кӀанда». И арада кимел балкӀандал алаз Султали хтана.

- Гила за квез ватандикай са маза лугъуда, - девришди лаш, чуьнгуьр хъиз, къуна, векӀегъдаказ ватан хуьниз талукъ, жуван къул хуьниз эвер гузвай мани лагъана.

- Им чи Куьре Меликан чӀал я хъи, - лагъана Къемера гъуьлуьн япал.

- Я ман. Куьре Меликан чӀалар чи гзаф мазари лугъузвайди я, - тестикъарна Султалиди.

Къемера гъуьлуьз девришди гайи хабардикай суьгъбетна ва секинсуздаказ жузуна:

- Яраб им вуч хабар ятӀа?!

Султалиди папан суалдиз, жемьтдихъ элкъвена, жаваб гана:

- Жемят! Девриш халуди гайи хабар турус я. Зун исятда Муьшкуьрдин хандин межлисдай хтайди я...Ширвандай Муькуьрдиз, анайни чи хуьрериз хабар ракьурнава: зурба кьушун кIватIна, чал Фарсидай Жуьнейд лугьудай кас кьезва. Чун, гьиле яракь: тур, кьалхан, чIемерук, хьел, гапур... кьаз жедай гьар са кас, итим, дишегьли лугьун тавуна, женгиниз эьечIна кIанда!

- Бес Ширвандин шагьдивай а кафирдин вилик пад кьаз хьаначни?! -- жузуна Къемера.

- Ширвандин шагь Халилуллагь виликан кьуватда амач, кьуьзуь хьанва, кьушунарни -- кьери, -- сефил сес акьатна девришдай.

- Я Аллагь, чи кьилел вуна гьизвайди вуч кьаза я?! -- яшлу дишегьлийрин шел ккIанвай ванер акьатна.

- Са шел-хвални герек авач, женгериз гьазур хьана кIанда, -- лагьана Султалиди.- Ватан хвена кIанда!

- Чна жуван ватан хуьда! -- гьарайна Къемера.

- ГьикI? -- жузуна жегьилри. -- Чаз яракьар авач.

- Яракьар, мал-хеб гана, кьачуда. Ягьияр пака иниз агакьзавач, чаз гьазур жедай вахт ава, -- гьавурда туна Султалиди.

- Я кавха, бес аялриз вучда?! -- гьарайна са дишегьлиди.

- Эхь. Бес аялриз?! -- Къемера балайрин гьвечIи пацар, на лугьуди, абур са ни ятIани гужуналди кьакьудзава, вичин гьилера чуькьвена.

- Дагьлариз ахкьудда ман, -- лагьана кавхади.

- Дагьларай чун катнавайбур я, анра чи аялар тадани?! -- Милей шаклу хьана.

Азадхуьр, кул ийизвай куьнуь хьиз, секин жезвач.

- Чун, азад инсанар, фарсарин лукIар жедани?! Ваь! Садрани! Чанни кьур-бандда, амма азадвал хуьда! Жуван хуьр, кIвал, ватан ягьийрин гьиле твадач! -- малумарна Къемера. -- Гьиле яракь кьаз жедай кьванбур женгериз гьазур хьана кIанда... Рушарин, сусарин дестеяр за гьазурда!

2.

Девриша гьайи хабарди азадхуьруьнвийрин йикьан кьарай, йифен ахвар атIана: итимар, гатфарин тумар цунни рикIелай алатна, майдандал женгериз гьазур

жезва; абурухъ галаз Къемер кьиле авай дишегълийрини чеб яракъар ишлемишиз вердишарзава; аялар чпин бубайриз ва дидейриз са кьерехдила килигзава, абуру, чЕхибурун гьерекатрилай чешне къачуна, "дяве-дяве" къугъунар тешкилзава. Итимрин дестедин кьиле Султалини Гелхен, дишегълийрин дестедин кьиле Къемерни Милей ава. Султали Худатиз, Дангудиз ва я маса чкайриз фейила, адан везифаяр Гелхена тамамарзава.

- Чун, чЕхибур, ягъийрин хуруз фида, -- лугъузва Къемера няниз кIвале гъуьлуьз, -- чун кьиникъни мумкин я. Заз ватан патал рекъиз са кIусни гъайиф туш. Бес чна и малаикриз, кьизил балугъдин сивяй аватай гевгъерриз, чи аялриз вучин?! -- ам са яргъандик секиндив ксанвай балайриз килигна.

- Шагъабудин бубадин кIвализ рахкъурда ман, - лагъана Султалиди.

- Лап хъсан, -- Къемераз шад хъана. -- Чпин ухшар квай шарагар бадейриз, бубайриз акурай! Чан Муграгъ! Вун заз мус ахквада?!

- Гъахътин югъни алукъда, зи цуьк!

- ДекIени. РикI акъатзава хьи!

Пакамахъ Султали балкIандал акъахна, Яргундал фена: адаз Серкер ими акваз, Дангудин кавхадин мецелай хуьруьн чЕхибурухъ галаз меслятариз, аниз дагълух магълрин къушунар мус къвезватIа чириз кIанзавай. Тамукай хкечIна, эрчIи патяхъ элкъвена, КцIарай Яргундал фидай рекъел акъалтайла, Султалидивиз яргъай вичин къаншардив къвезвай къуд атлу акуна. Къурху акатначтIани, вичин мукъаятвал хуьн патал Султали юкъва авай гапурдив, къуьне авай чЕмерукдив ва гъебедай тум хкатна аквазвай дегъредиз килигна. "Зун рекъиз тек экъечIун лазим тушир, -- фикирна ада. -- Захъ Гелхен галайтIа, хатасузвал тIимил жедай. Мад сефер гъалатI хьийидач, гила хъайиди жеда".

Рекъин мугъманар сад-садаз мукъва хъайила, Султалидай гъарай акъат тавуна са кIам-шам амукъна: адан къаншардив муграгъви итимар къвезвай, абурукай садни Дагълар, яран буба, тир. Шад хъайи къван, Султалидивиз кичIени хъана. -- Ам тепилмиш хъайитIа, Султалидивай адал гъил хкажиз жедач: "Вучда? Катдани? Къаншардив фена, салам гудани? Ам зал гапур гваз атайтIа? Галайбуру ихтияр гуч. ВикIегъ хъана кIанда. Зун жуван ватанда ава, абур мугъманар я. ЦIийи

хуьруьз, кІвализ теклифда. Гъа икІ зун яран бубадихъ галаз туьхкІуьнни хъийида!" БалкІандин къвалара кІвачер эцяна, ам къаншардиз къвезвай атлуйрин вилик гъална, Султалиди къасухдай ван хкажна, салам гана:

- Салам-алейкум, гъуьрметлу хуьруьнвиар! Куьн акулал зун гзаф шад я!

Муграгъвиар, балкІанар акъвазарна, мягтел хъана, амуькна: абурун секинвал чІурайди са накъвадин итим... хъана. Дагъларан спелар юзана, вилера дели-пехъи цІелхемар къекъвена, гъил гапурдал фена.

- Секин хъухъ, мирес, -- патав гвай балкІандал алай Царухвади Дагъларан гъил къуна. -- Я мирес, рагъметлу Агъмад бубади багъишай тахсир вунани багъишна кІанда.

- Багъишламиша, Дагълар буба, -- Султалидиз вуч лугъудатІа жагъана. -- Чавай, жегъилривай, са тахсир хъана... Ви ихтияр авачиз чун Агъмад бубани Шамай баде къейи чкадални хтанач, абуруз рагъметар хъурай, ви чан сагърай.

Дагъларалай уфар алахъзава, пеле биришар гъатнава, вилер яру хъанва, ам рацІамрин кІаникай езнедиз, душмандиз хъиз, килигзава.

- Аферин ваз, чан хва, -- лагъана Царухвади. -- Куьн ина гъикІ ава? Вун? Чи руш Къемер?

- Хъсанзава, халу. Вири хъсан я. Ша, илиф, чи хуьр, кІвал мукъвал ала, -- Султалиди гъил туькІуьрна, Дангу там къалурна.

- Вуна нивай вуч хабар къазва?! -- Дагълараз вичелай жегъил миресдикай хъел атана.

- Вучиз хабар къадач, я чан мирес? -- халкъдин адетар чизвай чавушди вичин фикир лагъана: -- Ам чи езне я... Шагъабудинан руш чи Пеленган свас хъайила, бес чна чи руш Къемеракай хабар къадачни?!

Дагъларай гафни акъатнач.

- Я хва, вавай икъван итимар илифар жедани? -- жузуна Царухвади: адан къаст къе яран бубани езне туьхкІуьр хъувун я: «Ихътин дуьшуьш гъилий ахъайна виже къведач», - фикирзава.

- Эхъ, я халу. Чна къве мертебадин кІвалер эцигнава, -- шаддиз лагъана Султалиди. -- Квез аквада хъи, ша. Буюр!

- Чаз хабар ава. Ваз аферин, Султали, вун, ви буба хьтин, зегьметдал рикI алай хва я, -- Царухвади тарифарна.

- Ша, буюр! -- тикрар хьувуна Султалиди. – Дагълар буба, вун акурла, Къемераз гзаф шад жеда. Ша!

- Я хва, чун чи кьишлахрал физвайбур я, -- лагъана кьуъзека. -- Чаз виридаз рекъера илифдай мажал авач. И жуван яран буба твах, ахпа ам кьишлахрал рахкура. Рази яни?

- Рази я. Буюр, яран буба!

- Алад, мирес, Къемераз чи патай саламар лагъ, -- Царухвади Дагълара явашдаказ гьил эцяна. – Хъел хьунар бес я, стха, алад.

Дагълар кьве рикIин хъана: адаз вучдагIа чизвач, вичин хъел давамаризни кIанзава, руш ва хтулар аквазни кIанзава.

- Я мирес, вун гила чуру рехи хъанвай кьуъзуь инсан я, -- лагъана адан япал кьуъзека. -- Ви туьнтвилер бес я. Султалидин чкадал вунани гьакI ийидай, чан стха, тавунайгIа, вун итимни тушир. Алад, и сефер вун тефейтIа, ахпа рекьидалди физ хъжедач. Алад, суруз къванни рикI секиндаказ фидайвал... Ви рушани езнеди чал са лекени гъанвач: мусурман кьайда магъар авуна, кIвал-югъ кутуна, аялар хана, чпин зегьметдалди кьил хуъзва. Ваз мад вуч кIанда?! Алад!

Пуд атлу, балкIанрик тIвал кяна, зарбдиз агъадалди уьтмиш хъана. Рекъел Султалини Дагълар аламукъна.

- Ша, Дагълар буба, -- Султалиди балкIан кьулухъ элкьуьр хьувуна, гьална, Дагъларни адан гуьгъуьниз, есирда кьунвайди хьиз, кIанз-такIанз фена.

- Къемер, -- эверна Султалиди гьаятдила, -- багъа мугъман кьабула.

- Мугъмандиз зун кьурбанд хьуй, -- Дагълараз цекIуьд йисалай вичин рушан, хайи веледдин, ван хъана, вилерикай жуьреба-жуьре шикилар карагна, туьтуьниз кьагъар атана... Ам тажуввилелди гьаятриз, кIвалериз килигзава, вилерихъ инанмиш жезвач.

БалкIанар тарцел кутIуна, яран бубадин балкIандал алай гьебеяр кьурак эцигна, Султалиди лагъана:

- Ша, буюр, буба, -- вич гурарай винелди хкаж хъана.

- Салам-алейкум! – салам гана нефес дар хъанвай Дагълара.

- Алейку-салам, -- вуж ятІа чин тийиз, салам къуна, са вуч ятІани гъиссна, къил хкажна, мугъмандин чин акурла, Къемерай гъарай акъатна: -- Бу-ба?! – руш багъри инсандал фена, садлагъана акъваз хъана, мад гъарайна: -- Чан буба-а-а! -- гъилер хкажна, виликан кичІевал кумаз бубадин гардан къадай жуърэт тахъана, вич-вичелай алатна, вилер накъварай ацІана, акъваз хъана.

Дагълар къах хъана, адан вилерални накъвар акъалтнава, рикІи тахъ-тахъзава.

- Я руш! Бубадиз, ам атунал вун шад я, лагъ, - рикІел хкана Султалиди.

Къемер вич-вичел хтана, бубадин чина вилер туна, милаимдиз хъуърена, адан гъилерик ккІана.

- Чан буба... Чан буба, тахсирдилай гъил къачу, -- руша накъвариз рехъ гана.

- Бес я, бес я, -- Дагъларан вилерни къежена. -- Мад гила вучда? Багъи-шламишзава...

- Ацукъ, Дагълар буба! Чна ваз хуш-беш ийин, -- руша бубадин кІаник хъуь-цуьган вегъена.

Аялриз, Азадазни Цуьквераз, атанвайди вуж я, диде вучиз шехъна, чпи вуч авун лазим я, чизвач. Абурун чІулав нугътІаяр гагъ яргъи спелар квай мугъмандал, гагъ дидедални бубадал алкІизва.

РакІарихъ хъфена, шаламар ва чухва хутІуна, чиниз лигендал са шупІ яд яна, Дагълар вичиз къалурай чкадал ацукъна. Султалидини Къемера адаз нубат-нубатдалди гъил къаз хуш-беш авуна, вири хзанар, мукъва-къилияр, къуншияр хабар къуна.

- Ибурни ви хтулар я, яран буба -- Султалиди Азадни Цуьквер чІехи бубадин вилик тухвана, танишарна.- И касни куь чІехи буба агълар я – лагъана аялриз.

- Бахтлу хъуй чеб, - чІехи бубади хтулрин къилерилай кап алтадна, вичин метІерал ацукъарна, къултухдай акъудна абуруз къизилдин манатар гана.

Къемер бубадин вилик суфра ахъаюнин къайгъуйрик ква: са кар авурла, муькуьди рикІелай алатзава, вилер мукъвал-мукъвал гуьзлемиш тавур мугъмандал алкІизва, рикІяй физвай хиялар мецъай акъатзава:

- Агъ, чан буба, вун Аллагъди хуьй! Зун бахтлу инсан я. Агъ, чан буба... Вунни заз ахквада къван! Чавайни санал, са суфрадихъ ацукъ жеда къван! Гида Суванай дидеин ахкуртла...-- Къемера цаварилай жагъай мугъмандин вилик харадин багъа суфра эКяна, адал кIвале авай къван вири тIеамлу няметар гъизва.

- Ви дидеин рикIиз и сефер заз куьн аквадаиди аян хъанвай, -- лагъана Дагълара. -- Ада гъебейра затIар твадайла, лагъанай: "И зи гъилин лавашар Къемер баладиз къисмет хуьй". Ана маса затIарни ава, акъуд. Буба ичIи гъилелди атана, лугъумир, --спелрикай хъверна.

- Им чи чIехи буба я, -- -- явашдаказ лугъузва Азада вахаз.

- Шагъаб ба?

- Ваъ.

- Гъун бес?

- Дагълар ба.

- Дагъ ба? -- бицIек къариба тIварцIел хъуьрезва.

- Ун.

- Дагъ ба, -- эверзава хтул руша.

- Гъай, бала, ша, инал ша, - къве хтулни вичин метIерал ацукъарна, -- "Ингъе зи хтуларни", -- фикирзава Дагълара развивилелди.

- Ваз и спелар ни гайибур я? -- рехи спелар къазва Азада.

- Ви баде Суваная.

- Зи Суванай баде гъинава?

- Муграгъ шегъерда.

- А-а-а вини лацу сувун кIане? -- шуькIуь тIуб Гъуцарсухъ элкъуьрзава.

- Эхъ.

- Вун чи кIвализ икъван чIавалди вучиз атанач, чIехи ба? -- жузуна Азада.

- Заз рехъ чизвачир, -- Дагълар спелрикай хъуьрена.

- Шагъаб бадивай хабар къадай ман, ам чи кIвализ атана.

- Зун, ви Шагъаб бубадивай хабар къуна, атайди я, хтул.

- Дагъ ба, куъчейриз ша, за вун зи дустариз къалурда, -- Азад чІехи буба къарагъариз алахъзава. – Ихътин спелар квай буба садазни авади туш-е! – дамахдивди лагъана ада вахаз.

- Акъваз, я хва, чІехи бубади фу тІуърай, ял ягърай, -- лагъана Султалиди. – Яргъал рекъай атанвай инсан я. Ахпа чун вири куъчейриз экъечІа.

- Хъсан я, -- Азад чІехибурун суъгъбетриз яб гуз ацукъна.

Гила мугъманди хабарар къазва, рушанни ездедин гъал-агъвал чирзава. Вичин суалриз агакъзавай жавабри Дагъларан рикІик шадвал кутазва, гъаразвал кварзава.

- Лирлияр лугъузмени? – жузуна бубади рушавай.

- Ун, лирлияр галачиз завай яшамиш жедач, чан буба.

- Ви руш мазан я, мазан Къемер, - дамахна Султалиди.

- Суъргуънда четинзавани?

- Ваъ, Дангудин жемьтди чаз еке гъуърметарзава, - лагъана Султалиди.

- Квел хъсан инсанар гъалтна, балаяр, - бубадин рикІе Дангудин кавха, адан хва Гъасанбег, Серкер ими ава.

- Чунни, буба, хъсан инсанар я эхир! -- лагъана Къемера.

- Куънни?! – Дагъларан вилер экъис хъана, спелар зурзурна: Къемерани Султалиди вичин къилел гъайи къван чІулав йикъар-йифер, гайи азиятар рикІел хтана.

Бубадин гъал дегишарун патал Къемера хабар гана:

- Буба, Султали чи цІийи Азадхуъруън кавха я.

- Кавха?! Суъргуънда авайдакай кавха жедани?! – хъуърена.

- Эхъ. Суъргуън -- куън патал я. Им Муграгъ туш, Азадхуър я! -- дамахдивди лагъана руша.

- Мубаракрай кавхавал, -- Дагълар ездедиз маса вилерай килигна.

- За Тартадиз лугъуда, ада квез суъргуъндай хкведай ихтияр гуда.

- Сагърай, буба. Вуна чун бахтлу ийида, - лагъана руша.

- Са чІуру хабарни ава, яран буба, - сефилдаказ лагъана Султалиди..

- Гъихътинди ятІа яраб?

- Дяве хьун мумкин я, - езнеди кьибледихъай кьвезвай ялавдикай суьгьбетна.

Дагъларан гьал дегиш хьана, гьамлу хъайи вилер инихъ-анихъ килигна, фикир-фагьум авуна, ада лагьана:

- Агь, ягъияр, абуру чав секинвал вугуч... Дяведиз гьазур хьана кIанда, - рахунрик гьерекат, бедендик юзун акатна. - АкI хъайила, зун исятда кьишлахрал фида, пака чна хипер, малар сувуз гьал хъийида... Куьнни хъша, - теклифна Дагълара. – Михъиз, куьч хьана, хъша. Ина хаталу я.

- Чавай хквез жедач, яран буба, чун женгиниз фида, -- лагьана Султалиди. – Муьшкуьр хандин эмир чIур жедач.

- Бес аялар?! – чIехи буба хтулриз килигна.

- Аялар хутахайтIа жеда, - разивал гана езнеди.

- Аялар за хутахда, аялар за ина гьикI хъайитIани тадач! – кьетIивилелди лагьана Дагъларбега. -- Къемерни хтурай ман.

- Буба, завай Султали кьилди таз жедач. Зунни женгиниз фида!

- Я чан руш! Чахъ жегъилар гзаф ава... Вун кьве аялдин диде я. Чи эмирди аялар галай дишегълияр женгерикай хкудзавайди я, - Дагълараз гьар гьал руш хатасуз чкадиз хутахиз кIанзава.

- Ваъ, буба! Заз вуна аялзамаз хьелчIемерук кьаз, тур кьаз, кьалхан кьаз гъавая чирайди туш! Завай жуван Азадхуьр ягъийрин гъиле тваз жедач! – кIевидаказ малумарна руша.

Бубадин рикIел хтана: женгинин кьугьунра гадайрихъ галаз бягьс чIугвазвай ва гъалиб жезвай Къемерал «Тур хьтин руш» тIвар акьалтнай.

- Ам гъахъ я, яран буба, - лагьана Султалиди. – Чун кьведни женгиниз гьазур хьанва. Муграгъа хъиз, Дангудани чна женгинин кьугьунра иштиракзавай, жуван ажузвал кьалурзавач.

- Чун, алпанар, гьакI хьана кIанзава, - Дагълар вични са шумуд женгинин иштиракчи хьана, Муграгърин кьушундин сердер тир. Адаз ажуз инсанар аквадай вилер авачир, ам викIегьбуруз вичин чанни кьурбанд ийиз гьазур тир. - Жуван ватан хуьн чи гьар садан везифа я. Куьре Мелика лагъайвал, ягъийрикай жуван кьул хвена кIанда!

Къве йикъалай Дагълара вичин хтулар, Азадни Цуьквер, хурчаррин хилера туна, балкІандал эцигна, Муграгъиз хутахна.

3.

КицІ элуйкъна. Гъаятдай балкІанди пурх ягъай ван акъатна. Султали айвандик экъечІна, адаз Аргиш акуна. КицІиз ери лагъана, иесиди мугъмандиз кІвализ теклифна:

- Ша, стха, буюр!

- Вахт авач, стха. Ваз Гъасанбег агъади ша лугъузва.

- Вуч месэла ава?

- Чун Худатин, КІирийрин, ЧІурал шегъердин ва маса базарриз физва... Яракъар маса къачуз. Жуван пад-къерех авуна, ша лагъайди я, -- гъавурда туна нуькерди.

- Хъсан я, -- Султали балкІан хкиз фена.

Аргиш гъаятдай экъечІна, булахдал фена, хуьре къекъвена.

Са арадилай къецІил балкІан гваз хтана, Султали кІвализ хкаж хъана, папаз хабар гана, сефердиз гъазур жез эгечІна. И арада Аргиша Гелхен жагъурна, кавхадин кІвалин вилик гъана. Гъебеяр алай балкІан гваз гъаятдай экъечІай Султалидиз, рикІин хиял хъиз, вилик акъвазнавай къунши акуна.

- Заз вун герекзавайди ваз гъикІ чир хъанай?

- Са малайикди хабар гана, -- Гелхена вилералди Аргиш къалурна.

- Сагърай вун хътин, гъар са кар вилик амаз фагъумзавай, вафалу дустар, -- нуькердин далудиз кап яна, Султали къуншидихъ элкъвена. -- Зун Гъасанбегахъ галаз шегъеррин базарриз физва. Жув хуьрел мукъаят хъухъ: йифен къаравулар ксун тавурай, Милей Къемерахъ галаз чи кІвале амуькьрай. Мад вуч ийидатІа ваз чизва.

- Секин хъухъ, вири ви рикІиз кІанивал жеда, -- лагъана Гелхена. – Квез хъсан сят хъурай!

Султалени Аргиш балкІанрал акъахна, Дангу хуьруьз фена.

Югъ нянихъ элкъвейла, Султалидин кІвалерин айвандик сусар, рушар кІватІ жез башламишна: абур, адет акатзавайвал, Къемеран суьгъбетриз, манийриз яб гуз къвезвайбур тир.

- Чан Къемер вах, лирлияр лагъ ман, -- тІалабна са жегъил суса.
- Я вах, гъар лагъ лагъайла лугъудайбур лирлияр жедач, гъакІан къуру гафар жеда, -- къе Къемеран гуьгъуьлар пузмиш хъанва: адаз вичивай Султали са сятдани къакъатна кІанзавач.
- Вувв, бес лирли гъикІ хъайила лугъуз жедайди я, чан вах?
- Сивяй гуьзел, мана квай лирли атун патал жуван рикІе са кар акбуна кІанда: ам я лап хуш жен, я лап такІан. Лирли, чан вахар, рикІин дериндай, буллах хъиз, атана кІанда, -- гъавурда туна Къемера.
- Бес къе чна ваз яб гудачни? -- жузуна цІийи къуншиди.
- Яб гуда. Ви хатурдай, къуншидин свас, -- Къемера чуьнгуьр гъана, вичин чка хкъуна. Адак манияр башламишиз тади квач.
- Валлагъ, аялар Муграгъиз рахкъурна, ви кІвал, яд атІай регъв хъиз, михъиз сефил хъанва, -- лагъана Милея.
- Эхъ, чан вах, -- хиве къуна иесиди. -- Абур заз гъар йифиз ахварай аквазва.
- Заз гъуьлелайни гзаф жуван аялар кІанда, -- хиве къуна жегъил суса.
- Килиг, вахар, аялриз килигна, куь гъуьлерин кефи хамир, -- Къемера тІуб юзурна. -- Итимрин хам къелечІ я гъа! Абуруз чеб картар я, лекъер я, асланар я, лагъ. Абурун руьгъ хкаж хъурай.
- Ахпа садра тІуьн бегъемди тахъайтІа, мес вахтунда кутун тавуртІа, михъиз пер хана, къапарай акъатда, - куьмек гана хзандин тежриба авай дишегълиди.
- Я, я! – вири хъуьрена.
- За хуьре медресада кІелайди я, -- суьгъбетна Къемера. -- Чаз тарс гузвайди зи рагъметлу чІехи буба, чІехи алим итим, Агъмад-эфенди тир. Ада чи миллетдин чІехи зари Куьр Меликан чІалар рикІ алаз кІелдай, заридин мецелай сухтайриз яцІу ванцелди икІ лугъудай, -- Къемера чуьнгуьрдихъ пІинидин чкал галукъариз, рикІ цІурурдай суьгъуьрдин сесер акъудиз, манидалди лагъана:

Гъамиша хъухъ викІегъ, къегъал,

Тарланрикай хкудмир жув!

Са чІавузни жемир бейгъал,

Асланрикай хкудмир жув!..

- Куьне, вахар, куь гьуьлериз ихьтин чІалар лагь. Абур викІегь кьегьгал асланар, лекьер, тарланар хьун чи бахт я, - тагькимна мазанди.

Мани куьтягьна, кьил хкажайла, Къемераз гьаятда акьвазна вичиз яб гузвай итимар, жегьилар, аялар акуна.

- Агьмад-бубадиз за чІалар теснифун хуш хьана, ада заз вичин ктабар кІелдай ихтияр гана. Са ктабдай заз Куьр Меликан женгиниз эверзавай, муьгьуьббатди-кай кхьенвай чІалар жагьана. "Ярдин дидар" тІвар алай чІал заз бегенмиш хьана, за ам кьилди чарчел кхьена, Султалидиз ракурнай. Ана ихьтин бейтер ава, -- Къемера мад чуьнгуьрдихь тезенаг галуькарна:

*Кварар гуьзетиз рахазва булах,
ЦІару ккІалрив кьугьвазва булах,
Верхи тарари чІугвазва булах,
Ахварай ви яр авуда, лугьуз...*

- Бахтлу хьуй, чан вах вун, -- алхишарна яб гузвайбуру.

- Алим инсан яз, хуьруьн кьази яз, Агьмад буба жегьилрин гьавурда акьадай инсан тир. Рагьмет хьайида зунни Султали сад-садаз кьисмет хьун патал гзаф ча-лишмишвилерна, амма зи буба, Дагьлар буба, чІалал атаначир...

- Эхир куьн туьхкІвена, яни?

- Эхь, эхир... туьхкІвена, зи вах.

- И йикьара Султалидинни Къемеран кІвализ Дагьлар халу илифнавай, -- ха-бар гана Милея. – Ада вичин хтулар Муграгь шегьердиз хутахна.

- Хьсан кар хьана, генани рикІиз регьят хьуй.

- Аялар хьфейла, бес вун хуьруьз вучиз хьфенач, я вах? – жузуна цІийи кьун-шиди.

- Куьн туна, и чи хуьр туна, зун гьиниз хьфида? Агьадихьай кьвезвай ялав ала-трай, ахпа хьфида... Итимрихь галаз чуни дяведиз фена кІанда, вахар, - лагьана Къемера.

- Дуьз лугьузва чи ваха, - тестикьарна Милея. – Зунни Къемер вахаз юлдаш я.

- Кьвалав дишегьлияр хьайила, итимар мадни викІегь ва кьагьриман жеда, - сирлудаказ кьейдна мазанди.

- Ватан хуыз чуни фида! Чна чи кІвалер, хуърер, шегъерар ягъийрив барбатІиз тадач! – къастуналди лагъана жегъил сусари ва рушари.

- Ахпа... дявээр куътягъ хъана, хуъруыз хъфейла, зун сифтени сифте дидедин патав фида, ахпа чІехи бубадинни бадедин суларал фида. За квез лагъанайтІа, заз са пара милаим, рикІ ачух бадени авайди тир, адан тІвар Шамай тир, рагъмет хуьй вичиз. Абур, къарини къужа, лап еке яшариз акъатна, чпикай садни инжиклу та-вуна, чи шегъреда ва магъалда адалатлу тІвар туна, са юкъуыз кечмиш хъана: къужа пакамахъ къена, къари -- нянихъ...

- Рагъметар хуьй чпиз, -- лагъана дишегълийри.

- ЧІехи бубани баде кечмиш хъайидакай хабар агакъайла, зи гъуьлуь лагъанай: "Рагъмет хуьй къведазни, камаллу инсанар тир... Агъмад-эфендиди вичин инсан-вилелди, чирвилералди, еке адалатдалди чи шегъер машгъурна. Зи рикІел, Къемер, лезгийрин къадим заманрин зари Давдакъан "ЧІехи пачагъ Жаваншир къейила авур ишел" тІвар алай ясдин чІал хтана. А эсер за мус хуъруыз хъфейтІани Агъмад-эфендидин сурал кІелда ва са шумуд бейт, иесийри ихтияр гайитІа, сурун къавацел атІуда". А чІал яргъиди я, за квез са шумуд бейт лугъуда, -- Къемера чуьгуьрдик ван кутуна, пашман аваздалди чІугваз-чІугваз сес хкажна:

Ви камалди экв чукІурна, нурлу хъанвай алем вири.

Вун галачиз, килиг садра, хъанва чун къе етим вири...

- Сагърай, чи мазан вах! -- яб гузвайбуру ашукъдик ашкъи кутуна.

Пуд югъ алатна. Къемера Султали гуьзлемишзава, ам айвандикай хайи де-рейриз ва дагълариз, тамариз ва багълариз килигзава. РикІ ялавлу гъиссерив ацІана, ада ван акъалтна лагъана:

- Агъ, чан ватан! Вун гъикъван гуьзел, гъикъван ширин я! Агъ, чан азадвал! Зун вахъ гъикъван тамазру тир? Эхир жагъана... Милей, -- ада юлдашдин гардандахъ гъил вегъена, -- зун, вун азад я -- чун бахтлу я, чан вах! Чун: зун, вун, Султали, Гелхен... азад я -- чун бахтлу я! И азадвал, и бахт хвена кІанда, чан вах!

- Эхъ, чан вах, -- Милея къил элязава.

Азадвал! Азадвал -- гъар са инсандиз, гъайвандиз, къушраз, набататдизни кваз чарасуз герек шартІ я. ЛукІвиле гъатнавай инсанни, къефесда авай къушни,

къванцик акатнавай векъни, яшайишдин къилин шартІ -- азадвал авачиз, гьалдай аватна, рекъида. Гьар са инсан, гьар са халкъ дуьньядал азад яз къвезва. Анжах жемиятда агъавалзавай гьахъсузвили, азгъунвили, угъривили ва дявекарвили инсанривай, халкъаривай азадвал къакъудзава, абур лукІариз элкьуьрзава. Гьахъ авачир жемиятда, гьукуматда инсанар къве чкадал пайзава: садбурукай агъаяр, муькуьбурукай агъайриз кІвалахзавай лукІар жезва... Ихътин гьахъсузвал эхиз тахъай къагъриман инсанар агъайриз акси экъечІзава, абур гьутун, къуватдин ва яракъдин куьмекдалди чпиз азадвал къазанмиш хъийизва...

Азадвал! Азадвал гьар са инсадиз, тайифадиз ва миллетдиз, гъава, яд, фу ва рагъ хъиз, герек я. Азадвал! Вун гьар са инсанди, тайифади ва халкъди, чина авай вил хъиз, вилин нине хъиз, хуьниз лайихлу я. Азадвал! Азадвал авачир инсан гъайвандиз ухшар я. Чан азадвал!..

Нисинлай къулухъ Султади хтана. БалкІан гъаятдал кутІуна, ацІай гъебейр къуьнуьз вегъена, ам зирингдиз къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана.

- Султали, чан зи вилерин нур! Вун хтанани?! -- суса вичин яр шаддиз къужахламишна, тади кваз жузунарна.

- Вахъ вуч хъанва? Им вуч секинсузвал я?! -- Султали сусан вилериз килигна.

- Вун... авачиз заз лап сугъул хъана, рикІ акъатзавай... Ви къилел са чІуру дуьшуьшни къвез кичІезвай, -- хиве къуна Къемера.

- Абур вуч гафар я? Бес я рикІин дарвал. Килиг, за ваз вуч хканатІа.

- Вуч хкана?

- Ингъе, -- Султалиди гъебейрин сиве авай епер ачухна, мукъаятдаказ хъенчІин къапар акъудиз, дастарханда жергеда эцигна. -- Иербур яни?

Къемер, вилерин ишигъ тухвана, килигиз акъвазнава.

- Эхъ, валлагъ, -- Къемер цуквал ацукъна, мукъуфдивди къацу шир янавай, устадаказ тукІуьрнавай гъвечІи ва чІехи, дерин ва даяз курариз, бадийриз, сукІрайриз килигзава. -- Лап гуьзелбур я. Яраб ибур савдагарри гъи вилайтдай гъанвайбур ятІа? Хатай-Хутайдай? Шамдай? Мисридай?!

- Ваъ, ваъ, зи цуьк, лап мукъвалай.

- Хъенчи къапар лезги вилятрин гзаф хуьрера расзава, амма ихьтин шир алай, дамахдивди, гуьзелдаказ туькIуьрнавайбур сифте яз аквазва. Яраб ибур гьинай ятIа?

- Куьре магьалдай.

- Жеч! И чи Куьредай?

- Эхь. Ана Испикар лугьудай са хуьр ава, лугьуда. Ибур гьа Испикрин устIар-ри авунвай имаратар я, - лагьана Султалиди.

- Вуна дуьз лагьана: къапар туш, имаратар я, - свас рази хьана.

Пабни гьуьл яргьалди жуьреба-жуьре нехишар алай, санихъни кекни галкIин тийидайвал цIалцIамарнавай, винелай ва кьеняй экуь, мичIи, хьипи, махъ тавар квай къацу шир янавай къапариз, гьейран хьана, килигзава. Къемера са-са къаб гьиле къазва, кап алтадзава, лезет хкудзава.

- И къапар расай устIарарни сагърай, абур маса къачуна хкай, зи рикI шад авур вунни, зи Султали, -- Къемер гьуьлуьн хуруз гьахьна, адаз кузвай темен багъишна. -- Гила ваз завай вуч кIандатIа лагь, зун ви къуллугьлда гьазур я, чан кавха, -- бахтлувилай, гьилер ахъайна, лацу сарар экъисна, хьуьрена.

- Яргьал рекъай хтанвай жегьил гьуьлуьз жегьил сусавай вуч кIан хьун мумкин я? -- жузуна Султалиди.

- ХинкIар.

- Дуьз, -- Султалиди паб къужахламишна, кIвалин юкъвал элкьуьрна. – Мад са вуч ятIани...

- Мад... шурпа... Зун ахъая!

Султали кIвалин юкъвал акъваз хьана. Суса адаз лагьана:

- Эвел балкIан чIуруз ахъая, ахпа гьилер, кIвачер, беден чуьхуьх, ахпа са къас фу неъ...

- Ахпа, и къапарай хинкIар тIуьна кIанда...

- Дуьз, итим. Къажгьанда кузвай ядни ава, за ваз куьмекда, -- къведни кIаник квай кIвализ эвичIна. Ана, адет хьанвайвал, Къемера гьуьлуьз гьамам тешкилна.

Лезгистандин кефер патан вилаятра, шегьерра ва хуьрера сад-садалай кьурхулу, инсандин рикIиз хаф ядай хабарар чкIизва, абур югь-къандавай гзаф жезва: гуя шейх Жуьнейдаз цIуд агъзур кьушун ава; Жуьнейдаз виш карван девеяр ава, виш рамаг балкIанар ава; адаз кьелейрин цлар чукIурдай ракъун чукьванар ава; Жуьнейда садазни инсафзавач, садни есирда къазвач, магълуб хьайи хуьрерин ва шегьеррин агъалийрин кьилер атIузва, абурукай тикъелар тукIуьрзава ва харманар гатазва; Жуьнейдан кьушунри магълурин, гуржийрин, эрменийрин магълар рамна; ада Ширвандин шагь метIерал акъвазарна; ада суьнуьйрикай гужуналди шигьияр ийизва...

Гьасанбегни Султали Дангу хуьруьн женгинин майдандал дуьшуьш хьанва.

- Им вуч инсафсуз кас хьана?! -- Гьасанбеган рикIик къалабулук ква, ам Жуьнейдакай рахазва.

- Белки, ихьтин ванер чукIурун -- им дявекардин сиясат ятIа? -- Султали шаклу хьана. -- Вилик амаз вичин чинеба итимар -- девришар ракъурна, инсанрик кичIерар кутуна, абур вичин кьушундин хура акъваз тийидайвал гацумарна, ахпа регьятдаказ хуьрерни шегьерар къазва...

- Яраб гьакI ятIа?

- Эхь. И мукьвара чи хуьруьз атай девришдини унейдан гужлувиликай. инсафсузвиликай махар ахъайзавай. Дугьри инсанар адан чIалахъ жезва, абуруни чпин нубатда, садак къвед кутун хьувуна, Жуьнейдакай масабуруз ахъай хьийизва. Гьакьикъатда чаз ван къвезвай къисайрин са пай тапарар я. Чна чи инсанар гьавурда туна кIанда: ягьийрикай кичIе тахьана, абурухъ галаз женгиниз экъечIна кIанда.

Дангудиз Азадхуьруьн итимар, жегьилар ва дишегьлияр атанва, къе-пака чпи иштиракдай женгериз гьазур жезва. Абуру жуьреба-жуьре яракьар: гагь кьилинж, гагь чIемерук, гагь гуьрз, гагь къалхан ишлемишиз чирзава. "Чна яракьар маса къачуна ажеб кар хьана", -- фикирзава Гьасанбега.

Мердагъади Дангу ва Азад хуьрерин игитрин дестейрин кьиле Гьасанбег, Султали ва Къемер тайинарнава. Азадхуьруьн сердерди лугъузва:

- Игитар! Чалай гьар са яракъ ишлемишиз алакьна кIанда. Женгина къуватлуди гъалиб жеда... Женгина чаз са куьнихъайни кичIе хъана кIандач: итим садра хазва, садра рекъизва. Чна чи ватан, чи хуър-кIвал хуъзва. Чна садазни лукIвалдач! Чун азад инсанар я. Ягъийрин лукI жедалди ватан патал къиникъ хъсан я. Чун, зунни Къемер, ватан хуъз, яракъ гъиле аваз, вири женгера иштиракиз гъазур я!

Жемятдин вилик Къемер экъечIна, ада тестикъарна:

- Султалиди дуъз лугъузва. Чун ватан хуъз гъазур хъана кIанда! Зунни Султали жуван ватан хуъз гъазур я! За жуван чанни гуда, амма диде-ватан хуъда!

- Чунни гъазур я! – Гелхенан, Яргишан ва маса итимринни жегъилрин ванер акъатна. -- Мадни гъазур жеда!

Ял ядай ва нисинин нагъар ийидай вахт хъана. Гъасанбега Султалини Къемер чпин кIвализ хутахна.

- Хъша, дидедизни Зуьгъредиз шад жеда, -- лагъана кавхадин хци кIубандаказ.

Дангу хуъруьн куьчейра, кимерал, кавхадин кIвалерин гъаятдани кваз секин тир. Нуькерди мугъманрикай хабар гана, айвандик Зуьгъре экъечIна.

- Ша, чан мугъманар! -- лагъана жегъил кайваниди. -- Чун мугъманриз къурбанд я.

Султалени Къемер чпиз къалурай чкайрал ацукъна. Абуруз кIвалин иесийри хуш-беш авуна.

- Балаяр аквазвач хьи? -- Къемер инихъ-анихъ килигна.

- Абур женгинин майдандал фена жеде, -- лагъана Зуьгъреди.

- Аялар авачиз, Къемер, чан руш, вун сефил жезвачни? -- жузуна дидеди.

- Авайвал лагъайтIа, эхъ, валлагъ, чан эме. Султалиди зал хъуъруьнарзава.

Адаз вуч ава? -- Къемер гъуьлуьз килигна. -- Адаз дидедин рикIикай хабар туш эхир.

- Эхъ, чан руш, итимар вири гъакI я, -- дидеди Къемеран тереф хвена. на.

- Зуьгъре, чан вах, яраб ви аяларни Муграгъиз, зи бубадин кIвализ, Султалидин бубадин кIвализ ракъурайтIа, гъикI жедатIа? -- Къемераз и хзандиз са хъсанвал ийиз кIанзава.

Гъсанбегни Зуьгъре сад-садаз килигна. Мугъманар гъавурда акъурвал, Гъсанбеган къаст женгера иштирак авун я, Зуьгъре вичин аялрихъ галаз кІвале амукъда.

- Ихътин къеле галачир хуьрера акъвазун хаталу тушни?! Муграгъ шегъердихъ галай пару са ягъидин къушундивайни къачуз жедайди туш: къванцин цлар гзаф яцІубур, къакъанбур ва мягъкембур я, -- лагъана Султалиди. -- Арабрин сердер Абу-Муслиман къушунривай ирид йисуз къачуз тахъай къеле я. Гъавиляй чи хуьруьнвийриз къуншийри "ирид йисуз диндал татай муграгъвияр" лугъузва.

- Аялрин патахъай чидач, валлагъ. Ам бубади гъялдай месэла я, -- сефилдаказ лагъана Зуьгъреди: адаз, гъелбетда, вичин балаяр хатасуз чкада хъана кІанзава.

- Бубадини зани! -- Гъсанбега вичин гафунихъни къуват авайди тестикъарна.

Зуьгъре гъуьлуьз багъишламишун тІалабзавай вилералди килигна.

Къаравуш руша мугъманрив лигендал гъилер чуьхуьз туна, вилик суфра экІяна, фу, къафун, хуьрекар, мураба, къурай емишар ва чай гъана. Нисинин нагъар яргъал фена -- жегъилрин суьгъбетрихъ эхир авачир.

Султалини Къемер гъаятдиз эхвичІайла, варарай кавхадин файтун хтана. Адан тІама авай Фелека балкІанар акъвазарна, салам гана, Мердагъадиз эвичІиз куьмекна.

- Мердагъа халу, вун хтана ажеб хъана, -- Султалидизни Къемераз шад хъана. - Худата вуч хабар ава?

- Ягъияр къвед-пуд йикъалай агакъда... Гъазур хъухъ. Мукъаят хъухъ. Куьне куьн хуьх, балаяр! -- кавха жегъилрин са-садан чиниз, вилериз килигна. Адак къатІуз тежедай хътин къалабулух ква. -- Са арадилай зун майдандал къведа. Жемят гъавурда туна кІанда. Къибледихъай къвезвайди чаз акур хътин адетдин ягъияр ваь, са цІай, ялав, завал я, лугъузва. Ялавни завал! -- тикрар хъувуна.

Яб гузвайбурун рикІерай жуьреба-жуьре фикирар, шикилар фена, амма хуьр, кІвал туна катунал, ягъийриз ажузвал къалурунал садни рази туш, я ахътин ниятни абурухъ авач.

- Мердагъа халу, -- лагъана Султалиди, -- ваз чизва: чи аялар яран бубади Муграгъиз хутахна. Ви хтулар, хзанарни чи шегъердиз, чи кІвализ, рахкъурун ваз гьикІ аквазва? Чи, зи ва Къемеран, бубаяр, дидеяр абур къабулиз гъазур я.

Мердагъа хияллу хъана.

- Ихътин жумарт теклифдай сагърай, хва. За шак гъизвач, -- Мердагъадин сивик мили хъвер акатна. -- Хванахвар сад-садаз куьмек хъана кІанда. Амма, заз чиз, чи хуьрер, Дангуни Азадхуьр, саламат амуькда, иниз ягъияр къведач: ибур кІвачик, рекъик квачир чкаяр я... Гъелбетда, игътият хуьникай зарар авач.

- Буба, рахкъурин ман, - тІалабна Гъасанбега.

- Вун рази, свас? -- жузуна апая Зуьгъредивай.

- Квел, буба?

- Аяларни галаз Муграгъиз финал?

- Дидени галаз?

- Дидени ракъурна кІанда, -- лагъана Гъасанбега.

- Гъамни рахкъурда.

- Рази я, буба... Аялар галачиртІа, зунни женгиниз фидай... Гъасанбега заз чМемерукдай ачкараар ягъиз чирайди я, -- гуьзелдаказ хъуьрена. -- Куьн галачиз ана зи рикІ акъатда, валлагъ.

- АкІ хъайила, дидедиз лагъ, гъазурвилер акурай, пакамахъ фад рахкъурда. Тади авуна кІанзава, - лагъана кавхади.

- Мердагъа халу, за бубайриз, Шагъабудин бубадизни яран бубадиз, чарар кхъида, Фелекни гъавурда твада, -- лагъана Султалиди.

- Заз Муграгъар валай хъсан чизвайди я, -- Фелек хъуьрена. Виридан рикІел Ар- гишани Фелека Къемер чуьнуьхайвал хтана.

- Фелек, жуван файтун Шагъабудин бубадин варарал гъала! - лагъана Султалиди. -- Амай кІвалахар гъабурун хиве хъуй.

- А кар завай.

- Я буба, бес чи жемьтдин гъал гьикІ жеда? -- жузуна Гъасанбега.

- Я чан хва, вири жемьт дагълариз акъуд жедач... Мал-хеб гъиниз ийида? Чи инанри, хаталувал хъайитІа, тамун къалин гапІалриз гъахъна, чпи-чеб къутар-

мишда... Адет яз, гьар сефер ягьияр кьве рекьяй: гьуьлуьн кьер кьуна Худат шегь-ердихъ ва Яргундилай яна Самур магьалрихъ физва; абуру рекье гьалтай хуьрер, шегьерар, кьелеяр рамзава... Худат кьеле мягькемарнава, чи хандин кьушунни кьалин я... Кьеледа недай суьрсет, яд, яракьар бес жедай кьван гьазурнава... Зунни вун ина чи хуьруьн урду-кьушун галаз амуькда! Ханди Султалидинни Кьемеран десте Яргундал ракъура лагьанва.

- Чун гьавурда акьуна, - лагьана Султалиди.

Жегьилар куьчедал экьечІна, абурун кьаншардиз са гада атана.

- Султали халу, куь кІвализ Кьемер вахан стхаяр атанва, -- хабар гана.- Абуру квез хьша лугьузва.

- Зи стхаяр?! -- Кьемерай гьарай акьатна, гуьзлемиш тавур шадвиляй вилер гьяркъуь хьана.

- Эхъ, чеб ви стхаяр я, лагьана, зун квез эхвериз ракъурна.

- Яраб Кьумрал атанватІа? - Кьемер гьуьлуьз килигна.

- Сад кьакьан, гьяркъуь кьуьнер алайди я, - лагьана азадхуьруьнвиди.

- Ам Пеленг я! -- лагьана Кьемера.

- Муькуьди адалай гьвечІи, жегьил итим я.

- Амни Кьумрал я... Хьша, Султали, -- Кьемерак тади акатна.

- Абурухъ мад кьве итим галай...

- Яраб вуьжар ятІа? -- Кьемер мад гьуьлуьхъ элкьвена.

- КІвализ хьфейла, за лугьуда ваз, - зарафатна Султалиди.

Султалени Кьемер женгинин майдандал фена, чпин балкІанрал ахкъахна, хуьруьз рекье гьатна.

- Сагьрай зи стхаяр. Яраб абур гьикІ хьана атанвайбур ятІа? -- дишегьлидин рикІиз кьарай авач: адаз багьрияр жезмай кьван фад акваз кІанзава.

5.

Гьаят жегьил итимрай ацІанва. Султалидизни Кьемераз яргьал аламаз Пеленг, Кьумрал, Самбур ва БазукІай чир хьана. Абурухъ азадхуьруьнвийри суьгьбетарзава. БалкІанар тарарал кутІуннава. Чеб иесияр яз гьиссзавай мугьманрал кицІни элуькъзавач.

- И чІаван хийирар, чан стхаяр! – Къемер теспачавилелди, вилерал шадвиллин накъвар акъалтна, багъри стхайрин вилик фена. – Зун куьн атай рекъериз кый, куьн атунал зун гзаф шад я, - ваха муьгъуббатдин гъиссерив ацІанвай гафар лугъузва, адетарни рикІелай алатна, муьгъманриз гъаятдин юкъвал хуш-беш ийизва. – Куьн гъамиша зи рикІе авай...

- Сагърай, чан вах, - Пеленгни Къумралхъ элкъвена, гзаф йисара тахкур вахаз тажубвилелди килигзава. – Вунни чи рикІелай алатайди туш...

- Салам-алейкум, стхаяр! Куьн атана -- рагъ атана! -- Султалиди муьгъманар, хайи стхайрилайни багъа инсанар, са-сад къужахламишна. Дустар вири санлай рахазва, абуру шад гъараярзава, чпи-чеб цІелхемар кузвай вилералди алцумзава, къуьнериз капачар вегъезва, мехъерар, аялар мубаракзава.

-- Пеленг... Къумрал... Ана чи бубаяр, дидеяр, балаяр... гъикІ авай? – Къемеран вилерал накъвари цІарцІар гузва. -- Заз чизва: куьн вири кІвалин-къан, хзанрин, аялрин иесияр хъанва, чан стхаяр. Мубаракрай, бахтлу хъурай. Куьн бахтлу хъурай, квехъ галаз чунни!

- Вири хъсанзавай, чан вах, -- лагъана Къумрала. -- Ваз вирибуру саламар, дуьаяр ракъурзавай... Азадани Цуьквера квез хуьруьн паярни ракъурнава: бадеди чрай цикІен, чар тур фар, ниси...

- Я руш, муьгъманриз эвел кІвализ теклиф ая, ахпа жузунар ая! -- Султалиди муьгъманар кІвализ тухуз тади къачуна.

- Абур вири жуванбур я, я кас. Чан михетІви стхаяр, -- Къемер Самбурахъни БазукІаяхъ элкъвена, -- куьн гъикІ ава? Куь хзанар, кІвал-гъал?!

- Вири хъисанзава, вах, -- лагъана Самбура.

- Зун агъул ситха я, -- лагъана БазукІая.

- Агъул стхаярни сагърай, цІахур стхаярни сагърай. Чи лезги ни галайбур вири сагърай. Чаз куьн, Вини вацІун итимар, вири хуш я, чан стхаяр! -- жумартдаказ лагъана Къемера.

Рахунрик кваз иесиярни муьгъманар къвед лагъай мертебадиз акъатна, чІехи кІвализ гъахъна, къулавай ацукъна.

- Я стхаяр, им ахьтин вахт я хьи, хабар такьуна жезвач, -- лагьана иесиди. --
Куьн вири санлай гьикI хьана акьатнавайбур я? Кьушунрихъ галаз... яни?

- Эхъ, Султали. Чун вири, гьар сад вичин хуьруьн кьушундихъ галаз, ватан хуьз
атанвайбур я, -- жаваб гана Пеленга.

Къемера мад ва мад сефер хуьруькай-кIваликай хабарар къазва, Пеленгани
Къумрала гузвай жавабрал тух жезвач -- вири вичиз акваз кIанзава.

- Зи рикI хуьруьхъ акьатзава, чан стхаяр.

- И дявеяр алатайла, хьша, вах. Къведни, вунни Султали, хьша, квез садакайни
киче жемир, гила хуьруьн кавха зун я, -- хабар гана Пеленга. – Дагълар имиди
тIалабна, эмир Тартади вичин къарар къуватдай вегьена и куь суьргуьн куьтъягъ
хьана.

Къемеразни Султалидиз шад хьана. Абурун вилера са суал пайда хьана: «Икъ-
ван йисара яшамиш хьайи, чаз азадвал ва бахт гайи ерияр гьикI гадарин?! Белки,
чун ина амукьин?»

- Вун Муграгърин кавха хьанва?! – тажубвилелди жузуна Къемера. – Мубара-
край! Бес... -- Шагьмурадан тIвар рикIел атана, амма сивяй акьуднач.

- Ам амач, вафат хьана, -- вахан фикирда вуж авайтIа къатIана, хьверна Пелен-
га.

- Я стха, бес вуна медресада тарсар гузвачирни?

- Гузма... Агьмад бубадин рехъ дамарзава. Гила захъ галаз медресада Къумра-
лани кIвалахзава.

Къумрала хьверна, кьил эяна.

- Вакай мергьяматлу муаллим жедайди я, Къумрал, -- лагьана Самбура. Аялрин
тупIар ядай къван вуна шумуд тIвал кукIварна, ситха?

- Садни.

- АкI хьайила, вав гвай тIвал инидинди яни?! -- зарафтдин хьверна. -- КукIвар
жезвач.

- Я ситхаяр, им лап кавхайрин межлис хьана хьи, -- лагьана кисна яб гузва
БазукIая.

- Вунни кавха хьанваз тахьуй гьа? -- жузуна Къумрала.

- Турус гаф я.

- Султалини чи цийи хуьруьн кавха я, -- малумарна Къемера..

- Мубаракрай, езне! – тебрикна яран стхайри, абур Султалидин таниш суьрет-диз: къакъан буйдиз, къумрал чиниз, ч'улав вилеризни спелриз, тек-туьк малум жезвай цегьрен гелериз хушвилелди килигзава.- Вун кавхавилиз лайихлу я, езне.

- И хуьруьн бине чна кутурди я, т'варни Азадхуьр я, -- дамахдивди лагъана Султалиди.

- Ам гъинай атай т'вар я, икъван гуьзел т'вар? – жузуна Къумрала.

- Дангудин кавха Мердагъа халуди гана, -- Султалидини Къемера хуьруьн тарихдикай суьгьбетна. – Ина яшамиш жезвайбур вири азад инсанар я.

- АкI хъайила, ви хчин т'вар гъинай ят'а, зун гила гъавурда акъуна, -- Къумрала вичин хтулдин т'вар тикрар хъувуна. -- Инсандизни, хуьруьзни кутугнавай т'вар я -- Азад! Мубаракрай!

- Абурун рушан т'варни мадни иерди я – Цуьквер! – лагъана БазукIая.

- Квез аферин! Куьн къведни, Къемерни Султали, зурба инсанар, халис игитар я! – Самбур дустариз, вилера къарувал аваз, килигна. – Куьне куь къаст къилиз акъудна! Им нелай хъайит'ани алакьдай кар туш... Ихьтин к'валерни эцигна, цийи хуьрни кутуна! Валлагъ, бахтлу ксар я.

- Чи бахтарик куь пайни ква, стхаяр, лагъана Султалиди.

- Эхь, - Къемера къил эяна. – Чи далуярни, чи умударни куьн тир.

- Я езне, я вах! Чун хъфена к'анзавайбур я, -- Пеленга чпик тади квайди рикЧел хкана.- Куь къажгъан рганвач, лагъана, Жуьнейдан урду Пиралрин тама акъваззавач гъа!

- Исятда, чан стха, як къавурмиш жезва, - Къемер къулан патав катна.

- Чи Агъмад бубани куь патал алай, - Къумрал езнедиз килигна.

- Заз Агъмад-эфендиди квез гайи тарсарин гъайиф къвезва, -- сефил ванцелди лагъана Самбура.

- Вучиз? – Пеленг тажуб хъана.

- А рагъметлудан сукхтайрикай са бегъем кас, са кас фекъи, хкатна, амайбур -- кавхаярни лутуяр хъана! – Самбура са вил акъална.

- Гъа бегъем касни вун я, -- лагъана Пеленга. -- Яни?

- Эхъ, ситха, зун я! -- Самбура вичин хуруз гъуд яна, ахпа хуыз тахъана, хъуърена.

- Яраб ваз гила къванни Къуръан кІелиз, кІелайдан табир гуз чир хъанватІа? -- жузуна ягъанатдивди БазукІая.

- И дявейрилай гуьгъуьниз, ситха, зун ви патав гъабур чириз БуркІихан къведа.

- Ша, атайтІа, за ваз ваз такІан минтикъилимни чирда.

- Чан ситхаяр, ша, чун фена, са вацра ацукъна, и буркІиханвидин кІвал рамна хквен ман, -- тІалабна Самбура дустаривай.

- Жедай кар я, -- Пеленга разивал гана.

- Я Самбур, вун иниз гъикІ акъатнавайди я? Фекъиярни женгериз физвани? -- зарафатна БазукІая.

- Фекъияр тefейла, бес квез, капІ гъи патяхъ элкъвена ийидатІа, ни къалурда?

- Гъамни герек кар я, -- жегъилар хъуърена: сукхтаяр тир йисара авур зарафатар абуру гила давамарзавай.

Къемера мугъманрин вилик суфра экіяна. ТІуьн атайла, рахунар, хъуьруьнар яваш хъана.

- Ибур гъикъван гуьзел къапар я? -- жузуна Къумрала.

- Абур заз ви езнеди Куьре базардай къачурбур я, -- дамахдивди жаваб гана ваха.

Мугъманри каш кваз тІуьна, гичиндай булахдин къайи яд хъвана.

- Стхаяр, къарагъна кІанда, -- тади кутуна Пеленга. -- Чи хиве Яргундал ийидай гзаф везифаяр ава.

- Элгъемдулагъ, къазамишзавай чанар сагърай, -- лагъана Самбура, адан гафар юлдашрини тикрарна.

- Гъалал хъуй, чан стхаяр, -- лагъана Къемера. -- Квез Худади Кябедал атай къван сувабар кхъирай! Мадни ша. Пеленг, Къумрал, куьне, чан стхаяр, чакъай кІвач атІумир!

- Рази я, хивени къазва, -- Къумрала къил эяна.

Мугьманар балкІанрал ахкъахна, игитриз хас къайда, юргъвада аваз, Яргундал фена.

- Бес чун мус физвайбур я? -- жузуна Къемера гъуьлуьвай.

- Чун мус ва гьинал фидатІа, Мердагъа халуди хабар ракъурда, -- лагъана Азадхуьруьн кавхади.

6.

Ширвандай Самур магьалдиз фидай карвандин рехъ Фарсиядин шейх Жуьнейдан къушунрай ацІанва. Абурун яракьлу дестеяр Муьшкуьрдинни Сирт магьалрин тамарай физва: гагъ кІамариз аватиз, гагъ тепейрал ахкъалтиз, какур тІвал хьиз, алчуд хьанвай рекьер, жигъиарар гзаф четинбур я.

Яргун хуьруьн лезги къушунри сенгерар къунва... Дагъларихъай арандиз къвезвай рекьера яракьлу игитар, къезил пар алай балкІанар, фургъунар дуьшуьш жезва. Рекьин къерехра, тамун ачух чкайрал цІаяр хъувунва, туп-туп гумар акъатзава, гапІал-гапІал игитар акъвазнава, къушунрин къацу тІаратІри лепе гузва, рахунрин ва гъарай-эвердин ванер къызгъи жезва. Гъавада секинсузвал, тайинсузвал, кичІ, къурху ава...

Хуьруьн патав гвай кІунтІал Самур, Рутул, Къурагъ, Куьре, Табасаран, Агъул ва маса магьалрин эмиррин, сердеррин ва кавхайрин гъилав кІватІ хьанва. Абуру вири къушунрин чІехи сакъавиле -- чІехи сердервиле Муграгърин эмир Самсамрин Тарта хкъана.

Магьалрин, шегъеррин ва хуьрерин къушунрин сердерри чІехи сердердин эмирриз яб гузва ва адан регъбервелик кваз женгиниз гъазурвал аквазва. Къаравулри датІана рекьер гуьзетзава: къибледихъ галай хуьрерин, Хьилерин ва Пиралрин, къаравулкъелейрилай гумар акъатун гуьзлемишзава.

Пеленган десте Яргундал хтана.

- Чун хтана, жанаби эмир! -- хабар гана Пеленга Самсамрин Тартадиз.

- Хъсан хъана. Чи нягъс жегъилар гъикІ авай? -- жузуна эмирди.

- Хъсанзавай. Абурни женгиниз къвезва.

- Абур женгиниз къведайдахъ зун хуьре амаз инанмиш тир, -- эмирдиз шад

хъана. -- Султалини Къемер са чпин къайгъуда авач, абур ватандин къайгъудани ава. Яни, Пеленг, гъурметлу кавха?

- Эхъ, жанаби эмир!

- Дангудин кавха акунани?

- Ваъ. Ам вичин хуър хуъз акъвазнава.

- Жуван урдудин патав алад, са арадилаи зунни къведа!

- Башуъсте, жанаби эмир! -- Пеленг фена.

Муграгъ магъалдин къушунди хуъруън патав гвай багълара чка къунва. Игитри сенгер къадай тарар атанва, яракъриз: гапурриз, турариз ва къилинжриз къилавар гузва. Вишералди чмемерукар, агъзурралди хелер гъазурнава... Игитрин патав Яргундал яшамаш жезвай миграгъвиар атанва. Серкера вичин гъебейрай фу, къафун, яд акъудзава, ватанэгълийриз суфради хъ теклифзава... Са жегъилди, Пеленга меслят къалурайвал, тарциз акъахна, зари Куър Меликан женгиниз эверзавай члал гъарайна лугъузва:

Эй, алпан халкъ, ягъи винел атана,

Къарагъ кIвачел, чил хуъз экъечI!

Им нубатдин завал къилел атана,

Къарагъ кIвачел, къул хуъз экъечI!

Муъкуъ багъда далдамдик кIар къзава ва жигитри са сивяй рекъин аваздалди мани лугъузва:

Бубайрин чилер

Пакдиз хуъда чна!

Ягъийрин гъилер,

Къалар хъиз, хада чна!..

Яб гана, Пеленга фикирна: "Яраб им нин члал ятIа? -- чир хъанач. -- Игитрик гъурс кутазвай члал я. Жуванбурузни чирна кIанда."

Пеленга, чIехи сердердин куъмекчиди хъиз, игитри хъ галаз суъгъбетарзава, абур вуч авун лазим ятIа, туштIа тикрарзава, лазим меслятар гузва. Ам мад ва мад чIехи сакъадин патав физва, цIийи хабарар чирзава, абур вичел тапшурмишнавай къушунрив, игитрив агакъарзава.

- Чун алай чка, стхаяр, -- суьгьбетзава Пеленга Муграгърин игитриз, -- Шир-вандихъай къвезвай инсанар, карванар Самур дередиз гъахъзавай варар я. Эхъ, эхъ, варар!.. Гъар агъадихъай ягъияр пайда жедайла, чи хуьреринни шегъеррин: Муграгърин, Макъарин, Къара-Куьредин, Ахцегърин... къушунар къвез, инал акъвазиз, сенгерар къаз, ягъияр хайи дерейриз ахъай тийиз хъана. Варцаралди, йи-саралди аламукъзавай игитри инал яваш-яваш бинейар кутуна... Сенгеррикай хуьр хъана, адални Къалхан тIвар акъалтна... Ахпа геж-геж, инаг рекъе авай, юргъун хъанвай инсанри ва карванри ял язавай чка хъуниз килигна, адаз Юргъун, Яргъун лугъуз хъана, -- игитрик хъуьруьн акатна. -- Амма чун, стхаяр, юргъун хъанвач! Инал, стхаяр, чна гъар са игитди, гъар са тилитди, чи къуват, мягкъемвал ва жуван чил хуьз кIанзавайвилини руьгъ къалурда! -- Пеленга Куьр Меликан "Къул хуьз экъечI!" чIал хуралай эзберна, лагъана: -- Чна гъарда жуван къул хвена кIанда! Инал, стхаяр, чун гъалиб тахъайтIа, -- Пеленг хуьруьнвийриз яргъалди килигна, -- ягъияр, вагъшияр хъиз, пехъи кицIер хъиз, чи дерейриз, хуьрериз, шегъерриз гъахъда! Абур Муграгъизни агакъда... Жуван хзандин, жуван кIвалин, жуван хуьруьн ва шегъердин хатурдай, абурун азадвал хуьн патал чна и женгина гъалибвал къазанмишна кIанда! Чанарни къурбанда, амма гъалиб жеда! РикIел хуьх: чун Шарвилидин, чун Самсаман рухваря я! Чун ругулар я! Чи далудихъ пак Гъуцарсув гала! Чанарни гуда, амма диде-ватан хуьда!

- Чанарни гуда, амма диде-ватан хуьда! -- пак къин хъиз тестикъарна муграгъвийри.

7.

Гатфарин тругун вацран сад лагъай гуьзел пакама... Цав алахънава, гъава умун я, лацу сарих галай дагъларихъай къайи шагъвар къвезва, къацу хъанвай таму-тара къуд патаз атирар чукIурзава. На лугъуди, и секинвал, и гуьзелвал, и успагъивал Лезгистанда дуьнья къурмиш хъайи вахтундилай хъайиди я.

Тебиат секин я, амма гъакъикъат – секинсуз.

Ацукъай, агалтай чкайрал са вил ахвар авур ва тавур игитар къарагъзава, абуру чIудгунар аладарзава, мекъи хъанвай далуйриз зварар гузва, сада-садан санжуяр тIушунзава...

Йифен цАярал чан хтана: инлай-анлай икьи, туькьуьл гумар акъатна. Къушунар алай чкайрик гьерекат акатна... Сердеррин кІунтІални инсанар пайда хъана. Тарар чкаяр къунвай, вилера ишигъ авай жегьил къаравулри рекьер гуьзетзава. Абуру чпиз аквазвай шикилрикай, гьаларикай ва гьерекатрикай чилел алайбурув малу-матар агакъарзава.

Душмандин къушунар гуьзлемишун яргъал физва... Игитри чпи-чпиз веревир-дерзава:

- Ширвандай Къубадиз, анай КцІариз, анай Хьилез, анай Пиралдал, анайни Яргундал агакъун патал ягъийриз шумуд югъ герек жеда? КІанинди са гьафте... Бес гьар шегьер, гьар хуьрни чкадин къушунри хуьзва эхир, садани чпин кІвал-югъ ягъийрив, дяве тавуна, вугузвач эхир! ГьакІ хъайила, вахт гзаф герек жезва. Гуьзлемишда ман... Ягъияр чав ерли агакъ тавуртІа, мадни хъсан я, -- хъуьрезва.

Чехи сердер Тартади, вичин куьмекчиярни галаз, багълара ва тамун майданрал кІватІ хъанвай къушунар ахтармишзава. Адаз аквазва: Тагьиржалрин, СтІуррин, ЭчІехуьруьн... игитрин дестеяр женгериз хъсан гьазур хъанва; Муграгърин, Къала-Куьредин, Макъарин... игитри яракъар хци ийизва; Ахцегърин, Луткунрин, Чеперин... дестеяр гила агакънава.

Самур вацІ галай патахъай мад са десте балкІанрал алай игитар атана, абурун кьиле Султалани Къемер ава. Муграгърин къушунди мазан Къемер шаддаказ, гьурра гана, къаршиламишна. Тартадин вилер экъис хъана: адан вилик дяведин парталар: ракъун бармакар, зунжурдин перемар алай, са къуьнел къалхан, муькуь къуьне чІемерук авай, турарни кьилижар гвай кьве игит, Къемерни Султали, акъвазнавай.

- Гьуьрметлу чІехи сердер, чун, Азадхуьруьн жигитар, ви къушундиз къабула! Худат ханди чун ви ихтиярдиз ракъурнава, -- лагъана Султалиди, адан къвалавай Къемерни акъвазнавай.

- Вунни женгиниз атанвани, мазан Къемер? -- жузуна сердерди.

- Эхъ, Тарта халу! Бес зи хура авайди рикІ тушни?! Квез хьиз, чи диде-ватан зазни ширин я! -- уьтквемдаказ жаваб гана Къемера. -- Ватан патал зун жуван чанни гуз гьазур я!

- Баркалла, зи руш! Вун аял ч'авузни вик'егъди тир, хци к'илиж хътин руш! Султалини ваз лайихлу юлдаш хъана. Куьн, куь десте за хушвилелди чи к'ушундиз к'абулзава. Пеленг, и игитриз чпин чка к'алура!

- Сагърай вун, эмир! -- Султалидизни Къемераз шад хъана.

- Дангуда вуч хабар ава? -- жузуна эмирди.

- Хийир я. Мердагъа халуди ваз лугъун тапшурмишна: Жуьнейдан к'ушундин са пай агъа рекъяй Худат к'еле к'яз, муькуь пай, вич к'иле аваз, вини рекъяй Самурдин магъалар к'яз, к'везва... Чи кавхадин г'исабрай, ягъияр гила-мад Яр-гундив агак'ун мумкин я, -- лагъана Султалиди.

- Гъавурда ак'уна, хва. Тестикъ хабардай сагърай, -- эмирдик теспачавал акатна. -- Зун сердеррин к'унт'ал фида. Пеленг, вунани Султалиди куь к'ушунар гъазура!

- Хъсан я, эмир! -- Пеленг Султалидихъни Къемерахъ элк'вена: -- Чи эмир вири магъалрин к'ушунрин ч'ехи сердервиле хкянава!

- Ам шарвал хъуниз лайихлу инсан я, -- азадхуьруьнвийри чпин разивал к'алурна.

Са югъ алатна... Къаравулри сердеррин к'унт'ал к'ве дервиш гъана.

- Ибур Жуьнейдан жасусар хътинбур я, - лагъана Пеленга.

Сердерри дервишривай жуьреба-жуьре хабарар к'уна, са жавабдихъни инанмиш тахъана, амалдалди чпин са к'ушун к'алурна, винидихъ фидай рехъ авач, лагъана, абур элк'уьрна, к'улухъ рахк'урна.

- Къуй, фарсариз рехъ ачух я, лугъурай, - Пеленга п'узаррикай хъверна.

Мад са югъ алатна...

К'унт'ал алай къаравулриз Пиралрин к'еледилай гумар акъатна акуна, абур к'уд патаз ван к'ведайвал гъарайна:

- Ягъияр к'вез-ва-а-а!

- Ур-ду-яр! Гъа-зур хъухъ! -- эмир гана ч'ехи сердер Тартади к'ушунриз.

- Ур-ду-яр! Гъа-зур хъухъ! -- гъарайна тикрарна къаравулри яц'у ванцелди.

Цавуз жуьреба-жуьре рангарин ва шикилрин т'арат'ар хкаж хъана -- им к'ушунар женгиниз гъазур я лугъунин лишан тир. Муграгъ, Ахцегъ, Михет'и, Жиних,

Цахур, Куьре, Кьурагь, Чиле, Сирт... магьалрин сердерар чпин кьушунрал элкьвезва, абуру игитар руьгьламишзава...

Рекьин кьве кьерехдани авай тамара ва багълара йигин гьерекатар кьиле физва: игитри чпел алай женгинин парталар мягькемарзава, яракьар гьилик ийизва, атанвай тарар рекьин кьерехра кIвачел акьвазарзава, рекьин и патай а патаз чилай цилер чIугвазва, балкIанар хатасуз чкайра кутIунзава, чIемерукар гвай игитар тарариз акьахзава...

Са арадилай кьуд пад секин хьана, на лугьуди, инра чан алай са касни амач. Анжах Яргунрин кIунтIал, душманриз, чун инал ала, инал ша тIун, лугьузвай хьиз, яракьлу игитар, сердерар, эмирар, кавхаяр ва лазим хьайитIа абур герек патахь тухуз гьазур, пуарар янавай, тух балкIанар ала.

- Ягьияр кьвезва-а-а! -- мад кьаравулрин яцIу ванер акьатна.

Сердеррик ва игитрик теспачавал акатна... Гзаф гуьзлемишдай кьван гьиссзавай галатун квахьна... Абуруз женг фад башламиш хьана, фад алатна кIанзава. Гзафбуру нетижадикай, вуж гьалиб жеда, вуж магьлуб жеда, фикирни хьийизмач. АкI ава хьи, и агьзур йисарин сур тамари, далудихь галай такабур дагълари, абурукай хкатнавай пак Гьуцарсуву, Самур вацIун пехьи лепейри чеб душманрикай хуьда. Ватан хуьзвайбурун умуд Яргунрин кIунтIал алай эмиррикни сердеррик ква. Умуд инсандин лувар я, лувар квай кьуш цавай фида.

- Атурай, -- лугьузва Кьемера. - Икьван кьушунар авай чаз ягьийрикай кичIе туш.

- Атурай! Чи бубайриз такур жуьре ягьияр амач: гьунарни, магьуларни, арабарни, фарсарни, туьркерни... Гьар сефер чапхунчияр терг жезва, чун амуькьзава... Чалай, стхаяр, чи чил хуьз алакьна, кьени алакьда! - Пеленга тIаратI цавуз хкажзава, игитрик женгинин руьгь кутазва.

- Чи сердер Пеленга дуьз лугьузва, -- тарарин арадай Султалидин ван акьатна.

- Чна чи чил, вилин нине хьиз, хуьда! – Кьемера тур хкажна.

- Агакьзава-а-а! -- кIунтIунилай мад кьаравулдин ван акьатна.

Кьушунрик юзун акатна, абурук гьужумдин гьуьрс ква.

- Тади къачумир! -- тагъкимзава Пеленга. -- Чехи сердер Тартади лагъайвал ийида: ягъияр са тӀимил вилик ракъурда, ахпа чна абурун дестеяр, арайриз тарар вегъена, кӀар-кӀарда, ахпа рамда!

Рекъин къве пата, тарарин арайра чуьнуьх хъанвай лезги игитрин япарихъ ягъийрин ванер галукъзава, вилериз рекъяй тади кваз къвезвай ягъийрин аскерар, балкӀанар, девеяр, фургъунар... аквазва... Лезги къушунар гъжумдиз физ гъазур я, абуру чӀехи сердердин эмир гуьзлемишзава, амма эмир агакъзавач..

Накъ Тартади лезги къушунрин къиле акъвазнавай эмиррин, сердеррин, имамрин, кавхайрин вилик лагъанай:

- Лезгияр! Чи мурад ватандин азадвал хуьн, ягъияр тергун ва чун саламат аму-къун я! Зун куьне чӀехи сердервиле хкъянаватӀа, заз яб це: чун ачухдаказ ягъийрин хуруз фена, абур къин, жувни къин дуьз туш. Вири ягъияр тергун патал чаз къуватар бес тахъун мумкин я. Ягъияр женгерин тежриба авай, гужлу, хъсан яра-къар гвай инсафсуз инсанар, вагъшияр я. Чна абур усал гъисабун дуьз туш. ГъакӀ хъайила, чун абурулай мукъаят, амалдар ва мукъаят хъана кӀанда. Чна абур амал-далди, фендиналди рамна кӀанда. ГъикӀ? За лугъуда, -- Тартади ягъияр желеда къадай амалдикай суьгъбетна. – Куьне чка-чкадал чи игитар гъавурдик кутур... Эгер и женгина чавай гъалибвал къазанмиш тахъайтӀа, ягъияр чи дерейриз гъахъ-да... Чна абуруз гъанани желеяр тукӀуьрнава... Муграгъ магъалда, месела, чна ахътин гъазурвилер акунва: рагарин къилел къванер кӀватӀнава, рекъера авай бу-лахар, чепрекъан къванер эцигна, кӀевирнава, муькъвер вегъенва... Чун и женгина гъалиб хъун лазим я! Чаз маса ихтияр авач! Игитар! Диде-ватан хуьн патал гъар сад са Шарвили, гъар сад са лекъ, гъар сад са аслан хъухъ! Квез Аллагъди, Гъу-царсуву ва Диде-Ватанди нуьсрет гурай! Амин!

ЧӀехи сердердин эвергун вири къушунрив, вири игитрив агакъна.

Фавсидин къушунар тилит-тилит виликди физва, чебни къвердавай гзаф жез аквазва. Амма Яргунрин кӀунтӀунилай са эмирни акъатзавач. "Белки, сердерар ягъийрин гъиле гъатнатӀа?!" -- къалп фикир къвезва Пеленган къилиз. Гъа и легъ-зеда...

- Лезги къушунар! ЭгечӀа-а-а! – Самсамрин Тартадин ван акъатна.

- Лезги къушунар! ЭгечІа-а-а! – тикрарна чІехи сердердин куъмекчийри.

ЧІехи сердердин эмир къаравулри тикрарна.

Далдамдин ван акъатна, зуърнечийри женгинин макъам яна.

Мазан Къемера халкъдин «Сагъ я чун, сагъ я» мани лагъана.

Рекъин къерехра акъвазвай тарар садлагъана ярх хъана: гзаф ягъияр абурук акатна, тІар хъайибурай гъараяр акъатна; цІилер тІарам хъана, балкІанарни деве-яр къилихъди фена; цавай хъелер къвана... Лезги игитри виликди гъужумна: ту-рар, гапурар, къилинжар... кардик акатна. Яргунрин тама гъулдандин яракъар сад-сада акъазвай, игитрин гъарай-эвердин, хирер хъайибурун шел-хвалдин, сердер-рин эмиррин, балкІанринни девейрин гъир-гъиррин ванер сад-садак какахъна.

Далдамдин ванер къати жезва. Зуърнерай дири макъам акъатзава. Игитар, "Сагъ я зун, сагъ я" мани мецел алаз, мад ва мад ягъийрал тепилмиш жезва...

Ягъийрин къилер какахънава: садбур вилик, садбур къулухъ физва. Къутармиш жезвай мумкинвал авач: гъинихъ фейитІани, абур гапурри къашиламишзава, ви-нелай хъелерин сел къвазва. Бейхабар гъужумдик акатай ягъияр са-сад ярх жезва... Са геренди лай абур чеб-чпел хквезва, къарагъзава, акси женг башламиш хъжезва... Багъа файтунда ацукънавай шейх Жуънейдан вилерал мичІивал акъалт-на – ада вичин къушундин къилел ихътин мусибат атун гуъзлемишнавачирб ам кІвачел акъалтна, эмирар гуз эгечІна амма ван къведай, яб гудай касс авачир... Женг, къати женг давам жезвай...

Лезги игитрин гъерекатар, ягъунар фагъумлубур, туъшерал ацалтзавайбур жезва, амма фарс аскерарни усалбур туш. Ягъийрин гъерекатар аквазвай Пеленга фикирзава: "Жуънейдан жигитар тежриба авайбур я", ада вичин тур вири къуват-далди къаншарда авай ягъидин къалханда эцязава... Тур мад вам ад хкаж жезва...

- Бубайрин чил, вил хъиз, хуъда за! – сердеррин кІунтІунилай лугъузва мазанди женгинин аваздалди.

- Хуъда за! Хуъда за! --тикрарзава игитри.

Къати женг давам жезва...

Рагъ дагъларихъ хъфена... Югъ мичІи хъана. Женг акъвазна...

Лезгийрин чпин хер хъайибур, фарсари чпин хер хъайибур хутахзава, мийитар кучукзава.

Каспи гъульуькай паман къайи нулар хкатна...Цавал чІулав булутар ала...Далдамдин ва зурнейрин ванер акъатна – женг цІийи къилелай башламиш хъхъана.

Тама, багълара ва дар рекъе инсанрин гъарайрин ва сеперрин, хирер хъанвайбурун сузайрин, ракъун яракъар сад-сада акъурла акъатзавай цІелхемрин ванер гъатнава... Ивиар экъичзава... Гъилер, къилер галатзава... Дишегъли игитрай угъуар акъатзава..." Я Аллагъ! "лугъуз, чарадан чилер къаз кІанзавай фарсаризни вичин чил хуьзвай лезгийризни гъа са худадикай куьмек кІанзава. Лезги игитриз, чеб рекъиз хъайитІани, къулухъ фидай ихтияр авач – абур кІвачин къилел рекъизва

КІунтІал акъвазнавай чІехи сердер Тарта женгиниз килигзава. "Сагърай куьн, игитар!" -- лугъузва ада. Сакъадин гафар куьмекчийри гъарайна къушунрив агакъарзава. Далдамчиди далдамдик кІевидаказ кІар экъазава. Къемера къагъриман чІалар кІелзава ва женгинин мани лугъузва...

Лргунрин тама лезги ва фарсарин къушунрин къушунрин арада женг ргазва: турар къалханра, къилинжар дегърейра, нажахар гапурра акъазва... Тарарин арайрай, цІимпек нуькІер хъиз, хъелер акъатзава, гагъ ягъияр, гагъ Лезгийр ярх жезва... Душманар винел акъалтзава...

- Чиле магъалдин къушунар – женгиниз! – эмир гана чІехи сердерди.

Четин вахтунда дяведиз ракъурун патал тама акъвазарнавай яракълу дестеяр: Гъепцегърин, Филерин, Хважайрин, Гъугъванрин, Кучунрин, Чахчарин... игитар, т урар хкажна, гъарайдин ванер къилел алаз, душманрал тепилмиш хъана.

Женг цІийи къилелай ргана... Са арадилай душманри къулухъ чІугуна...Къушунрин гъерекатар мад яваш хъана.

Женгиник ракъун бармакни зунжурдин перем алай, чІулав ири вилера къагъриманвилин цІелхемар кузвай жигит дишегъли экечІна. «Къемер! Къилинж Къемер!»- гъарайна игитри. Къемера, жигерар дерин нефесдив ацІурна, гъиле

авай кылинж цавуз хкажна, ам эцягыз-эцягыз, рекын макъамдал вичин цийи мани лагъана:

*Чун -- алтанар -- цIаяр я,
Чун -- дагъвияр -- рагар я!
Азад я чи хуър, магъал,
Азад хуьда гъар са кIвал!*

- Сагърай чи мазан Къемер! Сагърай чи кылинж Къемер! – кышунрин жергейрай алхишрин, гъарайрин ванер акъатна.

Мазан Къемеран маниди жигитрик квай къагъриманвилин руьгъ хкажна, абурун дамарриз гъейратдин иви хъяна.

Къемер Муграгърин кышундин патав хтана, мад ягъийрихъ галаз женгиник эхкечIна... Мазан дишегълидал ягъийрин десте алтIушна. Къемера абуроз кылинждалди жаваб гузва: сад, къвед, пуд... Гагъ вилик физ, гагъ кылухъ хъжез, ада вич душманрин яракърикай къутармишзава.

- Султали! – Къемеран гъарайдин ван акъатна.

- Гъай! -- Султали кылухъ элкъвена: адаз вад ягъиди вичин сусал гъужумнавайди акуна. -- Агъ, вагъшияр! -- лагъана, тур хкажна, ам, аслан хъиз, виликди сухулмиш хъана: сад лагъай ягъи ярх хъана, къвед лагъай ягъидин тур Султалидин хура акъуна.

- Пеленг! -- гъарайна Къемера. -- Султалидиз куьмек це! – ам, вичел хъанвай хирезни килиг тавуна, гъуьлуьн куьмекдиз фена.

Пеленгни Къумрал, ягъияр чукурна, хирерай ивияр авахъна, буш жезвай Султалидални Къемерал алгъана, абурал хъанвай залан хирериз килигна.

- Къумрал, жерягъдиз эвера! Ибур игитри чи эбедал хутахрай! – лагъана, Пеленг женгиник экечI хъууна.

Къумралани игитри хер хъанвай Султалини Къемер женгинин юкъвай акъудна, кышундин затIар алай чкадал хутахна.

- Жерягъдиз эвера! -- мад эмир гана Пеленга. -- Хер хъанвайбуруз куьмекрай!

И декъикайра женгинин юкъва яру балкIандал алай Жуьнейд пайда хъана. Ам, вичин игитар кырмаиш жезвайвал эхиз тахъана, кышунрин руьгъ хкажун патал

виликиди гъжумдиз фена... Адан къаншардиз лацу айгъур балкІандал алаз Самсамрин Тарта экъечІна -- къве сердердин арада турарин женг башламиш хъана: Жуьнейд жегьил я, гужлудаказ ягъни ийизва; Тарта яшлу я, ада амалдалди вичин игътият хуъзва... Душманар сад-садан вилериз килигзава, балкІанарни, меслятна-вайбур хъиз, пурх ягъиз, сад-садал элкъвезва... Патарив гвай жигитар акъваз хъанва, чпин чІехи сардарриз килигзава. Тартадин тур гъар сеферда душмандин къуьне, къвала, къалханда ва зунжурдин перем алачир чкайра акъазва... Ягъийрин сердер буш жезва, эхир ам лезги сердердин балкІандин кІвачерик аватна, муграгъви жигитрин гъиле гъатна.

- Ягъийрин чІехи сердер Жуьнейд есирда гъатна-а-а! - гъарайна кІунтІунилай къаравулди.

Ягъийрин ийир-тийир квахъна: абуруз вучдатІа чизмач.

Женг акъвазна.

- Жуьнейд къена-а-а-а! -- гъарайна мад сердеррин кІунтІалай. -- Чун гъалиб хъана!

- Гъурра! -- лезги къушунри къив гана, шадвилерна.

- Вак хъуй вичикай, -- лагъана яшлу игитди. -- Лезгийриз атІуз кІан хъайи фуруз вич аватна. Ажеб кар хъана!

Ягъияр къулухъ элкъвена, катиз эгечІна... Лезги игитар абурухъ галтугзава...

- Чун гъалиб хъана! -- Муграгърин игитри ярх хъанвай Къемеразни Султалидиз муштулухар гузва.

- Абуруз ван къвезмач, стхаяр, -- Къумралан вилериз накъвар хъиткъинна. - Къведани весияр туна: чи диде-ватан, чи азадвал хуьн тІалабна; ахпа... чеб хайи хуьре, Эбеш тарак, са сура кучукун тІалабна.

- Рагъметар хъуй, чан балаяр, квез, -- Тартади Къемеранни Султалидин мийитрин ахъазмай вилерин къебекърилай тупІар чІугуна. -- Куьн, халис къегъалар хъиз, ватан патал женгина къена. Куь муьгъуьббат, куь къагъриманвал чи несилриз чешне жеда! Куь весияр чна къилиз акъудда!

Къемеранни Вулталидин мийитар фургъунда эцигна, Муграгъиз хутахна. Чулав хабар галукъай жемят Шагъабудинан гъаятдал кІватІ хъана. Къагъриман

инсанрин мийитар акурла, гъвечІи-чІехи шехъиз эгечІна. Дидеяр, Кисайни Суванай, чІур жез, дишегълийрин гъилерал ярх жезва. Шагъни, Ципезан, Зуьгъре... ар ацалтна щехъзава. Санал акъвазнавай бубайрин, Шагъабудинанни Дагъларан, вилер накъвари басмишзава. Абурун патавай тазиятдиз атанвай мукъваяр ва дустар: Тарта, Серкер, Демир, Пеленг, Къумрал, Мердагъа, Гъасанбег, Аргиш, Самбур, БазукІай, Гелхен... ясда акъвазнава. ГъвечІи Азадни Цуьквер, бувв-дин ван ацалтнавай гатфарин чІижер хъиз, Къемерални Султалидал алкІанва... Дишегълийри хуьруьнвийрин ирид несилриз такур хътин йикъ-шуван къурмишнава...

- Жемят, -- лагъана эмир Тартади, -- икъван сад-садал ашукъ, икъван сад-садаз вафалу инсанар, Къемерни Султали, къагъриманар хъиз, игитар хъиз, ягъийриз акси женгиник экечІна... Къведани чи ватан патал, чи хуьр-кІвал патал чпижегъил чанар къурбандна... Рагъметар хъуй чпиз! Баркалла абур хайи ва хвейи дидеяриз, бубайриз!.. Жемят! Султалидини Къемера сифте чеб азад авуна, ахпа халкъдин азадвал патал женг чІугуна... Абуру Муьшкуьрда цІийи хуьр кутунва, адал Азад-хуьр тІвар акъалтнава. Гъа хуьруьн агъалийриз, абур инал тазиятдиз атанва, Султалини Къемер чпин сурара кучукиз кІанзавай... Чи игитри къабулнач. Рагъмет-луйри веси туна: абуруз чеб Эбеш тарак са сура кучукна кІанзава. Абур чпин хайи накъварив агакъарун чи ферз я.

Чуьхвена, къацу атІласдин кафанра туна, гъазурнавай мийитар халича экІяна-вай гуруна сад-садан патавай эцигна, зуьрнеяр ягъиз-ягъиз, къеледин рагъэкъечІдай патан варарай акъудна, тухвана.

Къилел еке къазаяр атай, диде-бубадин гъалалвал галай мехъер такур, Муьшкуьрдин тама чпиз муг кутур, ватан патал женгина къагъриманвилелди чанар гайи къве жегъил инсан, Къемерни Султали, зуьрнейрин сузадин ванцелди чпин рикІ алай Эбеш таран сериндик, Эбеш булахдин патав, са сура туна.

х х х

Къемеранини Султалидин, чеб-чпел кІевелай ашукъ хъайи, чпин къисмет чпи гъялай, амма бахт къилиз акъат тавур жегъилрин, сурал инсанар къифле-къифле

къвез хъфизвай. Анал бахтунни чин тагай дишегълияр: рушар, сусар ва папар яргъалди шехъзавай. Бязибуру, накъвар гадарна, Къемералай чешне къачузвай.

Эбеш булахдал цИйи тIварар акъалтна: сифте адакай "Къемер булах", ахпа "Ишер булах" хъана.

Вад асирдилай гзаф вахт алатна... Муграгъ дерада Къемеранни Султалидин муьгъуьббатдикай риваятарни ама, Къемеран маниярни ама, Ишер булахни.

Магъачкъала -- Миграгъ.

1992-1999 - йисар.

Четин гафарин ва тІварарин

б а я н а р

Алпан – къадим лезгийрин ч!ехи гъуц.

Арцах – Къарабагъ.

Атар – къадим лезгийрин ракъинин гъуц.

Гъуц – аллагъ.

Гъуцарсув – Шалбуз дагъдин лезги тІвар.

Гъилав – женгинин вилик сердерри меслятардай кІватІал.

Давдакъ – алпанрин УІІ асирдин зари.

Зари – эсерар теснифдай кас: шаир, гъикаятчи ва я драматург.

ИзитІун – суьгъуьрда тун.

Кард – инал: хуьруьн ва я тухумдин векил.

Кирам – литературадин эсер кхъей кас.

Кихел –какур кІвенкІ алай чукІул хътин алат.

Кутар – яд цадай гъвечІи гичин.

Куьре Мелик (1340-1410) – лезги зари.

Къаф – Кавказ.

КъутІби – кефер патай экъечІдай къати гъед.

Лешкъвер – яхун, чанда гъал авачир.

Мажуси – цІуз ибадатдай дин.

Мазан – манидар, ашукъ.

МантІика – логика.

Машраф – рух хъиз хранвай чувал.

Мерез – инал: чахутка азар.

Миграгъ Къемер (1425-1460) – лезги зари дишегъли.

Мисри – Египет; Къагъир.

Низами (1141-1202) – алпанрин зари.

Пили – аждагъан.

Семена – цІирнавай къуьлуькай гъазурдай ширин миже.

Сердер – кьушундин эмир.

Сирт – Лезгистандин са магьал.

Тавар – къадим лезгийрин цин гъуц.

Тиб – кутардилай чIехи гичин.

Туба – кьин кьун, къадагъа эцигун.

Тиб – медицина.

Урду – кьушун.

Чиле – Лезгистандин са магьал.

Хатай-Хутай – Китай.

Хиниви Зайнаб (1140-1175) – алпанрин зари дишегъли.

Шам – Сирия.

Шарвал – пачагъ.

ШатIи – агъали.

Ягъи – душман.

К Ъ И Л Е Р

<i>Сад лагъай кыл. Эбеш таран сериндик</i>	3
<i>Къвед лагъай кыл. Жегъил рикIерин къастар</i>	56
<i>Пуд лагъай кыл. Султалидин суьргуьн</i>	97
<i>Къуд лагъай кыл. Чара авачир къуьл</i>	135
<i>Вад лагъай кыл. Дангу хуьруьн кавха</i>	174
<i>Ругуд лагъай кыл. Азад инсанрин мескен</i>	218
<i>Ирид лагъай кыл. Къибледихъай атай ялав</i>	261

Х А К И М К У Р Б А Н
(Акимов Курбан Халикович)

С А Б Л Я – К Е М Е Р

Р о м а н

На лезгинском языке

Редактор **А. М. Фатахов**
Корректор **Ж. Ш. Мейланова**

Сдано в набор 15.11.08. Подписано в печать 25.12.08.

Формат 60x84 1/16. Гарнитура Т... Усл.. п. л. 19.

Бумага офс. № 1. Тираж 500 экз.

Издательство ООО «Мавел»
ИД № 04958
Типография ООО «Мавел»
Махачкала, ул. О.Кошевого, 42а
Тел.: 61-38-90